

А. Смит показал, что со временем стоимость продовольственных продуктов снижается. Данный подход соответствует современной концепции «экономии масштаба».

В докладе Национальной академии наук США (1986 г.) признано, что влияние роста населения на экономический рост является комплексным. Многие социально-экономические проблемы (например, безработица) возникают вследствие влияния различных факторов. Сосредоточение внимания только на снижении роста населения без последовательного учета основных причин таких явлений может привести к неправильным результатам. Сторонники данной концепции утверждают, что снижение роста населения не является панацеей развития, но в большинстве стран с определенным количеством ресурсов более медленный рост населения может облегчить экономическое и социальное развитие.

Численность населения и показатели экономического развития как основные переменные экономико-демографических моделей имеют отношение друг к другу. Эти отношения очень подвижны, эластичны, и поэтому выводы из анализа этих отношений могут быть различны.

В начале XX в. сформировалась теория демографического перехода. Ее суть заключается в смене типов воспроизводства населения от традиционного, основанного на высокой рождаемости и высокой смертности, а следовательно, быстрой смене поколений через ряд переходных этапов, к современному типу воспроизводства населения, основанному на низкой рождаемости и низкой смертности, обуславливающих высокую экономическую эффективность поколений.

Демографический переход длится, как правило, 60–100 лет и проходит в своем развитии четыре этапа. Первый характеризуется высоким уровнем рождаемости и смертности, большим числом детей, быстрой сменой поколений. На втором этапе благодаря развитию медицины резко сокращается смертность, однако продолжает сохраняться высокая рождаемость, что приводит к резкому росту численности населения. Третий этап

отличается сохранением высокой рождаемости при относительно низких показателях смертности. Четвертый этап демографического перехода – депопуляция: сокращение численности населения вследствие отрицательного значения показателя естественного прироста (смертность превышает рождаемость).

Согласно концепции демографического перехода, сокращение численности населения на определенных территориях следует расценивать не как демографический кризис, а только лишь как заключительный этап демографического перехода.

При оценке воздействия роста населения на экономическое положение в той или стране большое значение имеет его возрастная структура – деление на трудоспособные группы, детей и пенсионеров, а также изменения в возрастной структуре населения.

Изменения в возрастной структуре населения находят отражение в коэффициенте зависимости или коэффициенте демографической нагрузки, представляющем отношение доли младших и пенсионных возрастов к доле трудоспособного населения. Данный показатель имеет важное значение потому, что рост демографической нагрузки ведет к неблагоприятным последствиям.

Например, к распылению капиталовложений в результате перемещения их с производственных отраслей в социальную инфраструктуру, понижению уровня сбережений в результате увеличения потребления домашних хозяйств. Но, до середины 80-х годов XX в. исследования по этим направлениям точно не подтвердили отрицательного влияния роста демографической нагрузки на экономическое развитие. Было обнаружено, что даже небольшие изменения в сбережениях и эффективности использования капитала дают возможность удовлетворить потребности в расходах на содержание растущего населения. Понижение капитала и рабочей силы также оказывается умеренным. Недостаточно подтверждений нашел тезис о перемещении капитала от производственных к непроизводственным инвестициям,

также как и утверждение о прямой зависимости между демографической нагрузкой и сбережениями. Воздействие дополнительных инвестиций в непродуцирующую сферу на уровень воспроизводства населения можно определить только на макроуровне. Даже если использованные средства не дают общую экономическую выгоду, они способствуют ускорению демографического перехода во многих развивающихся странах. В частности, более высокий уровень образования выступает одним из значимых факторов снижения уровня воспроизводства населения.

В Украине коэффициент демографической нагрузки в 2001 г. составил 724‰, а в 1989 г. – 792‰, что свидетельствует, на первый взгляд, о положительной динамике. Однако за межпереписной период с 1989 по 2001 г. возрастная структура населения характеризуется сокращением удельного веса детей в общей численности населения наряду с существенным увеличением доли лиц в послерабочем возрасте [2]. Это ведет к старению населения и углублению демографического кризиса в Украине.

Таким образом, практическая реализация существующих экономико-демографических моделей в Украине нецелесообразна в силу влияния следующих факторов, вступающих в противоречие с рассмотренными концепциями:

- увеличение объема валового внутреннего продукта при сохранении высокого удельного веса населения старших возрастных групп;
- положительная динамика объема валового внутреннего продукта Украины и сокращение численности населения;
- повышение уровня среднедушевого дохода населения Украины сопровождается сокращением рождаемости.

Взаимосвязь экономических и демографических процессов проявляется во влиянии социально-экономических процессов через ряд опосредующих звеньев на демографические и в обратном воздействии населения на социально-экономическое развитие.

Список литературы

1. Капица С. П. Рост населения и его математическая модель / С. П. Капица // Наука и жизнь. – 1998. – № 3. – С. 5–9.
2. Про соціально-економічне становище України: З Послання Президента України до Верховної Ради України // Економіст. – 2004. – № 7. – С. 13–102.
3. Современная демография / Под ред. А. Я. Кваши, В. А. Ионцева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 272 с.
4. Тодаро М. Экономическое развитие: Учебник для студентов вузов / Пер. с англ. С. М. Яковлева, Л. З. Зевина. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 668 с.

Резюме

У статті проаналізовано та узагальнено різні підходи до вивчення взаємозв'язку економічного розвитку та демографічних процесів: від класичних до сучасних. Підкреслюється необхідність створення національної економіко-демографічної моделі.

Summary

The author of the article analyses and generalizes different approaches to the studies of interrelationship between economic development and demographic processes: from classic to modern. The necessity of creating the national economic model with regard for demographic factors is stressed.

УДК 615.14.011.2

Э. И. Цыбульская

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОЦЕНКИ
СТОИМОСТИ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ**

Ключевые слова: модель, денежный поток, доходный подход, ставка дисконтирования, альтернативная доходность.

Многолетний западный и уже наработанный отечественный опыт показали, что компании, сосредоточенные на прибыли за

данный год или на обеспечении рентабельности, страдают близорукостью. Для украинских предприятий типовыми являются ситуации, когда при наличии прибыли предприятие является неплатежеспособным, то есть не может погасить свои текущие обязательства, и, наоборот, имея убытки, предприятие аккуратно рассчитывается с поставщиками, сотрудниками, государством и кредиторами. Уже по этим примерам можно судить о том, что получение прибыли не может рассматриваться как стратегическая цель и критерий успешности функционирования предприятия.

Мировая экономическая практика подсказывает, что в качестве критерия эффективности функционирования предприятия выступает рост благосостояния собственников (акционеров, владельцев доли или пая) или, иначе, рост стоимости бизнеса. Стоимостная парадигма управления потенциалом предприятия, ориентированная на увеличение стоимости бизнеса, является на современном этапе преобладающей.

Практика оценочного бизнеса во всем мире постоянно совершенствуется. Оценка бизнеса как вид экономической работы был практически неизвестен в СНГ до начала 1990-х годов. За последнее время благодаря трудам В. Есипова, В. В. Григорьева, Г. Маховикова, В. Тереховой, А. П. Ковалева, В. И. Кошкина, Н. С. Краснокутской, С. В. Валдайцева, Г. И. Сычева, М. А. Федотовой, и др. [1–8] созданы методологические основы для практического использования этого вида оценки при решении различных организационно-экономических задач. Аналитические группы ведущих банков Украины, используя накопленный опыт работы в области оценки отечественных предприятий, осуществляют фундаментальный анализ и оценку стоимости промышленных, угледобывающих, телекоммуникационных и других компаний. Как отмечает Н. С. Краснокутская, в практике оценочной деятельности бизнеса выделяют три подхода: доходный, затратный и рыночный (сравнительный) [5]. Среди подходов наиболее приемлемым для собственника и инвестора выступает доходный подход, так как он учитывает

будущие изменения доходов, расходов, уровень риска (через ставку дисконта), интересы инвестора.

Доходный подход к оценке бизнеса состоит в том, что определение стоимости предприятия основывается на тех доходах, которые оно способно в будущем принести своему владельцу. Ключевым моментом при определении стоимости предприятия по доходному подходу является определение ставки дисконта i , учитывающей одновременно и ставку доходности на инвестируемую единицу стоимости и степень риска по такому инвестированию. Расчет ставки дисконтирования ведется одним из следующих методов: по модели CAMP, WACC, кумулятивного построения, с помощью модели арбитражной теории ценообразования, методом аналогии.

Для украинских предприятий вышеперечисленные подходы к оценке ставки дисконта, используемые на Западе, в настоящее время мало эффективны, поскольку акции большинства отечественных предприятий не участвуют в операциях на фондовом рынке, а сам украинский отечественный фондовый рынок не стабилен и не развит. Поэтому в Украине в настоящих условиях для оценки ставки дисконтирования необходимо искать другой подход.

Целью данного исследования является поиск эффективного метода расчета ставки дисконтирования, учитывающий особенности развития отечественной экономики. Для достижения цели в работе решаются следующие задачи:

- 1) анализ существующей практики расчета ставки дисконтирования;
- 2) разработка методологического подхода к расчету ставки дисконтирования для отечественной экономики;
- 3) разработка методической базы оценки ставки дисконтирования.

Метод расчета ставки дисконтирования связан с моделью денежного потока. При оценке предприятия используются две модели денежных потоков: с учетом влияния заемных средств (бездолговой денежный поток) и без учета их влияния

(денежный поток для собственного капитала (полный денежный поток)) [4]. Для полного денежного потока ставка дисконтирования i определяется методом аналогий, с помощью модели оценки капитальных активов (САРР – Capital Asset Pricing Model), методом кумулятивного построения, с помощью модели арбитражной теории ценообразования. Наиболее часто используемые методы – модель оценки капитальных активов САРР и кумулятивного построения.

Модель САРР представляет собой зависимость ставки дисконтирования от показателей фондового рынка: безрисковой ставки дохода, бета-коэффициента, среднерыночной доходности ценных бумаг, премии для малых предприятий, премии за риск инвестирования в данное предприятие и за страховой риск и ведется по формуле:

$$i = z + b(r_m - z), \quad (1.1)$$

где z – номинальная безрисковая ставка, которая берется на уровне средней ожидаемой доходности государственных облигаций со сроком до погашения на уровне доходности страхуемых банковских депозитов со сроком, равным остаточному сроку n полезной жизни оцениваемого бизнеса. В ставке z учитывается ожидаемая за срок бизнеса инфляция. Если по какой-либо причине при дисконтировании ожидаемых от бизнеса доходов в качестве стабильной за весь срок бизнеса номинальной безрисковой нормы дохода нельзя рассматривать фактическую рыночную ставку доходности государственных облигаций (в первую очередь из-за нестабилизировавшейся инфляции) и трудно прогнозировать на этот срок среднюю ожидаемую доходность, то для определения ставки z приходится применять формулу Фишера:

$$z = r + a + ra, \quad (1.2)$$

где r – реальная безрисковая ставка ссудного процента;

a – темп инфляции;

r_m – среднерыночная доходность с гривни инвестиций на фондовом рынке;

$(r_m - z)$ – рыночная премия за риск – величина, которая показывает, на сколько в среднем получают в настоящее время больше с гривни, инвестированной в любой среднерисковый бизнес по сравнению с безрисковыми вложениями в государственные облигации или страхуемые банковские депозиты;

b – коэффициент, указывающий на меру относительного систематического риска инвестирования в оцениваемый бизнес по сравнению с риском капиталовложений в любой среднерисковый бизнес.

Метод кумулятивного построения рассматриваемой индивидуальной ставки дисконтирования отличается от модели оценки капитальных активов лишь тем, что в структуре этой ставки к номинальной безрисковой ставке z прибавляется совокупная премия за инвестиционные риски, которая состоит из премий за отдельные несистематические, относящиеся именно к данному проекту риски.

Для бездолгового денежного потока ставка дисконтирования определяется по методу средневзвешенной стоимости капитала (Weighted Average Cost of Capital – WACC):

$$WACC = k_d(1 - h)w_d + k_pw_p + k_s w_s, \quad (1.3)$$

где k_d, k_p, k_s – соответственно стоимости привлечения заемного капитала, акционерного собственного капитала (привилегированные акции), акционерного собственного капитала (обыкновенные акции);

w_d, w_p, w_s – соответственно доля заемного капитала, привилегированных акций в структуре капитала предприятия.

Перечисленные методы расчета хорошо зарекомендовали себя на Западе. Они предназначены для предприятий акционерной формы собственности, но не все отечественные предприятия имеют такую форму собственности. Бездумный перенос западных методов на отечественную почву при оценке дает искаженную величину стоимости бизнеса.

По своей природе ставка дисконтирования – это, с одной стороны, норма доходности на инвестированный капитал, а с другой – степень риска по вложению или упускаемая выгода от невложения средств в данный бизнес. Упускаемая выгода предполагает какую-то альтернативу вложению в оцениваемое предприятие. В качестве альтернативы может выступать вложение средств на депозит. Отсюда возникает понятие альтернативной доходности капитала. По нашему мнению, для оценки ставки дисконтирования для украинских предприятий приемлем подход, основанный на задании альтернативной доходности капитала $d = \max(i, r)$, где i – доходность по банковским депозитам, r – показатель доходности капитала по финансовой отчетности предприятия. В основе данного подхода лежит принцип наращения, являющийся одним из базовых в анализе делового поведения. При этом наращение стоимости капитала (доходности) связывается с рентабельностью активов:

$$r = \Pi / A_{CP} \cdot 100\%, \quad (1.4)$$

где Π – прибыль предприятия;

A_{CP} – средняя стоимость активов предприятия за период.

В этом случае активная часть бухгалтерского баланса рассматривается как единый инвестиционный портфель предприятия, обеспечивающий прирост его капитала в виде прибыли. Средний уровень доходности капитала за рассматриваемый период N определяется следующим образом:

$$r_{cp} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N r_i \cdot 100, \quad (1.5)$$

где N – число периодов времени в рамках рассматриваемого периода (число кварталов в году и т. д.).

Данный подход не трудоемок, не требует привлечения экспертов и основывается на достоверной информации – бухгалтерской отчетности.

Исходя из вышеизложенного, сделаем выводы:

1. Оценка бизнеса как вида экономической работы была практически неизвестна в СНГ до начала 1990-х годов.

2. В мировой практике расчет ставки дисконтирования ведется в зависимости от модели денежного потока. Для бездолгового денежного потока ставка дисконтирования определяется по методу средневзвешенной стоимости капитала (WACC). Для полного денежного потока ставка дисконтирования i определяется двумя способами: методом капитальных активов (САРМ), методом кумулятивного построения.

3. Для украинских предприятий вышеперечисленные подходы к оценке ставки дисконта, используемые на Западе, неприемлемы по ряду причин. Во-первых, акции большинства отечественных предприятий не участвуют в операциях на фондовом рынке. Во-вторых, украинский отечественный фондовый рынок нестабилен и слабо развит. В-третьих, акционерная форма бизнеса в Украине не развита так, как за рубежом.

4. Для оценки ставки дисконтирования в отечественной практике приемлем подход, основанный на задании альтернативной доходности капитала. В основе данного подхода лежит принцип наращения, являющийся одним из базовых в анализе делового поведения. При этом наращение стоимости капитала (доходности) связывается с рентабельностью активов. Данный способ расчета нетрудоемок, основывается на достоверной информационной базе бухгалтерской отчетности, не требует экспертных оценок.

Список литературы

1. *Григорьев В. В.* Оценка предприятий. Имущественный подход: Учеб.-практ. пособие / В. В. Григорьев, И. М. Островкин. – М.: Дело, 1998.
2. *Есипов В.* Оценка бизнеса / В. Есипов, Г. Маховикова, В. Терехова. – СПб.: Питер, 2003. – 416 с.

3. Ковалев А. П. Стоимостной анализ / А. П. Ковалев. – М.: Станкин, 2000.
4. Кошкин В. И. Антикризисное управление: 17-модульная программа для менеджеров «Управление развитием организации». Модуль 11 / В. И. Кошкин и др. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 512 с.
5. Краснокутська Н. С. Потенціал підприємства: формування та оцінка: Навч. посіб. / Н. С. Краснокутська. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с.
6. Валдайцев С. В. Оценка бизнеса: Учебник. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. В. Валдайцев. – М.: Велби: Проспект, 2004.
7. Сычева Г. И. Оценка стоимости предприятия (бизнеса). Серия «Учебники и учебные пособия» / Г. И. Сычева, Е. Б. Колбачев, В. А. Сычев. – Ростов н/Д.: Феникс, 2003.
8. Федотова М. А. Оценка недвижимости и бизнеса: Учебник / М. А. Федотова, Э. А. Уткин. – М.: ЭКМОС, 2000.

Резюме

У роботі аналізуються сучасні методи розрахунку ставки дисконтування, яка суттєво впливає на величину вартості підприємства. Запропонований та обґрунтований для умов України метод розрахунку ставки дисконтування, заснований на завданні альтернативної прибутковості капіталу.

Summary

Modern calculation methods of discount rate, that influence the value cost of a business have been considered. A method of establishing a rate discount for Ukraine been suggested and substantiated. The method is based on value alternative return on the capital employed.

УДК [330.101.541:330.36]338.24

О. В. Лялина

ОСОБЕННОСТИ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ ГОСУДАРСТВА В ТРАНСФОРМАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКЕ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МОДЕЛИ LM-IS

Ключевые слова: модель LM-IS, переходная экономика, денежно-кредитное равновесие, ВВП, инвестиции, государство, макроэкономическое равновесие, уровень цен, темп роста, спрос и предложение, Национальный банк, занятость и инфляция, макроэкономическая стабилизация, монетарный шок, рынок, кредитование.

Переходная экономика Украины в ходе рыночного реформирования постепенно приближается к более зрелым формам связи макроэкономических параметров. Об этом свидетельствуют достигнутая макроэкономическая стабилизация, денежно-кредитное равновесие, рост инвестиций и доходов населения. Несмотря на политическую и социальную нестабильность, ВВП в 2004 году вырос на 12% (за 2000–2004 гг. – на 49%), реальные доходы населения за 10 месяцев 2004 г. выросли на 16,2%, инвестиции в основной капитал – на 34,5% [1, с. 3, 32, 33].

В то же время экономический рост в Украине еще не стал стабильным, уровень жизни населения не соответствует современным стандартам, структура и техническая оснащенность реального сектора экономики явно устарели. Государство должно активнее влиять на экономическое развитие, а рычаги этого воздействия должны быть адекватны закономерностям современного социально-экономического развития. Поэтому анализ и адаптация моделей государственного регулирования экономики в этих условиях актуальны как с практической, так и с теоретической точек зрения.

Проблема чувствительности переходных экономик к различным инструментам регулятивной политики рассматривается в целом ряде современных публикаций [2; 3; 5; 7; 8]. А. С. Гальчинский, характеризуя монетарную составляющую экономики Украины, отметил, что она «еще не приобрела черт стабильной денежно-кредитной системы рыночного типа; в ней еще сохраняются признаки переходных структур, не в полной мере действуют закономерности рыночного саморегулирования» [2, с. 6]. При этом А. С. Гальчинский обратил внимание на неклассический характер связи между денежной массой и ценами [Там же]. Академик В. М. Гец раскрыл в ряде своих публикаций специфический характер механизмов взаимосвязи функциональных сфер экономики переходного типа, существенно усложняющий задачу эффективного регулирования такой экономики [3; 4]. В работах И. В. Крючковой особое внимание уделено механизмам влияния валютно-курсовой политики на структурную динамику и развитие внешнеэкономических связей стран с переходной экономикой [6]. Таким образом, проблема концептуальных основ и адекватных инструментов регулирования макроэкономического равновесия является предметом современных исследований переходных процессов в трансформационной экономике Украины.

Несмотря на достаточно глубокий анализ особенностей достижения макроэкономического равновесия в условиях рыночной трансформации, до сих пор не существует единства взглядов по вопросу о том, в какой мере конкретные модели регулирования экономики, принятые в странах с развитой рыночной системой, могут использоваться в условиях переходной экономики Украины. В частности, это касается так называемой модели LM-IS, которая позволяет решать одновременно задачи поддержания макроэкономического и денежно-кредитного равновесия.

Цель статьи – выяснить те скрытые предпосылки данной модели, которые подразумеваются как естественные и безусловные и потому в явном виде не формулируются, но имеют

принципиальное значение для эффективности использования классических инструментов государственного регулирования в переходной экономике Украины.

Как отмечалось выше, переходная экономика характеризуется сильными колебаниями макроэкономических показателей (темпы роста ВВП, уровень цен, дефицит бюджета, уровень золотовалютных резервов), что приводит к значительным социально-экономическим издержкам и потерям. Диспропорциональность развития разных сегментов и отраслей национальной экономики снижает эффективность использования национальных ресурсов и ограничивает возможность решения насущных социальных, финансовых и технических проблем. Поэтому государство пытается сбалансировать спрос и предложение в масштабах всей хозяйственной системы, используя различные рычаги и инструменты, учитывая мировой опыт и рекомендации международных финансовых институтов, в частности, регулируя краткосрочные процентные ставки в соответствии с закономерностями модели LM-IS. Согласно этой модели, повышение процентных ставок ведет к снижению инвестиций (IS) и равновесного ВВП, но одновременно снижает и инфляцию за счет роста спроса на деньги.

В то же время в условиях рыночной трансформации результативность использования этих испытанных рычагов и инструментов государственного регулирования экономики не соответствует мировым стандартам. Ускорение социально-экономической динамики, которое наблюдается в Украине в последние несколько лет, в условиях структурной несбалансированности, технологической отсталости и институциональной неполноты обуславливает нестабильность экономического роста, возникновение непредвиденных колебаний, значительную волатильность макроэкономических и денежно-кредитных показателей. Государство вынуждено достаточно часто полагаться не на четкие концепции, а на здравый смысл и собственную практику регулирования кризисной макроэкономической системы переходного типа. Возникает вопрос: может ли вообще модель

LM-IS хотя бы как-то характеризовать такую переходную экономическую систему, как украинская?

Многие предпосылки макроэкономической модели LM-IS, безусловно, присутствуют в переходной системе. В Украине деньги являются привлекательным и в то же время редким активом; инвестиции основываются на сбережениях предприятий и домохозяйств; государство предъявляет спрос на ВВП как покупатель, производит часть ВВП в виде товаров и услуг, взимает налоги, уменьшая прибыль производителей; конкурирует с частным сектором на рынке финансовых ресурсов; выплачивает социальные трансферты. В лице центрального банка государство реализует свою эмиссионную монополию, обеспечивая предложение платежных средств; устанавливает ставку рефинансирования коммерческих банков, которая влияет на величину рыночных ставок; регулирует обменный курс национальной валюты. В то же время нельзя не заметить, что экономика Украины слабо реагирует на главный инструмент модели LM-IS – краткосрочные процентные ставки Национального банка, хотя в этом отношении наблюдаются некоторые признаки усиления связи.

Мы считаем, что макроэкономическая система переходного типа проходит в своем развитии несколько этапов, лишь постепенно приближаясь к той связи между макроэкономическими параметрами, которая характеризуется моделью LM-IS. В то же время логика данной модели может служить методологическим ключом для понимания макроэкономической специфики переходных процессов. Остановимся на этом более подробно.

Модель LM-IS объединяет две разные функциональные зависимости, которые имеют один и тот же аргумент – ставку процента. Кривая LM характеризует равновесный спрос и предложение на денежном рынке при данной величине процента и данном уровне ВВП, кривая IS – равновесный объем сбережений и инвестиций на рынке товаров и услуг. Полученная в результате совмещения двух кривых модель позволяет опреде-

лить равновесную ставку процента, при которой обеспечиваются полная занятость ресурсов и равновесие одновременно на денежном рынке и рынке товаров и услуг, что равносильно отсутствию вынужденной безработицы и монетарной инфляции.

Согласно важнейшему практическому выводу данной модели, государство может эффективно регулировать занятость и инфляцию, устанавливая краткосрочные процентные ставки, которые являются основой для среднесрочных и долгосрочных рыночных ставок. Описывая модель, обычно делают оговорку: для того чтобы модель более или менее адекватно отражала экономическую реальность, рынки должны быть конкурентными и эластичными.

По нашему мнению, кроме этой оговорки, модель LM-IS в скрытом виде отражает еще несколько взаимосвязанных условий, принципиально важных для понимания переходной специфики макроэкономического регулирования:

- существенная роль инвестиций и инвестиционных решений в хозяйственной деятельности субъектов (1);
- достаточная чувствительность инвестиций к процентным ставкам (2);
- высокий уровень кредитования ВВП, существенная роль процентных доходов и издержек в формировании валовых и чистых доходов и издержек субъектов (3);
- некоторый уровень неопределенности и риска, отсутствие устойчивого арбитража (4).

Если нарушается любое из этих условий, связь занятости и инфляции с уровнем процента либо исчезает, либо становится слабой. Рассмотрим несколько макроэкономических ситуаций, которые возникают в хозяйственной системе при нарушении этих условий.

Ситуация 1. Инвестиции не играют заметной роли в хозяйственной деятельности субъектов или же их просто нет. Обычно это характеризует экономику, в которой имеет место гиперинфляция, либо экономику, где отсутствуют институциональные механизмы инвестиционной деятельности. В этом случае имеет

место стабильное тождество $I = S = 0$, что делает инвестиции и сбережения полностью независимыми от процентных ставок. В то же время спрос на ликвидность стремится к нулю или же вообще становится отрицательным, что выражается в скачкообразном ускорении оборота денег, а предложение ликвидности стремится к бесконечности. Равновесие может быть достигнуто лишь при очень высоких по абсолютной величине, но отрицательных процентных ставках, что нереалистично. Ведь в этом случае искомое значение процентной ставки обеспечит лишь нулевое значение спроса на деньги при нулевых инвестициях и сбережениях. Таким образом, в случае гиперинфляции в принципе не существует уровня процента, с помощью которого можно было бы одновременно обуздать инфляцию и безработицу. Оговоримся, что картина гиперинфляционной экономики может быть существенным образом скорректирована, если в такой экономике в силу крайнего неравновесия рынков имеет место арбитраж. Такая возможность будет проанализирована ниже.

Монетарный шок и макроэкономическая стабилизация направлены на насильственный разрыв порочного круга монетарной и макроэкономической нестабильности: «Идея макроэкономической стабилизации сводится к замедлению темпа инфляции посредством инструментов денежно-кредитной и фискальной политики» [7, с. 79].

После того, как грубыми монетарными методами удастся подавить гиперинфляцию, возникает эффект резкого роста спроса на ликвидность, который может достаточно быстро вернуть экономику на тот же самый порочный круг. Поэтому реальные процентные ставки должны быть высокими и положительными. Монетарный шок резко переводит кривую LM вправо – вниз и одновременно лишь незначительно поднимает кривую IS вверх, разворачивая ее против часовой стрелки. Такая разница в реакции связана с тем, что IS в сравнительно большей степени зависит от долгосрочных изменений в институциональном поведении, чем LM. Угол первоначального разворота

кривой IS отражает фактически существующие инвестиционные механизмы (которые были парализованы гиперинфляцией) и их эффективность. Искомое значение процента существует, но оно является чрезвычайно высоким и достигается при низком значении денежного предложения.

Таким образом, с точки зрения предпосылок модели LM-IS, инвестиции и занятость в условиях монетарного шока не могут рассматриваться как цель государственного регулирования экономики. Главная «мишень» этой политики – инфляция. Возможности постепенного снижения процентных ставок в дальнейшем в меньшей степени зависят от политики денежного предложения и в большей – от формирования институциональных механизмов инвестирования в национальной экономике. Как только экономика проходит некоторый порог срабатывания (сигналом служит начало существенного роста инвестиций), это означает, что за счет глубоких институциональных реформ созданы инвестиционная часть предпосылок модели LM-IS. Угол разворота кривой IS становится достаточно большим для существенного снижения процентных ставок.

Эта ситуация впервые с момента монетарного шока дает возможность резко изменить политику денежного предложения путем сдвига кривой LM влево – вниз. Процентные ставки начинают снижаться за счет монетарного фактора, что, в свою очередь, стимулирует дальнейшие сдвиги поведения хозяйствующих субъектов (включая и домохозяйства) в сторону долгосрочных критериев и решений. Характерной особенностью эффекта взаимных сдвигов кривых LM и IS является возможность чрезвычайно высоких темпов роста денежного предложения при сохранении равновесия на денежном рынке.

Ситуация 2. Инвестиции не обладают достаточной чувствительностью к процентным ставкам. Это может иметь место, если денежный рынок и рынок инвестиционных товаров слабо связаны друг с другом. Эта ситуация характерна для экономики с так называемыми «мягкими бюджетными ограничениями», описанной Я. Корнаи в его книге «Дефицит» [5]. Деньги в этой

економике не являются редким экономическим ресурсом, поскольку для получения инвестиционных ресурсов более важно иметь доступ к административным механизмам принятия решений. В этом случае кривая IS может быть практически вертикальна, но в отличие от ситуации (1), быть достаточно удаленной от начала координат. Если ставки устанавливаются административно и являются фиксированными, то равновесие при растущем уровне ВВП и инвестиций достигается за счет сдвига кривой LM вправо – вниз.

Такой сдвиг возможен при изменении мотивов и стимулов хозяйственного поведения в сторону кейнсианского принципа «предпочтения ликвидности». Необходимость периодического повышения социальной и экономической ценности денег для достижения макроэкономического равновесия в условиях растущих инвестиций и жестких ставок, по сути дела, отражает неизбежность хозяйственных реформ в условиях государственной социалистической экономики. Расширение оперативно-хозяйственной самостоятельности, самофинансирование, разного рода экономические эксперименты и реформы имели своей неявной целью увеличение привлекательности владения деньгами для предприятий и населения. Однако институциональные по своему содержанию реформы не подкреплялись соответствующими структурными сдвигами, в силу чего предложение было неэластичным. Поэтому реформы (по крайней мере, в условиях СССР) не были успешными, в том числе и с точки зрения достижения макроэкономического равновесия. Государственно-монополистический механизм хозяйства не может превратиться из системы, где господствуют мягкие бюджетные ограничения, в систему с жесткими ограничениями без *радикального* изменения роли денег.

Ситуация 3. Уровень кредитования ВВП является низким, инвестиционный процесс развивается, но роль процентных доходов и издержек в формировании валовых и чистых доходов и издержек субъектов незначительна. В этом случае информация о процентных ставках и ожидания инвесторов слабо связаны

друг с другом. Повышение или понижение процентных ставок лишь модулирует уровень инвестиционной активности, но вовсе не является его детерминантом. Эластичность инвестиций по отношению к проценту больше нуля, но гораздо меньше тех значений, которые кладутся в основу модели LM – IS. В то же время влияние реальных процентных ставок на склонность к сбережениям может быть достаточно значительным. Если реальные процентные ставки высоки, то уровень сбережений возрастает. Главным инвестиционным эффектом высоких ставок является постепенное расширение временных горизонтов потребительских и производственных решений – как обязательная предпосылка принятия реальных инвестиционных решений в последующем.

Ситуация 4. В экономике существует устойчивый и массовый арбитраж (возможность извлечения дохода без риска). Данная ситуация в наибольшей степени отдалена от предпосылок модели LM-IS. Спрос на деньги утрачивает какую-либо связь с ВВП и становится функцией спекулятивного арбитражного дохода. Кривая LM становится горизонтальной и в то же время происходит катастрофическая демонетизация реального сектора. Эта ситуация имела место в Украине в 1993–1994 годах, когда ставка рефинансирования колебалась от 190% до 260% годовых, кредитные ставки коммерческих банков – 500–550% годовых, в то время как рост официального курса доллара за 1993 год составил 19 665%, а за 1994 – 8 163%; при этом динамика рыночного курса была соответствующей [1, с. 57, 58, 123]. Брать кредит в национальной валюте, покупать на него доллары, затем делать обратную продажу по возросшему курсу, погашать кредит и извлекать доход – вот простейшая схема циклического валютно-кредитного арбитража, которая лежала в основе всех финансовых пирамид первой половины 1990-х годов. Доходность арбитража была сопоставима с динамикой обменного курса доллара, поэтому никакая другая деятельность не могла конкурировать по своей финансовой привлекательности с валютно-кредитными спекуляциями.

Как показано в одной из работ 1990-х годов [9, с. 135–138], следствием массового арбитража стала долларизация экономики и инвестиционный паралич. В то же время очевидный характер этого неравновесия сам подсказывал экономический способ борьбы с ним – установление равновесных процентных ставок. Как только валютный доход арбитража стал уравниваться с его процентными кредитными издержками, арбитраж стал невозможным, что и повлекло за собой в 1995 году массовый крах финансовых пирамид. Кривая LM перестала быть горизонтальной, что послужило важным шагом на пути формального приближения к требованиям модели LM-IS.

Модель LM-IS, хотя и не обладает достаточными эвристическими возможностями для анализа макроэкономического равновесия в условиях интенсивного институционального формообразования, все же может рассматриваться как ключ к пониманию логики переходных процессов в процессе рыночной трансформации. С одной стороны, лишь в той степени, в которой экономика создает скрытые предпосылки (1)–(4) данной модели, она приближается к уровню макроэкономического равновесия, которое может регулироваться посредством краткосрочных процентных ставок центрального банка. С другой стороны, достижение достаточной эластичности занятости и цен по отношению к процентным ставкам может рассматриваться как важнейший функциональный критерий завершения рыночного перехода.

Список литературы

1. *Бюлетень* Національного банку України. – 2005. – № 1. – С. 7–12.
2. *Гальчинський А. С.* Макроекономічні та монетарні передумови політики зростання / А. С. Гальчинський // Вісн. Нац. банку України. – 2004. – № 8. – С. 6–8.
3. *Гесць В. М.* Уроки та перспективи ринкових реформ та довгострокового економічного зростання в Україні / В. М. Гесць // Екон. теорія. – 2004. – № 2. – С. 57–71.

4. *Гесць В. М.* Монетарні складові стратегії економічного розвитку / В. М. Гесць // Монетарна політика в умовах економічного зростання: Матеріали наук.-прак. конф. – К., 2004. – С. 20–28.
5. *Корнаї Я.* Дефіцит / Я. Корнаї. – М.: Наука, 1990. – 607 с.
6. *Крючкова І.* Структурні чинники економічного зростання в Україні / І. Крючкова // Вісн. Нац. банку України. – 2002. – № 2. – С. 5–8.
7. *Сухарев О.* О выборе стратегии макроэкономической политики / О. Сухарев // Вопр. экономики. – 2004. – № 8. – С. 77–89.
8. *Шинкарук Л. В.* Теоретические и эмпирические аспекты исследования нестабильного равновесия трансформационной экономической системы / Л. В. Шинкарук // Экон. теория. – 2004. – № 2. – С. 57–71.
9. *Яременко О. Л.* Переходные процессы в экономике Украины: Институциональный аспект / О. Л. Яременко. – Харьков: Основа. – 1997. – 185 с.

Резюме

У статті досліджено передумови і шляхи адаптації моделі LM-IS до умов перехідної економіки. На основі узагальнення значного теоретичного й фактичного матеріалу доведено, що модель LM-IS у прихованому вигляді відображає кілька взаємозалежних умов, важливих для розуміння специфіки макроекономічного регулювання: істотну роль інвестицій та інвестиційних рішень, достатню чутливість інвестицій до процентних ставок, високий рівень кредитування ВВП, істотну роль процентних доходів і витрат у формуванні доходів, відсутність стійкого арбітражу.

Summary

The article deals with the analysis of prerequisites and ways of the LM-IS model adaptation to the conditions of the interim economy. On the basis of a considerable theoretical and empirical material it has been grounded that the LM-IS model reflects a few interdependent factors important for understanding the specific features of macroeconomic regulation under the given conditions: an important part of investments and investments decisions; investments sufficient sensitivity to interest rates; a high level of crediting the GDP, the importance of interest incomes and costs in the formation of incomes, the absence of a stable arbitration.

УДК 330.101.541:35.073

*Л. Л. Лазебник***ПРОГРАМНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ПОЛІТИЦІ
МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ**

Ключові слова: макроекономічна динаміка, саморегулювання економіки, макроекономічне регулювання, державна економічна політика, програмно-цільова технологія управління.

Пріоритетом соціально-економічної політики України є досягнення високих і стабільних темпів економічного зростання, що може бути забезпечено лише за умови підвищення ефективності макроекономічного регулювання. Згадаємо, що здобуття Україною незалежності в 1991 році започаткувало в країні процес економічних перетворень, передумови для якого були більш сприятливими, порівняно з республіками колишнього СРСР: вищий рівень освіти населення, найбільша кількість фахівців із інженерною освітою, визнаний світовою спільнотою технологічний потенціал. Проте непослідовне, суперечливе проведення вітчизняними владними структурами реформ відкинуло економіку нашої країни назад приблизно на десятиліття. Після падіння ВВП у 90-х рр. минулого століття цей макроекономічний показник і у 2004 році ще не досяг рівня 1990 року. За розрахунками фахівців із аналітичного відділу «Deutsche Bank», реальний ВВП України у 2003 році трохи перевищив позначку у 60% від рівня 1992 року (для порівняння – в Росії цей показник досяг 100%, Румунії – 120%, Туреччині – 140%) [1]. Незважаючи на те, що останні п'ять років українська економіка розвивалася з позитивною динамікою (середньорічний приріст ВВП становив 7–8%), господарське поживлення в Україні не асоціюється з переходом до самовідтворювального типу розвитку, оскільки воно відбулося без істотного зростання як обсягів, так і питомої ваги у ВВП внутрішніх і зарубіжних

капіталовкладень. Відповідно до оцінок іноземних інвесторів і рейтингових агенцій, одна з причин недоінвестування знаходиться в інституційній площині. Мова йде про «відставання» у транзитивній економіці змін інституційного середовища від динаміки ринкових параметрів, що виявляється у корумпованості державного апарату і збереженні впливовості олігархічних «кланів» на високі урядові та парламентські структури.

З перемогою опозиції в результаті «помаранчевої революції» в Україні начебто відкрилася можливість проведення кардинальних структурних реформ, проте реалії свідчать про відсутність у керівництва країни як політичної волі, так і програми реформування. Тому дослідження теоретичних проблем, пов'язаних із програмними технологіями регулювання макродинаміки, їх специфікою в умовах транзитивної економіки, з метою наступного використання в політиці державного регулювання, є надзвичайно актуальним. Адже концептуальні засади державного макроекономічного регулювання мають ґрунтуватися на вивіреному теоретичному фундаменті, адекватній методології, емпірично обґрунтованих закономірностях та якісних прогнозах.

Метою даної роботи є висвітлення сутності і структурних компонентів програмно-цільового методу державного регулювання процесів макродинаміки з урахуванням специфіки трансформаційного періоду.

Аналіз постсоціалістичної трансформації входить до кола наукових інтересів багатьох вітчизняних і зарубіжних економістів, серед яких варто відмітити Л. Бальцеровича, С. Гомулка, Л. Чабу, Гж. Колодка, Я. Корнаї, росіян Л. Абалкіна, О. Богомолова, Д. Львова, Р. Нурєєва, В. Радасєва, В. Черковця, українців В. Геєця, Б. Кваснюка, С. Мочерного, А. Чухна. Можна навіть констатувати, що склалася теорія перехідної економіки. Особлива сфера досліджень пов'язана із динамікою трансформаційних процесів як системною ринковою еволюцією. Цей напрямок розвивається в межах інституційно-еволюційної теорії, а серед його представників можна назвати росіян С. Глазєєва, Р. Євстигнєєва, В. Маєвського, Г. Рузавіна, вітчизняних дослідників

В. Гайдай, В. Зимовця, Ю. Чернецького. Саме їх роботи допомогли автору пізнати складні закономірності перехідного періоду і дали підстави для впевненості щодо необхідності та можливості застосування програмно-цільового підходу до макроекономічного регулювання.

Макроекономічне регулювання в широкому розумінні може бути визначено як суб'єктивний і як об'єктивний процес. У першому розумінні його можна тлумачити як вплив на макропроцеси макроекономічних суб'єктів та їх керівних органів з метою реалізації своїх інтересів. Як об'єктивний процес макроекономічне регулювання виявляється як саморегулювання економіки, якість, внутрішньо притаманна ринковій системі, переважно у ліберальному середовищі. В основі саморегулювання знаходиться самоорганізація економічної системи (самоорганізація та саморегулювання пов'язані із упорядкованістю, яка виникає внаслідок процесів стихійної взаємодії в економіці), в основі ж регулювання – організація (на відміну від самоорганізації та саморегулювання організація та регулювання пов'язані із упорядкуванням, яке є наслідком свідомих дій) [2].

Основним суб'єктом економічного регулювання, звичайно, є держава, до інших суб'єктів належать ті, що відносяться до недержавних структур, але мають можливість істотно впливати на економіку, наслідуючи при цьому свої приватні інтереси. До таких суб'єктів можна віднести різноманітні угруповання, які лоббують свої інтереси (виробники різних видів товарів, експортери, переробники тощо), монополістичні та олігархічні структури, оскільки вони посідають значне місце в економіці і деформують процес відтворення.

Саморегулювання ж економіки – це механізм узгодження дій господарюючих суб'єктів за допомогою ринкових інструментів (цін, процентних ставок, заробітної плати тощо). Із функціональної точки зору саморегулювання, забезпечуючи самозбереження та життєздатність економічної системи, спрямоване виключно на її *стабілізацію*, в такому ж напрямку діє система вбудованих автоматичних стабілізаторів, які знижують амплітуду

коливань. Це означає неможливість за допомогою механізму саморегулювання вивести економіку на траєкторію *зростання*! Натомість, державне регулювання економіки спроможне «згори» впорядковувати дії економічних суб'єктів, висуваючи цільові настанови і визначаючи основні пріоритети економічного розвитку. Це може дозволити реалізувати державні і суспільні інтереси, забезпечити поступальний і стабільний розвиток суспільства та економіки.

Узгодження і координації державного регулювання та ринкового саморегулювання економіки можна досягти шляхом розробки індикативних планів, цільових і комплексних програм економічного розвитку, які є одночасно як інститутом державного регулювання, так і інститутом його саморегулювання. Інші макроекономічні суб'єкти (наприклад, монополії, інтереси яких можуть не збігатися з державними або приватними цілями інших господарюючих суб'єктів), створюючи свій механізм регулювання або впроваджуючись в існуючі механізми регулювання, радше за все, будуть дестабілізаційно впливати на економіку. Таких суб'єктів В. Ойкен називав владними економічними угрупованнями і відмічав, що економічний порядок, ними здійснюваний, є нестабільним і може перетворитися на загальну групову анархію [3].

Для постсоціалістичних країн питання державного регулювання економіки звучить особливо. По-перше, внаслідок того, що постсоціалістичний період пов'язаний із роздержавленням та лібералізацією економіки, тобто із процесом істотного обмеження ролі держави в житті суспільства. Але одночасно до нової системи держава мала увійти в іншій якості, щоб її місце та функції визначалися на основі ринкових принципів. Це складний та суперечливий процес, тому часто спроби державного втручання в економіку психологічно викликають опір і несприйняття у багатьох економічних суб'єктів. По-друге, усвідомлення необхідності та важливості державного впливу на дію ринкового механізму відбулося порівняно недавно, вже на стадії розгорнутої ринкової трансформації, тому до сьогодні

теоретична платформа державного регулювання транзитивної динаміки розроблена недостатньо.

Принципова позиція у питанні щодо ролі та функцій держави в економіці як складній ієрархічній системі визначає доцільність макроекономічного регулювання, можливість з'ясування сутності державної економічної політики та виявлення і визначення її програмно-цільової складової. Доцільність використання програмно-цільової технології управління є принциповим моментом, оскільки таке бачення концепції державного регулювання макроекономічних процесів істотно вплине на формування інших підсистем регулювання економіки – інституційних, ресурсних, нормативних, контрольних, тощо. Елементи програмно-цільової складової: 1) цільові настанови державного регулювання економіки; 2) визначення пріоритетних напрямків розвитку економічної системи і сфер ймовірного державного впливу; 3) прогнозування сценаріїв економічного розвитку і вибір оптимального; 4) формування цільових економічних програм (загальноекономічних, галузевих, регіональних тощо) для забезпечення реалізації обраного сценарію. Детальніше розглянемо зміст названих елементів.

Визначення цільових об'єктів у системі державного регулювання економіки – складний процес, який передбачає побудову «дерева цілей», де кожна «гілка» має бути «виписаною» і обґрунтованою відповідно до свого рівня, масштабу, суб'єкту та часу ініціювання. Держава, як ендегенний чинник, виступає в ролі інституційно оформленого стратегічного суб'єкта, що формує та реалізує економічну політику, а також розробляє перспективну мету функціонування економіки шляхом досягнення консенсусу цільових настанов різних господарюючих суб'єктів. Такої узгодженості можна досягти, якщо держава, по-перше, виступає як системоутворююча, об'єднуюча та інтегруюча основа всіх інститутів економічної системи, спроможна активно сприяти взаємодії чинних інститутів, формуванню нових необхідних інститутів та руйнації непотрібних; по-друге, сприяє впорядкуванню взаємозв'язків між компонентами системи на основі

встановлення чітких «правил гри» для господарюючих суб'єктів. Формування загальнодержавних цільових настанов утворює основу для координації діяльності господарюючих суб'єктів на одному рівні та управлінських органів – на іншому. Зазначимо, що система цільових настанов і заходів з їх реалізації не повинні суперечити тенденціям трансформаційних процесів. Адже успіх трансформації пов'язаний зі створенням інституційних умов і подоланням перешкод на шляху ринкових перетворень. Ключову роль в інституційній структурі суспільства відіграють форми організації відносин власності, які, у свою чергу, залежать від політичного устрою держави. Власність впливає на економічну результативність через механізм формування попиту та пропозиції. У першу чергу, вплив власності відчуває сукупний попит: типи організації і форми власності, які можуть бути створені в країні, визначають міру мотивації до покращення економічних результатів, тобто, впровадження інновацій, підвищення продуктивності і зниження витрат. Ця мотивація діє, якщо суб'єкти, що приймають рішення, володіють достатньою мірою автономії. Проблема прав власності виявляється також і у сфері попиту в економіці, а саме – в мірі «приватності» закупівельної спроможності економіки. Адже державна бюрократія може демонструвати певні специфічні тенденції у витратах, як, наприклад, використання виділених коштів до кінця кожного бюджетного року з тим, щоб уникнути скорочення фондів на наступний рік. Тому, на думку багатьох дослідників, навіть незначні зрушення у сфері прав власності спроможні спричинити серйозні зміни темпів економічного зростання і зумовити перехід національного господарства до стадії підйому чи, навпаки, спаду.

Щодо визначення пріоритетів, то в ринковій економіці об'єкти державної підтримки мають стосуватися лише тієї діяльності, яка: по-перше, не може бути достатньо забезпечена приватним капіталом шляхом дії ринкових механізмів унаслідок іманентної приватному бізнесу орієнтації на максимізацію поточних прибутків; по-друге, спроможна стати «мотором» саморозвитку

та регулювання розвитку, яка б створювала стимули вдосконалення людини і суспільства в цілому.

До них мають відноситися, на нашу думку, науково-дослідна діяльність, освіта та інфраструктура. Державна підтримка таких сфер має здійснюватися на загальнонаціональному рівні і створювати умови для тривалої та стабільної економічної динаміки. Застосування програмної технології макроекономічного регулювання в цьому контексті має бути пов'язане із визначенням пріоритетів, тобто вибором тих сфер і напрямків розвитку, які найліпше спроможні реалізувати загальносистемну мету і збільшити конкурентний потенціал економіки. У науково-технічній сфері це стосується сприяння розвитку техніки і технології п'ятого та шостого технологічних укладів. За оцінками експертів, внесок науково-технічного прогресу у приріст ВВП розвинених країн світу перевищує 75%, а інновації розглядаються як стратегічний чинник економічного зростання [4]. Для забезпечення ефективності інноваційного процесу надзвичайно важливе значення мають такі форми його організації, за яких результат кожної стадії міг би стати фундаментом, основою для поступального руху до наступної. Тому вибір конкретних пріоритетних завдань має ґрунтуватися на незалежних дослідженнях і бути схваленим науковим товариством. При цьому кількість інноваційних пріоритетів має бути обмежена одиницями, а не сотнями. Вони мають бути, по-перше, конкретними, а не охоплювати цілі галузі знань, оскільки тільки за умови концентрації ресурсів можна досягти світового визнання і забезпечити застосування інновацій на практиці і по-друге, мати потенціал для наступної комерціалізації. При цьому потрібно пам'ятати про досвід України та інших пострадянських країн, який показав, що просте створення спеціалізованих структур державної інноваційної системи на кшталт центрів передачі технологій, технополісів, венчурних фондів тощо ефективною комерціалізації знань не забезпечує.

За умови розвитку інноваційного напрямку в економіці матеріалізовані цінності (high-tech) поступово поступаються

панівним місцем у суспільстві людському капіталу (hight-hume). Тому потрібно пам'ятати, що ключовим ресурсом розвитку п'ятого і, особливо, шостого технологічних укладів є людський інтелект, фундаментом відтворення якого має стати система освіти. Коли американці свого часу усвідомили, що відстають від СРСР у космічних дослідженнях, вони прийняли дещо нетрадиційне рішення: сконцентрувати зусилля на розвитку не оборонної галузі, а сфери масової освіти. Виведення на орбіту радянського супутника державні структури США сприйняли як перевагу радянської системи підготовки кадрів порівняно із американською. На думку деяких дослідників, освіта є на сьогодні єдиною із соціальних галузей, що безпосередньо бере участь у формуванні передумов економічного зростання країни [5–8]. Це особливо важливо для держав, які не відносяться до світового економічного авангарду, мають невисокий рівень економічного розвитку, обмежені ресурси, нерозвинену інфраструктуру, нестачу фахівців тощо. Однією зі сфер, де макроекономічні наслідки розвитку сфери освіти проявляються найяскравіше, є ринок праці. Істотне підвищення попиту на висококваліфіковану робочу силу, яке спостерігається останнім часом у розвинених країнах, спричиняє зростання відносних розмірів оплати праці таких фахівців і відповідні структурні зрушення на ринку праці. Ця тенденція чітко простежується у секторах економіки, орієнтованих на надання послуг, а її наслідком є скорочення частки ручної праці (незалежно від кваліфікації) і зростання частки «білих комірців». Проте у практичному плані для вітчизняних науковців проблема державного фінансування і забезпечення розвитку «людського капіталу» «тягне» за собою необхідність дослідження реальних механізмів перетворення нових знань у продуктове чи технологічне нововведення, а також пошук шляхів підвищення ефективності цього процесу на основі сучасних методів управління.

Наступним елементом програмно-цільового компонента державного регулювання економіки є прогнозування. Державне прогнозування – це система науково обґрунтованих уявлень щодо

напрямок економічного розвитку країни. Прогноз передбачає аналіз потенційних орієнтирів і альтернатив розвитку економіки, загальних напрямків розв'язання ключових економічних проблем, ґрунтуючись на наявних можливостях і можливості зміни економічних процесів у майбутньому. Практична значущість прогнозу пов'язана, з одного боку, з тим, що він показує картину майбутнього економічної системи країни і визначає наукові засади економічної політики (звичайно, за умови його побудови на достовірних теоретичних та емпіричних засадах). З другого – є інструментом дійової економічної політики, оскільки може коригувати раніше визначені пріоритети та поточну економічну політику. При цьому довгострокове прогнозування розробляє стратегічні орієнтири на основі обґрунтування стратегічних цільових настанов економічного розвитку, аналізу ймовірних структурних зрушень у демографічних, технологічних та інституційних сферах. А короткострокове прогнозування пов'язане з кон'юнктурною динамікою і дозволяє виявляти можливі загрози та обмеження, які стримують економічний розвиток. Досвід розвинених країн показує, що процедури макроекономічного прогнозування ефективні здебільшого за умови їх тісного зв'язку із програмуванням. Тільки в такому випадку реформування є безперервним процесом реалізації програм, курс яких співвідноситься з обраним на основі прогнозу вектором розвитку. Це дозволяє виявляти різноманітні відхилення у траєкторії руху, визначати міру відповідності поточного стану економіки майбутньому ідеалу і спроможність подальшого розвитку за найкращою траєкторією.

Програма – це комплекс взаємопов'язаних заходів економічної політики, які орієнтовані на кількісні та якісні досягнення певних цілей. Усі програми мають бути забезпечені матеріальними, трудовими, фінансовими ресурсами і мати чітко визначені інструменти реалізації: бюджетне фінансування, систему державних замовлень, податкові важелі, політику відсоткових ставок тощо. Конкретний перелік інструментів залежить від обраного сценарію розвитку. Прогнозування як спосіб

передбачення економічних процесів у майбутньому і програмування як система заходів щодо досягнення цього майбутнього істотно посилюють роль державного регулювання, надаючи йому активного характеру. Відмітимо, що на Заході державні програми розвитку певного сектора представляють для приватного бізнесу великий інтерес, оскільки надають додаткові можливості для діяльності. В Україні ж реалізація чисельних програм, які були розроблені і проголошені до дії, цілком залежала від бюджетних асигнувань.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що програмно-цільовий компонент державного регулювання економіки в умовах трансформаційних зрушень (для яких притаманні спонтанні рухи та істотні коливання) може здійснюватися за двома основними напрямками: стабілізації та економічного зростання, механізм реалізації яких може бути предметом наступних досліджень.

Виходячи із вищезазначеного, зробимо висновки, що державний вплив є невід'ємною складовою регулювання економіки як на макро-, так і на мікрорівні. На сьогодні провідними науковцями визнається, що забезпечення економічного зростання є неможливим без державного впливу на економічні процеси. У сучасній економіці механізм ринкового саморегулювання не спроможний виконати функцію загальносистемного цілевизнання, не здатний забезпечити досягнення тривалої стабілізації, а тим більше – стабільного економічного зростання. Держава може і зобов'язана розробляти програмно-цільові настанови регулювання економіки, визначати її головні пріоритети, здійснювати стабілізаційні та антикризові програми. Програмна технологія макроекономічного регулювання має складатися із таких шаблів чи послідовних етапів: 1) визначення мети (цілей) державного регулювання економіки; 2) визначення пріоритетних сфер державного впливу; 3) прогнозування сценаріїв економічного розвитку і вибір оптимального; 4) формування цільових економічних програм для забезпечення реалізації обраного сценарію. Реалізація вищезазваної технології в умовах трансформаційних зрушень ґрунтується на двох основних групах

заходів: антициклічних програмах і програмах стимулювання економічного зростання.

Список літератури

1. *«Deutsche Bank» об економіке України и перспективах ее вступления в Евросоюз // БИКИ. – 2005. – № 73 (8869). – С. 1.*
2. *Рузавин Г. И. Самоорганизация как основа эволюции экономических систем / Г. И. Рузавин // Вопр. экономики. – 1996. – № 3. – С. 112–113.*
3. *Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М., 1995. – С. 86.*
4. *Минько С. Инновации как фактор совершенствования международной специализации России / С. Минько // БИКИ. – 2004. – № 35–36 (8681–8682). – С. 2.*
5. *Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; Пер. с англ. – М.: Akademia, 1999. – С. ХLI.*
6. *Юданов Ю. Европейские корпорации в условиях глобализации / Ю. Юданов // МЭМО. – 2001. – № 11.*
7. *Кольчугина М. Образование и государство / М. Кольчугина // МЭМО. – 2001. – № 10.*
8. *Мельянцеv В. Информационная революция – феномен «новой экономики» / В. Мельянцеv // МЭМО. – 2001. – № 2.*

Резюме

В статье раскрыта суть программной технологии макроэкономического регулирования с учетом особенностей периода системных трансформационных изменений.

Summary

The essence of program technologies of macroeconomic regulation with the consideration of peculiarities of the period of system transformational changes has been analyzed in the article.

УДК 336.14(438:4-672ЕС)

Я. К. Сарновски

ПОСЛЕДСТВИЯ ВСТУПЛЕНИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ ДЛЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА ПОЛЬШИ

Ключевые слова: Маастрихтский договор, процедура чрезмерного дефицита, Пакт стабильности и роста, бюджетный дефицит, государственный долг.

Общей чертой мировой экономики является стремление к региональному сотрудничеству и экономической интеграции, в результате чего возникают международные интеграционные группировки. Такое явление наблюдается как среди экономически развитых, так и среди развивающихся стран.

Интеграция, в отличие от глобализации, не является стихийным явлением, а программируется группой государств. Более того, интеграция является соединением по желанию конкретных государств [1, с. 343]. Возникшие в процессе экономической интеграции взаимосвязи приносят всем странам – членам интеграционной группировки большие выгоды, чем те, которые можно было бы достичь в случае отсутствия интеграции [2, стр. 274]. Государства-члены соглашаются на довольно существенные ограничения, обусловленные членством в данной группировке. В результате этих больших или малых, а иногда и болезненных ограничений и изменений, происходящих в отдельных сферах экономики, а также относительно **меньшего суверенитета в области экономических решений**, в отдельных странах достигается рост ВВП и улучшение условий жизни и труда граждан [3, с. 239].

Во всех существующих интеграционных группировках были сформулированы (в кодифицированном или некодифицированном виде) условия членства в них. К основным условиям

относятся: комплементарность, то есть взаимное приспособление экономических структур, и координация экономической политики. Особо существенными являются требования, касающиеся согласованности внутренней экономической политики, ее целей, средств и инструментов. Речь идет прежде всего о согласованности принципов, детерминирующих эту политику. Требования, которые ставятся по отношению к внутренней экономической политике в аспекте ее унификации, являются формой координации и подготовки для проведения совместной экономической политики.

Процесс региональной интеграции сопровождается также прогрессирующим расширением компетенции органов, принимающих интеграционные решения. В Европейском Союзе это проявляется, в частности, в постепенной передаче национальными институтами своих полномочий институтам сообщества. Институты сообщества издают распоряжения и директивы, а также принимают решения, обязательные для государств-членов.

Польша с 1 мая 2004 г. является членом Европейского Союза, а в перспективе ближайших нескольких лет вступит в зону евро. Из этого вытекают существенные последствия для проводимой в нашей стране бюджетной политики – ряд конкретных выгод, но также ряд довольно существенных ограничений. Итак, учитывая объемы прогнозируемых чистых финансовых потоков нетто между Польшей и ЕС, оценивается, что наша страна будет *per saldo* «получателем» (потенциальные платежи из ЕС будут больше, чем наши взносы в ЕС), то есть Европейский Союз будет плательщиком нетто в пользу Польши. Оценивается, что объемы сумм по этой статье в отдельные годы составляют: 2004 г. – 1,1 млрд евро, 2005 г. – 2,1 млрд евро, а в 2006 году – 3,6 млрд евро [6, с. 30]. В свою очередь, существенные ограничения касаются проведения национальной бюджетной политики.

Целью настоящей работы является попытка ответить на следующие основные вопросы:

– Какие формы координации бюджетной политики существуют в ЕС?

– Почему были введены ограничения в области национальных политик?

– Какие это имеет последствия для государственного бюджета?

Правовые урегулирования бюджетной политики в рамках ЕС

Маастрихтский договор. Из положений договора следует, что все страны Европейского Союза являются одновременно членами Экономического и Валютного союза. Каждая из стран ЕС имеет право и обязана участвовать в зоне евро. Согласно протоколам – приложениям к Маастрихтскому договору, от этой обязанности освобождены только две страны – Дания и Великобритания. В отношении новых членов ЕС, в том числе Польши, действует переходный период. Новые страны будут приняты в зону евро тогда, когда выполнят критерии схождения. Так как все новые члены ЕС обязаны ввести евро, это означает, что они должны выполнить критерии схождения (определяемые в качестве критерия Маастрихт) [5, с. 15].

В области государственных финансов, в качестве рекомендуемых величин были приняты следующие показатели: для бюджетного дефицита уровень 3% ВВП, а для государственного долга уровень 60% ВВП. Принятие этого критерия является следствием убеждения, что чрезмерный бюджетный дефицит и государственный долг тормозят экономическое развитие. Опыт многих стран показал, что наличие постоянного бюджетного дефицита существенным образом ограничивает возможность применения фискальной политики в качестве инструмента стабилизации экономики (посредством строки расходов или доходов). Страны-члены обязаны не превышать установленных рекомендуемых величин. С этой целью Европейский центральный банк и Комиссия ЕС осуществляют систематический мониторинг состояния государственных финансов. В случае превышения этих величин, запускается так называемая *процедура чрезмерного дефицита*. Существенной чертой этой

процедуры является тот факт, что она касается воздействия на страну только в области ограничения чрезмерного бюджетного дефицита. Вопрос об ограничении государственного долга имеет здесь только дополняющее значение. Кроме хорошо известных факторов, определяющих отрицательные социально-экономические последствия бюджетных дефицитов, принятие договорных регулирований, касающихся чрезмерных бюджетных дефицитов, призвано не допустить возникновения проблем, которые напрямую касаются зоны евро [5, с. 46–47], а именно:

- ограничить возможное отрицательное воздействие бюджетных дефицитов стран ЕС на уровень процентных ставок на едином финансовом рынке ЕС;
- минимизировать риск напряженности в денежной политике, вытекающий из сохранения чрезмерного дефицита;
- минимизировать риск возникновения неплатежеспособности страны-члена.

Процедура чрезмерного дефицита. Процедура чрезмерного дефицита в общих чертах представляется следующим образом. На основании статьи 104 абзац 1 Договора о создании Европейских сообществ, страны-члены ЕС обязаны избегать чрезмерного бюджетного дефицита. Это означает, что планируемый и реальный бюджетный дефицит не может превышать установленной рекомендуемой величины (3% ВВП). Если Комиссия ЕС, отметит, что страна-член не выполняет в/н требований, составляется доклад, который направляется в Совет ЕС. Если Совет констатирует, что действительно имеет место чрезмерный дефицит, в данную страну направляется рекомендация в течение определенного срока исправить неблагоприятное положение дел. Если Совет отметит, что данная страна в определенное время не предприняла конкретных мер или уклоняется от применения рекомендаций Совета, то он может предпринять, в частности, следующие меры:

- предать гласности свои рекомендации;
- обратиться в Европейский инвестиционный банк с просьбой изменить политику в области предоставления ссуд данной стране;

– потребовать, чтобы данная страна внесла в пользу Сообщества беспроцентный депозит, до момента ликвидации чрезмерного дефицита;

– обложить денежным штрафом соответствующего размера.

Следует отметить, что от усмотрения самого Совета зависит, будут ли и какие санкции применяться. К сожалению, в настоящее время Польшу охватывает процедура чрезмерного дефицита. Совет после ознакомления с *Программой конвергенции* рекомендовал Польше предпринять дополнительные меры с целью ограничения дефицита государственных финансов ниже 3% до 2007 года. Так как Польша не является еще членом зоны евро, ей не угрожают репрессивные санкции. Однако невыполнение рекомендаций Совета может привести к потере финансовых средств, получаемых из Фонда сплочения ЕС, который должен обеспечить Польше средства, способствующие ускорению реальной конвергенции. Эта ситуация может также вызвать снижение рейтинга Польши на фондовых рынках.

Пакт стабильности и роста. Главным, непосредственным мотивом принятия Пакта стабильности и роста (*Pact for Stability and Growth*), утвержденного на встрече Совета в Амстердаме в июне 1997 г., было стремление к более подробному изложению положений договора, касающихся соблюдения дисциплины в области фискальной политики.

На основании этого Пакта страны-члены обязаны достичь в среднесрочной перспективе близости к бюджетному равновесию или профициту. Это позволит им справляться с обычными колебаниями экономической конъюнктуры, без превышения бюджетного дефицита выше лимита 3%. В качестве основы для осуществления мониторинга была введена обязанность составления среднесрочных стратегий в области государственных финансов. Страны зоны евро были обязаны составить так называемые стабилизационные программы (*stability programmes*), а страны, не являющиеся членами зоны евро, должны подготовить программы экономического схождения (*economic convergence programmes*). Стабилизационные программы, а также програм-

мы сходства разрабатываются, как правило, на период в 5 лет. Таким образом, Пакт обязывает страны рассматривать бюджетную политику в среднесрочной перспективе, то есть в период конъюнктурного цикла [13].

Следует подчеркнуть, что несмотря на то, что положения Пакта стабильности и роста относятся ко всем странам-членам, его часть, касающаяся санкций (в случае превышения рекомендуемых величин), не затрагивает страны ЕС, которые не входят в зону евро, то есть также Польши.

Общие указания для экономических политик. Довольно существенные ограничения в области объемов и целей национальных экономических политик следуют также из принятых в ЕС общих указаний касательно экономических политик. Основной причиной введения координации национальных экономических политик является стремление минимизировать их отрицательные последствия для зоны евро, сформулированных отдельно странами-членами ЕС. Эти общие принципы координации экономических политик были конкретизированы в решении Европейского совета, принятого на заседании в Люксембурге в декабре 1997 года. Основой этой координации являются так называемые Общие указания по вопросу об экономических политиках стран-членов и Сообщества (*Broad Guidelines of the Economic Policies of the Member States and the Community*). Общие указания для экономической политики представляют собой основной инструмент координации экономических политик в рамках ЕС. Они выполняют две функции [5, с. 33]:

- определяют направления для экономической политики, в том числе бюджетной политики;
- являются основой осуществления Европейской комиссией постоянного мониторинга реализуемых политик.

Общие указания не являются для стран ЕС юридически обязывающими. Это означает, что несоблюдение их не является нарушением закона. Однако несоблюдение может повлечь за собой определенные политические последствия и отрицательным образом влиять на международный рейтинг страны,

не соблюдающей этих указаний. Таким образом, несмотря на то, что Общие указания для экономических политик не предусматривают применения финансовых санкций, а только передают гласности рекомендации Совета, они, тем не менее, являются инструментом нажима.

Бюджетное положение Польши в свете требований Экономического и Валютного союза

Положение до вступления. В период до вступления в ЕС экономическое положение стран-кандидатов, в том числе также Польши, подвергалось мониторингу параллельно двумя институтами ЕС: Еврокомиссией и Европейским центральным банком. С 2001 года мониторинг осуществлялся посредством ежегодно предъявляемых экономических программ для подготовки к вступлению (*Pre-accession Economic Programmes*).

Главной целью этих программ было включение стран-кандидатов в существующий в ЕС процесс надзора, особенно над бюджетной политикой и, что самое важное – скорейшее приобретение этими странами опыта, связанного с практическим применением имеющихся в ЕС принципов координации экономической политики. Одним из основных вопросов было овладение странами-кандидатами принципами накопления и представления данных, характеризующих экономику, в том числе особенно данных, касающихся государственных финансов. Например, применяемая в Польше методология расчета дефицита и государственного долга значительно отличалась от используемой в ЕС (опирающейся на систему ESA 95).

В рассматриваемый период уровень государственных доходов, а также расходов по отношению к ВВП увеличился. Так как рост доходов не успевал за ростом расходов, в 2003 году Польша имела бюджетный дефицит в размере 3,9% ВВП, то есть значительно выше рекомендуемой величины. Таким образом, уровень дефицита является чрезмерным, учитывая критерии Маастрихт. Одной из основных причин такого положения вещей была ухудшающаяся макроэкономическая ситуация.

Таблиця 1

Состояние государственных финансов в Польше [в % ВВП]*	2000	2001	2002	2003
Государственные доходы	42,5	43,8	43,9	43,7
Государственные расходы	44,2	47,7	48,1	47,6
Общее сальдо государственных финансов	-0,7	-3,8	-3,6	-3,9
Первичное сальдо	1,4	-0,8	-0,7	-0,8
Государственный долг	36,8	36,7	41,1	45,4

Собственные расчеты на основании изд. *Republic of Poland. Pre-accession Economic Programme. Warszawa, July 2003.*

Показатель **государственного долга** в Польше увеличился до 45,4% ВВП в 2003 г., все еще оставаясь ниже рекомендуемой величины, составляющей 60%. Самым сильным фактором роста показателя государственного долга в 2002 и 2003 гг. было приспособление дефицита к долгу. В то время как первичный профицит, имеющийся в 2000 г., имел положительное влияние на показатель государственного долга, то появление первичных дефицитов в 2001–2003 гг. увеличило в этот период показатель государственного долга.

Ситуация государственных финансов в период до вступления новых членов ЕС была довольно дифференцирована. Что касается сальдо государственных финансов, то бюджетный дефицит имел место не только в Польше, но и во всех рассматриваемых странах, за исключением Эстонии. За год до вступления в ЕС большинство новых стран членов (7 государств) не выполняло существующего в ЕС в этой области критерия (дефицит не должен превышать 3% ВВП). В 2003 году самый высокий дефицит имел место в Чехии – 12,6% и на Мальте – 9,6%. Профицит имел место только в Эстонии +3,1% [7, с. 135].

Ситуация была значительно лучше в плане величины государственного долга по отношению к ВВП. Тут большинство государств-членов, за исключением Кипра и Мальты, выполняет

критерии Маастрихт. Самый низкий уровень государственного долга по отношению к ВВП имеет место в Эстонии (только 5,3%) и в Латвии (14,4%) [7, с. 138].

Улучшение бюджетного положения в большинстве новых стран-членов ЕС необходимо по трем основным причинам:

- в среднесрочной перспективе все страны должны выполнить установленные в ЕС критерии относительно величины сальдо бюджета и государственного долга;

- с 2004 года эти страны будут платить чувствительный для государственного бюджета членский взнос, что необходимо учесть в строке расходов;

- полное использование средств, предназначенных для новых членов из структурных фондов и фондов сплочения, требует расходования как из государственного бюджета, так и из бюджетов единиц территориального самоуправления довольно значительных сумм на совместное финансирование проектов.

Прогноз бюджетного положения после вступления.

Основой координации бюджетных политик стран-членов ЕС, не принадлежащих к зоне евро, являются рассчитанные на несколько лет и ежегодно актуализируемые программы схождения (*economic convergence programmes*). В случае Польши первая такая программа была разработана и передана в Правительство в мае 2004 года. Она охватывает период 2004–2007 гг. [9, с. 2].

На 2004 год прогнозируется значительный рост дефицита до 5,4%, несмотря на довольно удовлетворительные темпы экономического роста [9, с. 8]. Рост показателя дефицита вызван неблагоприятной структурой расходов (преобладают детерминированные расходы) и увеличением расходов. В частности, речь идет о росте на 1,6% расходов, вызванных затратами, связанными со вступлением в ЕС. На объем дефицита в 2004 г. оказало также влияние сокращение ставки налога на прибыль с 27% до 19% [9, с. 15].

Таблиця 2

Прогноз государственных финансов в Польше [в % ВВП]*	2004	2005	2006	2007
Государственные доходы	43,2	44,5	44,8	44,0
Государственные расходы	48,6	48,4	48,0	46,2
Общее сальдо государственных финансов	-5,4	-3,9	-3,2	-2,2
Первичное сальдо	-2,6	-1,3	-0,5	0,4
Государственный долг	45,9	17,6	48,0	47,2

* Собственные расчеты на основании изд. *Republic of Poland. Convergence Programme, 2004 update. Warsaw, November 2004, p. 24–26.*

Совет ECOFIN в заключении на тему программы конвергенции рекомендовал Польше принять необходимые меры с целью сокращения дефицита государственных финансов ниже 3% ВВП до 2007 года. Невыполнение этого требования могло бы в последствии привести к потере финансирования из Фонда сплочения, который должен обеспечить Польше средства, способствующие ускорению процесса реальной конвергенции [12, с. 1–4]. Кроме этого, не выполняя фискального критерия Маастрихт, Польша лишилась бы возможности вступления в зону евро еще до конца текущей декады.

Похожие критические замечания выдвинул Европейский центральный банк. По мнению этого института, в Польше, а также в большинстве новых стран-членов, в бюджетной политике необходимы решительные и прочные структурные изменения. Они обусловлены следующими причинами [10, с. 26]:

– относительно большой долей государственного сектора по отношению к ВВП (как доходы, так и расходы) по сравнению со странами с сопоставимым доходом на душу населения;

– слишком малой эффективностью налоговых систем и социального обеспечения, а также тем, что они в недостаточной степени способствуют повышению занятости;

– наличием значительных бюджетных условных обязательств в виде гарантий и поручительств;

– давлением на бюджет систем пенсионного обеспечения и здравоохранения, в частности, в связи со старением общества.

Существенное значение имеет также сокращение высоких показателей государственного долга и изменение тенденции растущих показателей долга. Показатель долга должен тщательно контролироваться, так как [10, с. 16]:

– необходимо создать бюджетную классификацию и сократить чувствительность к угрозам, вытекающим из изменений процентных ставок, которая растет тогда, когда значительная часть долга должна погашаться в короткие сроки;

– необходимо облегчить условия, при которых бюджет столкнется с будущими проблемами, вытекающими из старения общества, а также необходимости реструктуризировать нерентабельные государственные предприятия.

Необходимо также уменьшить бюджетный дисбаланс с целью дать возможность оказывать более эффективное влияние со стороны государственных финансов на неблагоприятные процессы цикла.

Учитывая рекомендации как Комиссии ЕС, так и замечания Европейского центрального банка, в польском Министерстве финансов была подготовлена программа: «*Стратегия управления государственными финансами на 2005–2008 гг.*». Она состоит из трех частей: бюджетной стратегии, налоговой стратегии и стратегии управления. Целью *Бюджетной стратегии* является ограничение дефицита сектора государственных финансов до 2,8% ВВП в 2007 году. *Налоговая стратегия* предполагает упрощение налоговой системы и унификацию налоговых ставок по всем налогам (PIT, CIT и VAT) к 2008 до размера 18% путем снижения налоговых ставок. Третья часть, *Стратегия управления*, предусматривает, в частности, отход от исторического метода в пользу системы решения задач в планировании и реализации государственного бюджета, а также введение системы мониторинга задач, финансируемых из

государственных средств. Результатом реализации этих трех стратегий должен стать рост инвестиций, повышение конкурентоспособности польской экономики, расширение возможности абсорбции фондов ЕС, а также выполнение критериев Маастрихт, что позволит войти в зону евро [11, с. 2–5].

Как следует из материалов, содержащихся в программах конвергенции, подготовленных новыми членами ЕС, до 2006 года в большинстве государств (в шести) планируется сокращение бюджетного дисбаланса. В результате в конце рассматриваемого периода уже **половина этих стран должна достичь рекомендуемые в ЕС показатели**. Прогнозируемый бюджетный дефицит для Польши в 2006 году должен составить 3,1%, то есть почти дойти до желаемой границы. Самая плохая ситуация в этом отношении будет в Венгрии и Словакии, где бюджетный дефицит составит в 2005 году соответственно 4,7% и 4,1%. Предусматривается, что единственной страной с наличием профицита (хотя и уменьшающимся) будет Эстония [7, с. 181]. Следует, однако, подчеркнуть, что с фискальным дефицитом, прогнозируемым на ближайшее годы, Польша, а также большинство новых членов ЕС, не достигли бы среднесрочной цели Пакта стабильности и роста (достижение равновесия бюджета или получение профицита).

Иная тенденция проявится в области объемов государственной задолженности. Предполагается, что в более чем половине стран наступит рост государственного долга по отношению к ВВП. Это будет результатом сохраняющихся бюджетных дефицитов и уменьшающейся роли поступлений от приватизации в их финансировании. Однако, несмотря на прогнозируемое увеличение объемов государственного долга по отношению к ВВП, большинство новых членов (за исключением Мальты и Кипра) будет выполнять установленные в ЕС критерии в этой области [7, с. 183].

Подведение итогов

Интеграция Польши в рамках Европейского Союза влечет за собой довольно существенные последствия для бюджета.

К плюсам следует отнести то, что потенциальные поступления из ЕС для Польши будут больше, чем обязательные взносы, вносимые Польшей в институты ЕС. С другой стороны, к основным проблемам, которые предстоит решить, следует отнести: необходимость достижения равновесия бюджета в среднесрочной перспективе, сохранение государственного долга на уровне ниже 60% ВВП, а также достижение схождения целей и инструментов экономической политики (в том числе бюджетной политики) с общими указаниями экономической политики ЕС.

Список литературы

1. *Chołaj H.* Ekonomia polityczna globalizacji. Fundacja Innowacja i WSSE. – Warszawa 2004. – S. 343–345.
2. *Budnikowski A., Kawecka-Wyrzykowska E.* Międzynarodowe stosunki gospodarcze. PWE. – Warszawa, 2000.
3. *Bożyk P., Misala J.* Integracja ekonomiczna. PWE. – Warszawa, 2003. – S. 239.
4. *Oreziak L.* Euro-nowy pieniądz. PWN. – Warszawa, 2003. – S. 36.
5. *Oreziak L.* Finanse Unii Europejskiej. PWN. – Warszawa, 2004.
6. «Przedakcesyjny program gospodarczy», KPRM. – Warszawa, sierpień, 2003 r. – S. 20.
7. *Economic Forecast. Autumn 2004.* European Commission. Directorate General for Economic and Financial Affairs. – S. 136–138.
8. *Program konwergencji.* KPRM. – Warszawa, kwiecień, 2004.
9. *Republic of Poland. Convergence programme 2004 Update.* – Warszawa, November 2004. – S. 26.
10. *Raport o konwergencji 2004.* Europejski Bank Centralny. – S. 15.
11. *Strategia zarządzania finansami publicznymi na lata 2005–2008.* Ministerstwo Finansów. – Warszawa, marzec, 2005.
12. *European Commission. Commission's assessment of the convergence programme of Poland.* – Brussels, 24 June 2004.
13. *Resolution of European Council of 16 June 1997 on the Stability and Growth Pact.*
14. *Commission Recommendation on the Broad Guidelines of the Economic Policies of the Member States and the Community.* Commission of European Communities., COM (2003) 170 final, Brussels, 08.04.2003.

Резюме

У статті проаналізовано актуальність інтеграційних процесів, оцінено вигідність вступу Польщі в Європейський Союз. Подано характеристику правового врегулювання бюджетної політики в рамках ЄС. Проведено порівняльний аналіз бюджетного стану Польщі до і після вступу в ЄС.

Summary

The article deals with the urgency of integration processes and the advantages of Poland joining the EEC. A description of a legal regulation of the budget policy within the framework of the EEC has been given a comparative analysis of Poland's budget situation before and after joining the EEC has been presented.

УДК 336.143.2:364.02(438)

Я. К. Сарновски

**РЕСТРУКТУРИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНЫХ РАСХОДОВ
В ПОЛЬШЕ. НАМЕРЕНИЯ И РЕАЛИЗАЦИЯ**

Ключевые слова: государственные расходы, расходы на социальные нужды, бюджетный дефицит, государственный долг, реструктуризация расходов.

Вступление.

Вступление Польши в Европейский Союз принесло и принесет ряд соизмеримых экономических и общественных выгод. Относительно существенных ограничений, особенно в сфере государственного финансирования, надлежит учитывать необходимость выделения дополнительных средств на покрытие расходов, связанных с членством в ЕС, а также на выполнение требований конвергенции размера бюджетного дефицита и государственного долга.

Следует понимать, что именно фискальные аспекты были главной причиной разработки и принятия Советом Министров 8 октября 2003 г. «Программы упорядочения и ограничения государственных расходов». Она состояла из двух частей: *административно-хозяйственной*, реализация которой началась немедленно, и *социальной*, которая была передана на общественное обсуждение [2].

Целью данной работы является представление основных целей и предпосылок Программы в области социальной сферы, а также степень их реализации.

1. Положение в сфере государственных финансов в 1991–2003 гг.

Из анализа данных, содержащихся в таблице 1, вытекает, что в Польше на протяжении многих лет имеется (а в последнее годы резко растет) дефицит сектора государственных финансов. Дефицит имеет место независимо от достигаемых темпов экономического роста. Растущий дефицит означает постоянный рост потребности государства в ссудах, особенно заметный в периоды замедления экономического роста. В результате после 2001 года, вследствие исчерпания доходов от приватизации, которые были основным источником покрытия дефицита, значительно повысился государственный долг.

Таблица 1

Состояние государственных финансов в Польше в 1991–2003 гг. [в % ВВП]

Наименование	1991	1993	1995	1997	1999	2001	2003
Доходы	42,9	47,1	46,3	42,3	41,3	38,8	39,9
Расходы	45,3	49,9	46,1	45,2	44,5	43,9	45,3
Дефицит	2,3	2,8	2,6	2,9	3,2	5,1	5,4
Публичный долг	81,8	86,7	54,3	46,9	42,7	40,2	50,1

Собственные расчеты на основе отчетов о выполнении государственного бюджета в 1991–2003 гг.

Доля социальных расходов с государственных расходов в целом повысилась с 24,7% в 1990 г. до 40,9% в 2002 году. Одной из причин такого состояния вещей было назначение в начале 90-х годов исключительно большого количества новых пенсий по инвалидности и т. н. «ранних» пенсий. Это смягчило социальное напряжение, но одновременно стало главной, хотя и не единственной причиной сохранения и даже роста дефицита государственных финансов. Структура государственных расходов на социальные цели сильно сосредоточена на расходах трансфертного характера (пенсии, пенсии по инвалидности, пособия для семей по случаю болезни).

Уровень расходов по отношению к ВВП в 1999–2003 проявлял тенденцию к росту с 43,9% до 45,3%.

В последующие годы не следует ожидать снижения номинальных расходов по причине растущих расходов, связанных со вступлением Польши в ЕС. Оценивается, что производимые Польшей платежи в пользу ЕС составят в среднем в 2005–2007 гг. 1,1% ВВП. Кроме того, Польша будет вынуждена нести расходы на софинансирование средств из фондов помощи [1, с. 36].

Учитывая как общественно-экономическую ситуацию в Польше, так и требования, вытекающие из членства в ЕС, необходима реструктуризация государственных финансов, охватывающая:

- ограничение дефицита сектора государственных финансов, нацеленное на его полное устранение;

- ограничение в течение нескольких лет государственных расходов не меньше чем на 4% ВВП.

По мнению правительственных экспертов, в случае непроведения консолидации государственных финансов будут иметь место такие отрицательные явления, как [2, с. 7]:

- быстрый рост государственного долга и увеличение издержек на его обслуживание;

- повышение цены продажи государственных облигаций, эмиссия которых необходима для текущего финансирования

бюджетных расходов, что означает дальнейшее увеличение государственного долга;

– снижение доверия инвесторов к платежеспособности Польши и возникновение угрозы их постепенного ухода с польского финансового рынка;

– значительное превышение определенных в Маастрихтском соглашении критериев конвергенции в области государственных финансов;

– необходимость радикального единовременного повышения налогов и значительное сокращение всех расходов.

Прогноз государственных финансов в случае отсутствия мер по реструктуризации представляет таблица 2.

Таблица 2

Положение государственного бюджета и сектора государственных финансов в ситуации отсутствия реструктуризации расходов [в % ВВП]

Наименование	Годы				
	2003	2004	2005	2006	2007
Доходы бюджета	19,3	17,7	17,5	17,0	16,8
Расходы бюджета	24,1	23,0	22,3	21,5	20,6
Дефицит	4,8	5,3	4,8	4,5	3,8
Публичный долг	51,5	54,8	59,9	60,7	60,3

Источник: Министерство финансов

Предотвращению отрицательных тенденций в области государственных финансов, т. е. ограничению государственных расходов по отношению к ВВП и изменению их структуры, сокращению дефицита и государственного долга призвана служить правительственная программа упорядочения и ограничения государственных расходов.

2. Программа ограничения и упорядочения государственных расходов.

Правительственная программа упорядочения и ограничения государственных расходов предполагает реструктуризацию расходов в двух основных сферах: в области администрации и экономики, а также в области изменения социальных расходов.

Рационализация расходов в социальной сфере преследует цель как ограничить их объемы, так и изменить их структуру (из пассивных в активные). Результатом этих мер должно стать также медленное сокращение масштабов безработицы, а также масштабов бедности. Сокращение расходов будет происходить, в частности, в результате проведения нижеследующих мер [2, с. 1–2]:

- постепенное выравнивание пенсионного возраста женщин и мужчин (до 65 лет), и таким образом повышение профессиональной активности женщин;
- постепенное ограничение назначения предпенсионных пособий вплоть до их полного упразднения в 2006 г.;
- изменение принципов индексации пенсий, отход от ежегодной автоматической индексации;
- стимулирование трудовой активности граждан, получающих предпенсионные пособия;
- проверка правомерности назначенных пенсий по инвалидности и назначение их на определенный срок;
- сокращение размеров пособий по болезни до 70% от суммы заработной платы;
- ликвидация привилегий, касающихся рабочего времени для инвалидов;
- изменение принципов финансовой помощи для работодателей, предоставляющих работу инвалидам;
- сокращение дотаций для системы социального страхования крестьян;
- повышение взносов уплачиваемых крестьянами на социальное страхование, дифференциация размеров взноса в зависимости от получаемого дохода.

Предложенные в Программе меры призваны на протяжении 2004–2007 гг. коренным образом уравновесить публичные финансы, ограничить бюджетный дефицит до уровня менее 3% ВВП и сохранить удельный вес государственного долга в ВВП на уровне ниже 60%.

Таблица 3

Влияние предлагаемых изменений на уровень доходов, расходов и дефицита государственного бюджета

№ п/п	Наименование	Годы				
		2003	2004*	2005	2006	2007
в млн злотых						
1.	Доходы бюджета	155.697,7	152.750	164.547	173.556	186.027
2.	Расходы бюджета	194.431,7	196.112	195.913	206.390	209.383
3.	Дефицит	38.734	43.362	31.346	32.764	23.185
в % ВВП						
1.	Доходы бюджета	19,3	17,7	17,8	17,3	17,2
2.	Расходы бюджета	24,1	22,7	21,3	20,6	19,3
3.	Дефицит	4,8	5,0	3,4	3,3	2,1
4.	Публичный долг	51,5	54,5	58,6	59,4	58,7

* Оценка расходов в 2004 г. произведена при предположении, что не будет индексации пенсий.

Источник: Министерство финансов

Правительство полагает, что в результате предлагаемых изменений расходы на социальные цели в 2004–2007 гг. могли бы сократиться на 12 095 млн злотых. Следует отметить, что условием проведения вышеназванных мер является их одобрение как в ходе общественных консультаций, так и польским парламентом.

3. Результаты действий правительства.

Целью Программы в социальной сфере было как ограничение социальных расходов (которые составляют в Польше почти 1/4

валового внутреннего продукта), так и ограничение доступа к социальному обеспечению, ведущему к преждевременной профессиональной дезактивации части населения.

В результате общественных консультаций и парламентских обсуждений в правительственную Программу были внесены достаточно существенные изменения, касающиеся как диапазона реализуемых изменений, так и их финансовых результатов (экономика средств). Только некоторые элементы Программы были или будут внедрены. В области социальных расходов наиболее существенными изменениями являются [5, с. 2–3]:

- объединение изменений, касающихся валоризации пенсий и пособий с выравниванием так называемого старого портфеля пенсионеров и инвалидов, что уменьшает ожидаемые сбережения на 3,0 млрд зл;

- отказ от выравнивания пенсионного возраста женщин и мужчин;

- отказ от перепроверки прав на пособия по нетрудоспособности;

- отказ от выравнивания возрастного ценза, дающего право на семейные пособия с пенсионным возрастом;

- модификация предложений в области слияния пенсий и пособий с работой – вместо введения индивидуальных уровней заработков, зависящих от величины зарплаты, получаемой до перехода на пенсию (или инвалидность) – снижение допустимого предела доходов от оплачиваемой работы с 70% до 50% уровня средней заработной платы;

- отход от постепенного выгасания права на предпенсионное пособие после 2006 г.

Эти изменения являются результатом консультаций с общественными партнерами и изменений, введенных в процессе работы парламента. Из сопоставления вышеприведенных данных вытекает, что правительственная программа в области ограничения расходов на социальные цели будет реализована только на 42,1%.

В результате реализация программы ограничения расходов на социальные цели представляется следующим образом [млн зл]:

	2004	2005	2006	2007	СУММА
	в млн злотых				
План	873	8 494	12 926	11 782	34 075
Реализация	835	4 832	2 693	5 995	14 355
	в % НВП				
План	0,10	0,90	1,29	1,10	3,39
Реализация	0,10	0,51	0,27	0,56	1,44

Источник: данные Министерства Экономики и Труда

Главной причиной этого является отсутствие согласия общественности и парламента на так далеко идущие ограничения в сфере финансирования социального обеспечения.

Итоги и выводы.

Характерной чертой государственного финансирования в Польше является постоянно удерживающийся бюджетный дефицит и государственный долг. В последнее время эта ситуация ухудшилась, на что повлияла как внутренняя ситуация Польши, так и факт вступления в ЕС. Необходимость выполнения требований Маастрихтского соглашения, а также польской Конституции в сфере государственного финансирования привела к ситуации, когда правительство представило программу радикальных ограничений в сфере социальных расходов.

Несомненно положительной чертой этой программы является то, что впервые правительство предприняло попытку улучшения эффективности расходования государственных средств. Однако в ситуации, когда в Польше безработица составляет почти 19%, а больше половины семей (57%) не достигает социального минимума, диапазон сокращения расходов на социальные нужды казался слишком большим. В результате правительство реализовало только менее половины запланированных сбережений, так как не получило согласия от парламента и от общественных организаций на такие радикальные ограничения.

Список литературы

1. *Program konwergencji*. Rada Ministrow. – Warszawa, kwiecień, 2004 г.
2. *Program uporządkowania i ograniczenia wydatkow publicznych*. Rada Ministrow. – Warszawa październik, 2003 г.
3. *Sprawozdania z wykonania budżetu państwa w latach 1991–2003*. Rada Ministrow. – Warszawa.
4. *Informacja na temat realizacji «Programu uporządkowania i ograniczania wydatkow publicznych»*. Ministerstwo Gospodarki i Pracy. – Warszawa, 28 stycznia 2005 г.
5. *Indeks realizacji Programu uporządkowania i ograniczania wydatkow publicznych zadania zrealizowane*. Ministerstwo Gospodarki i Pracy. Departament Analiz i Prognoz Ekonomicznych. – Warszawa, 1 lutego 2005 г.

Резюме

У статті подано характеристику стану справ у галузі фінансів у Польщі. Проаналізовано програму щодо обмеження і впорядкування державних витрат, оцінено її вплив на рівень доходів, витрат і дефіциту бюджету.

Summary

The article deals with the financial situation in Poland. The programme of limiting and adjusting state expenditures, its influence on income level, expenditure and the budget deficit has been analyzed.

УДК 65.01

Г. В. Строкович

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ПІДПРИЄМСТВА ІЗ ЗОВНІШНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ

Ключові слова: зовнішнє середовище, відкрита економічна система, гомеостаз, етапи самоорганізації.

В умовах ринкової економіки на підприємства впливає багато чинників із зовнішнього і внутрішнього середовища. Проте якщо

дію внутрішніх чинників керівництво підприємства може планувати і, таким чином, мінімізувати негативні, а максимізувати позитивні наслідки, то дія зовнішніх чинників лише незначною мірою піддається коригуванню. Крім того, частота і ступінь впливу зовнішніх дій істотно змінюються навіть на невеликих часових інтервалах, що не може не позначатися на ефективності функціонування підприємства. Отже, виникає проблема взаємодії підприємства із зовнішнім середовищем.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно проаналізувати зовнішнє середовище з метою виявлення найбільш впливових чинників. Для цього існує багато економіко-математичних методів. Але для аналізу зовнішнього середовища найбільше значення має метод експертної оцінки, оскільки він є найоб'єктивнішим у сучасних умовах (висока інтенсивність змін у законодавстві). Аналіз існуючого практичного досвіду демонструє, що звичайні статистичні методи в поєднанні з найбільш повною інформацією часто ведуть до результатів, ніж «точні» розрахунки з орієнтацією на середні показники та екстраполяцію існуючих тенденцій [1].

Використання інформації, одержаної від фахівців, приносить велику користь, якщо для її збору, узагальнення та аналізу залучаються спеціальні процедури, методи та прийоми, такі, як експертні оцінки.

Водночас експертні оцінки пов'язані із значними витратами праці висококваліфікованих фахівців, унаслідок чого виникає проблема зменшення кількості експертів, але при цьому точність і надійність анкетування не повинна бути меншою за рівень, який було визначено.

У таблиці наведено перелік зовнішніх чинників, що впливають на напрямок розвитку підприємства.

На рисунку подано схему формування програми розвитку підприємства, виходячи з його можливостей та впливу зовнішнього середовища.

Таблиця

Перелік зовнішніх чинників, що впливають на напрямки розвитку підприємства

Чинник	Ознаки чинника
Нормативний	1. Регулювання податкової політики. 2. Регулювання амортизаційної політики. 3. Регулювання експортно-імпоротної політики. 4. Регулювання рівня конкуренції і ступеня монополізму. 5. Регулювання механізму розрахунків між підприємствами. 6. Регулювання процесів створення підприємств. 7. Регулювання процесів виділення підприємств. 8. Регулювання процесів поглинання підприємств. 9. Регулювання процесів об'єднання підприємств
Фінансовий	1. Погашення кредиторської заборгованості. 2. Виплата податків і відрахувань до відповідних фондів. 3. Виплата дивідендів (акціонерні товариства) і доходів. 4. Виплата митних зборів підприємствами, що здійснюють експортно-імпорتنу діяльність. 5. Здійснення страхових платежів. 6. Розрахунки з постачальниками, рекламодавцями і т. д. 7. Рівень платоспроможності населення
Галузевий	1. Порядок здійснення виробничої діяльності. 2. Галузеві стандарти. 3. Техніка безпеки і охорона праці. 4. Світовий рівень розвитку техніки і технології. 5. Інтенсивність інноваційної діяльності
Маркетинговий	1. Рівень попиту. 2. Місткість відповідного ринку. 3. Канали і методи просування на ринок. 4. Рівень конкурентоспроможності підприємства. 5. Імідж підприємства
Постачальники	1. Ступінь монополізму постачальників. 2. Вартість зміни постачальника.

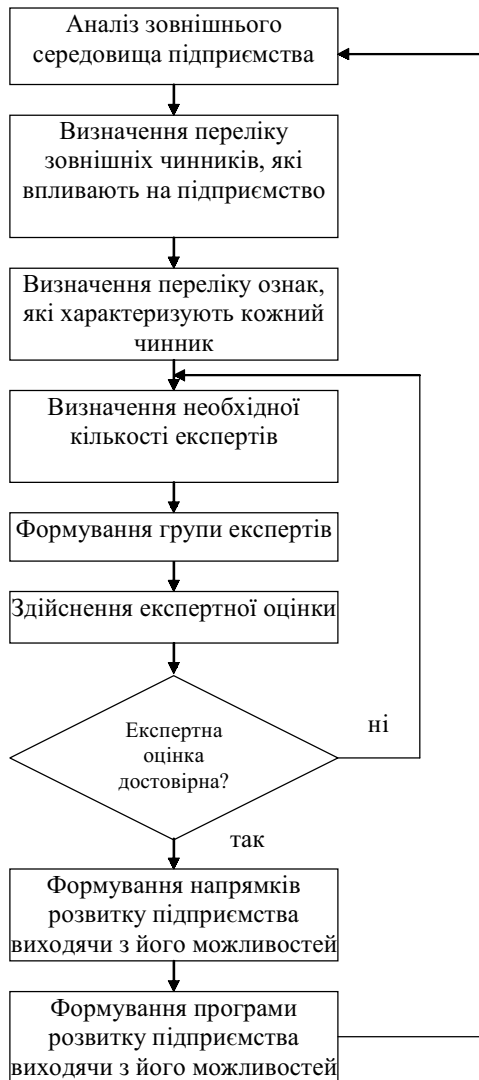

Рис. Схема формування програми розвитку підприємства виходячи з його можливостей та впливу зовнішнього середовища

Підприємство є відкритою динамічною системою, зміна стану якої здійснюється під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Саморозвивальна і саморегульована система є певним чином матеріально-технічною сукупністю, що існує, і керована як відносно стійке єдине ціле за рахунок взаємодії, розподілу і перерозподілу того, що є ззовні, і сукупності ресурсів, що виробляються, товарів і послуг, що забезпечує переважання внутрішніх зв'язків над зовнішніми [3, с. 17]. Отже, існування даної системи забезпечується процесами самоорганізації, що відбуваються в ній. Під самоорганізацією розуміється спонтанне утворення високовпорядкованих структур, основане на синхронній взаємодії існуючих підсистем [3, с. 37]. Разом з тим аналізована система знаходиться в стані нестійкої рівноваги із зовнішнім середовищем, що пояснюється достатньо високою інтенсивністю флуктуацій. Флуктуації – підсистеми підприємства, мимовільні хаотичні коливання, що знаходяться у відносно рівноважному стані [3, с. 38].

Підприємство як система характеризується цілісністю, тобто наявністю певних циклів функціонування організації (починаючи від періоду обороту коштів і закінчуючи життєвим циклом).

Господарський суб'єкт складається з певних елементів, які знаходяться в динамічній взаємодії між собою, що породжує формування емерджентних властивостей системи, якими не володіють її елементи.

Велике значення для процесу формування емерджентних властивостей системи мають взаємозв'язки між структурними елементами системи. Властивість системи зберігати основні характеристики в умовах постійних флуктуацій називається життєздатністю. В цих умовах можна визначити допустимий обсяг змін станів системи, що дозволяє сформувати фазовий простір екзистентності [2]. При виході основних характеристик системи за межі допустимого простору збереження підприємства можливе лише за рахунок адекватної реакції на зовнішні або внутрішні дії шляхом вжиття відповідних запобіжних заходів, спрямованих на зміни взаємозв'язків системи як із зовнішнім,

так і з внутрішнім середовищем. Якщо змінити умови неможливо, то система буде трансформована в нову, з іншими властивостями і структурою, а значить і з іншим простором екзистентності. Це свідчатиме про перехід на новий рівень гомеостазу.

Гомеостаз (із грец. «*гомоінос*» – подібний, однаковий і «*статіс*» – нерухомість, стан) – 1) стійка динамічна рівновага; 2) динамічна відносна постійність складу і властивостей системи [3, с. 29]. Гомеостаз економічної системи визначає її параметри і діапазон їх значень, які можуть змінюватися як під взаємним впливом елементів, так і під впливом зовнішнього середовища.

Господарській системі притаманна така важлива властивість, як когерентність, тобто узгодженість поведінки між окремими її частинами. Когерентна система поводить себе як єдине ціле.

Виходячи з наведених характеристик системи та з головних «етапів» самоорганізації, запропонованих Л. Г. Мельником, можна сформулювати послідовність самоорганізації економічних систем:

1. Випадкова флуктуація значень показників, що характеризують процес функціонування економічної системи.

Виходячи з аналізу кількісних і якісних змін значень показників можна зробити висновок про підвищення (позитивний стійкий розвиток) або зниження (негативний стійкий розвиток) ефективності функціонування економічної системи або про її відносну стабільність (гомеостаз).

Наприклад, якщо прибуток підприємства, а також кошти амортизаційного і резервного фондів за інших однакових умов спрямовані на його розвиток, тобто на придбання нових технологій, устаткування і т. д., то підприємство як система у разі ефективного їх використання переходить в інший якісний і кількісний стан. Дані зміни свідчать про позитивний стійкий розвиток системи.

Якщо ж підприємство за інших однакових умов лише невелику частину прибутку спрямовуватиме на розвиток, то це свідчить про відносну його стабільність, оскільки кошти, що виділяються, підтримуватимуть ефективність його функціо-

нування на попередньому рівні (наприклад, за рахунок часткової заміни устаткування, збільшення обсягів оборотних коштів через підвищення вартості сировини).

Якщо ж підприємство не направлятиме кошти на розвиток, то при незмінності інших його параметрів воно перейде в якісно і кількісно інший стан, що характеризується негативним стійким розвитком, і це поступово призведе господарський суб'єкт до банкрутства, а потім, можливо, і до ліквідації.

2. Початок когерентної (узгодженої) активності часток, тобто виникнення структури з «колективною поведінкою» часток.

Кожен підрозділ підприємства існує не як відособлений суб'єкт господарської діяльності, а як частина економічної системи – підприємства. Виходячи з цього завдання кожного підрозділу випливають з тих цілей, що стоять перед підприємством і взаємодоповнюють одна одну, а не суперечать.

3. Стійке функціонування відкритої стаціонарної системи – надходження ресурсів у систему і формування можливостей на фоні дисипації (розсіювання) ресурсів, товарів і послуг у зовнішнє середовище.

Підприємство є відкритою стаціонарною системою, що спричиняє його позитивний або негативний стійкий розвиток. Як ресурси або можливості, що надаються, може розглядатися збільшення обсягів його фінансування, попиту на продукцію, що випускається, надання пільгового режиму оподаткування, формування сприятливої амортизаційної політики, зниження розмірів митних зборів, скасування квот і т. д. Дисипація ресурсів, товарів і послуг у зовнішнє середовище – це повернення кредиторської заборгованості; сплата податків і мит; створення гарантійних і сервісних центрів; оплата початкової сировини, матеріалів; реалізація продукції тощо.

4. Удосконалення інформаційної впорядкованості за допомогою конкурентного відбору мікроструктур системи. Інформаційна впорядкованість припускає оптимальну взаємодію мінімальних організаційних структур існуючої економічної системи. Результатом є підвищення ефективності функціонування самої системи.

5. Досягнення точки біфуркації – трансформація гомеостазу системи, тобто перехід з одного якісного і кількісного стану економічної системи в інше (у напрямі позитивного або негативного розвитку), який ґрунтується на раціональному або емоційному виборі. Біфуркація має на меті роздвоєння або розділення. Раціональний вибір можливий тільки за наявності інформації, яка дозволяє визначити і оцінити всі можливі альтернативи розвитку подій виходячи з наявних можливостей. У протилежному разі зміни, що наростають у системі, змушують керівництво підприємства до емоційної поведінки на базі використання методу проб і помилок. Даний стиль поведінки використовують тільки в тому випадку, якщо не можна застосувати інший, і він є єдиним шансом подальшого функціонування організації.

Отже, на основі аналізу теорії і практики стратегічного управління можна дійти висновку, що основним завданням керівництва підприємства є управління гомеостазом економічної системи з метою забезпечення її позитивного стійкого розвитку.

Список літератури

1. *Бешелев С. Д.* Математико-статистические методы экспертных оценок / С. Д. Бешелев, Ф. Г. Гурвич. – М.: Статистика, 1980. – 264 с.
2. *Газарян А.* Методологические основы стратегического планирования / А. Газарян. – Бишкек: ОФЦИР, 2003. – 72 с.
3. *Мельник Л. Г.* Фундаментальные основы развития / Л. Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2003. – 288 с.

Резюме

В статье освещена актуальность оценки влияния факторов внешней и внутренней среды. Представлен перечень факторов, обуславливающих влияние внешней среды на предприятие. Охарактеризовано предприятие как экономическая система. Рассмотрен механизм формирования фазового пространства экзистентности. Проанализированы основные этапы самоорганизации экономических систем.

Summary

The article dwells upon the urgency of estimating the influence of external and internal environment factors upon the activities of an enterprise. The enterprise is described as an economic system. The mechanism of farming a phase space is considered. The basic stages of the formation of economic systems are analyzed.

УДК 338.23: 336.74

Г. Б. Тимохова

**ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ
ГОСУДАРСТВА В ПЕРИОД ЭКОНОМИЧЕСКОГО
РОСТА**

Ключевые слова: денежно-кредитный суверенитет, финансовая репрессия, экономический рост.

Теоретические трактовки денежно-кредитного суверенитета охватывают весь диапазон современного монетарного менеджмента государства и затрагивают сразу несколько областей: экономику, право и политику. Денежно-кредитный суверенитет является отображением институционального совершенства страны и суверенного права государства через Центробанк регулировать во всех отношениях денежную эмиссию и проводить денежно-кредитную политику в целях достижения запланированных экономической политикой задач.

Вопрос участия государства в банковских системах многих стран (в том числе и развитых) последовательно изучается как зарубежными специалистами (Глен Р. Габбард, П. Дукуенс, Дж. Стиглиц), так и отечественными учеными-практиками (В. Стельмах, А. Гриценко, А. Петрик), и является достаточно спорным. В то же время ряд важных проблем и аспектов денежно-кредитного суверенитета пока еще не получили должной теоретической проработки и обоснования. На наш взгляд,

к таким аспектам следует отнести и вопросы эффективной и согласованной работы правительства и Центрального банка (ЦБ) в период экономического роста и поддержки денежно-кредитного суверенитета.

Как правило, деятельность Центрального банка ограничивается проведением денежно-кредитной политики, осуществлением пруденциального регулирования и надзора, а также содействием развитию финансовой системы. Однако на практике законодатели часто требуют от денежных властей активного участия в экономической жизни страны – обязательство способствовать реализации экономической политики правительства нередко предусмотрено законом о Центральном банке.

Денежно-кредитный суверенитет является одним из ключевых факторов развития экономической системы и через институциональное ядро – Центральный банк – имеет возможность с помощью монетарной политики стимулировать экономический рост. Экономический рост – это не просто прирост показателей экономической активности по сравнению с предыдущим периодом. Это особая, достаточно протяженная фаза в движении экономики, характеризующаяся соответствующими институтами, психологией и ожиданиями бизнеса и населения и, самое главное, факторами самоподдержки. Роль и действенность денежно-кредитного суверенитета в данный период определяется способностью Центрального банка регулировать денежные потоки и структуру денежного рынка.

Однако на практике законодательная и исполнительная ветви власти принуждают ЦБ проводить политику, нацеленную на достижение максимальных темпов экономического роста. Подобное активное участие центральных банков многих стран в проведении экономической политики оправдано, поскольку в их руках сосредоточены мощные экономические рычаги. Именно поэтому многие страны законодательно возлагают на свои центральные банки задачи не только финансового характера (поддержание низких темпов инфляции, обеспечение стабильности национальной валюты и т. д.), но и более широкие –

стимулирование экономического роста, повышение уровня занятости (ФРС США), содействие достижению государственных целей (банк Японии), помощь в координации политики в сфере занятости (Европейский центральный банк – ЕЦБ). В результате системообразующая роль государства в целом в экономике и при выработке экономической политики остается решающей. При этом финансовый сектор выступает той основой и тем инструментом, на которые опираются различные страны при проведении своей экономической политики.

Чаще всего такая политика заканчивается для финансового сектора репрессией – применением набора политических мер, законов, формальных инструкций и неофициальных средств регулирования, вносящих искажения в финансовые цены – процентные ставки и валютный курс, и делающих невозможным полную реализацию потенциала финансового посредничества [2].

С инструментальной точки зрения репрессия ограничивает финансовые операции посредством прямого запрещения, количественного лимитирования или процедуры официального одобрения. Инструменты финансовой репрессии – это преимущественно административные или прямые инструменты Центрального банка, которые оказывают непосредственное влияние на операционную цель денежно-кредитной политики. Используя прямые инструменты, Центральный банк задает или ограничивает значение ценовой либо количественной переменной денежно-кредитной политики, в то время как косвенные (рыночные) инструменты позволяют ему влиять на операционную цель опосредованно, через изменение рыночной конъюнктуры. До 1970-х годов абсолютное большинство центральных банков промышленно-развитых стран применяло в основном прямые инструменты, однако с начала 1980-х годов они перешли на использование косвенных инструментов. В 1990-е годы за ними последовали также развивающиеся страны и государства с переходной экономикой.

Признаками успешной финансовой репрессии считаются увеличение спроса на кредиты и медленный рост внутренних

сбережений. Высокая эффективность репрессии может быть достигнута тогда, когда ее инструменты увеличивают спрос на деньги. Кроме того, во избежание накопления избыточного объема госдолга необходим контроль за процентными ставками, по которым финансируется бюджет. Чтобы деньги банков не перетекли на другие финансовые рынки, их «зажимают» различными налогами и ограничениями. Центральный банк, участвуя в финансовой репрессии, проводит не свойственные ему квазифискальные операции, которые непосредственно не связаны с бюджетом, но способствуют его наполнению. Таким образом, финансовая репрессия является одним из ключевых инструментов реализации концепции денежно-кредитного суверенитета в период экономического роста.

Для Украины характерно использование различных форм и инструментов финансовой репрессии. Зачастую денежные власти прибегают и к явной, и к скрытой формам репрессии. Явная финансовая репрессия основывается на официально признанных инструментах регулирования, а скрытая – на манипулировании рыночной конъюнктурой. Однако институциональная недостроенность денежно-кредитного суверенитета, наличие институциональных провалов и пустот, которые деформируют финансово-экономическое пространство и создают дополнительные трудности в применении данных методов и искажают ожидаемый эффект применения. Одной из причин данного процесса является низкий уровень независимости Центрального банка и, как следствие, институциональная слабость. Проанализируем данные аспекты с точки зрения формирования денежно-кредитного суверенитета Украины.

Процесс укрепления денежно-кредитного суверенитета при помощи инструментов финансовой репрессии имеет двойственный аспект. Процесс девальвации доллара укрепляет денежно-кредитный суверенитет страны и активизирует внутреннее производство через развитие процессов импортозамещения на внутреннем рынке и повышение ценовой конкурентоспособности отечественных производителей на внешнем. Но в то же

время приводит к потерям и населения, и субъектов хозяйствования, а также влияет на реальную ценность валютных резервов. Они сейчас превышают 9 млрд дол. [1]. Международные валютные резервы – это преимущественно безналичная иностранная валюта в виде записей на счетах в надежных иностранных банках или в ценных бумагах. Прирост резервных активов фактически выступает фактором уменьшения объемов внутренней абсорбции, поскольку часть иностранной валюты, поступившей на внутренний рынок, изымается из сфер потребления экономических агентов. Стремительный рост производства в 2001–2004 гг. не привел к адекватному расширению потребительского и инвестиционного спроса, поскольку результаты экономического роста перераспределялись в пользу внешних агентов.

Следует помнить, что международные валютные резервы – это, прежде всего, институт доверия, а потом все остальное. Если, например, Украина попадет в ситуацию недоверия и встанет вопрос об аресте ее зарубежных активов, то может быть потеряно в первую очередь то, что представлялось самым надежным резервом.

Кроме того, фактически не действуют механизмы учетного регулирования. Речь идет о механизме учетной ставки, которая пока что не выполняет регулятивной функции. Один из факторов такой ситуации заключается в том, что коммерческие банки занимают монопольное положение на рынке кредитов. При этом развитие других кредитных учреждений, не являющихся банками, сдерживается из-за отсутствия соответствующего, четко регламентированного законодательства по их деятельности, функционированию рынка финансовых услуг, предоставляемых такими учреждениями, и отсутствия органа исполнительной власти в сфере регулирования рынка финансовых услуг. При условии создания соответствующей конкурентной среды на рынке кредитов ситуация с уменьшением стоимости кредитных ресурсов должна улучшиться.

Центральным элементом денежно-кредитного суверенитета является национальная валюта. Реализация концепции денежно-

кредитного суверенитета не может быть эффективной в условиях существующей долларизации, когда гривня лишь частично выполняет функцию накопления и меры стоимости. При этом НБУ, рассчитываясь за долги, деньги как эквивалент стоимости не создает, печатая только знаки стоимости, создаваемой живым трудом в реальной экономике. Покупая валюту на определенные цели, НБУ обслуживает свои внешние обязательства за счет инфляционного налога.

Низкий уровень монетизации экономики (приблизительно 35–40%), капитализации банковской системы и финансовых рынков явно недостаточный для адекватного усиления роли банков в экономическом росте и эффективного использования финансовых активов.

В последние годы, когда инфляция находилась на достаточно низком уровне, связь между монетарными агрегатами и показателем инфляции не имела устойчивого характера. А индекс потребительских цен, который используется на сегодняшний день как стратегическая цель монетарной политики, не отвечает критериям надежности, стабильности и предсказуемости, а главное контролируемости со стороны Центрального банка Украины. Поддержку ценовой стабильности (то есть стабильности внутренних цен) НБУ может осуществлять в рамках своих полномочий. И это понятно, так как в сфере обеспечения стабильности внутренних цен действуют явные факторы, которые находятся вне границ монетарной политики НБУ. Среди них могут быть: административное регулирование цен правительством, изменение цен монополистов, внешние и внутренние ценовые шоки. Следует вспомнить и фундаментальный закон Балаша – Самуэльсона, согласно которому цены на товары и услуги, которые не торгуются, будут расти в долгосрочном периоде.

Исторический опыт многих стран, в том числе и Украины, показывает, что экономический рост является более высоким, если Центральный банк обеспечивает определенный пруденциальный контроль за банковской системой, которая должна быть

эффективной, выполнять роль финансового посредника и нивелировать инфляционные ожидания всех субъектов экономики путем повышения их доверия к монетарной политике и банковской системе. Таким образом, для формирования устойчивого денежно-кредитного суверенитета в период экономического роста следует осуществлять политику, направленную на:

1) укрепление авторитета Национального банка Украины, поддерживать принцип самостоятельности НБУ и его исключительной подотчетности Верховной Раде;

2) формирование открытой и прозрачной монетарной политики, даже если НБУ вынужден проводить финансовые репрессии, они должны быть направлены на увеличение спроса на кредиты и медленный рост внутренних сбережений;

3) укрепление содействующей функции Центрального банка, при выполнении которой он выступает в роли новатора и катализатора финансового развития экономики, поддерживая экспериментальные проекты, используя инновационный подход к управлению микрофинансами, проводя исследования, собирая и публикуя данные;

4) образование автономной от НБУ системы органов по осуществлению регистрации банковских учреждений и надзора за банковской деятельностью. Необходимо создать систему быстрого реагирования на возникновение системного риска для банковской системы в целом, которая бы включала, во-первых, механизм оперативной, желательной ежедневной, оценки состояния банковской системы, однозначный объективный механизм государственной поддержки банковского сектора в случае возникновения неблагоприятного системного риска; во-вторых, необходимо создать для субъектов экономики возможность своевременно оценивать финансовое состояние любых банков Украины. Для этого следует разработать официальную методику оценки состояния банка на основе его отчетной статистики, учитывая украинскую специфику.

Список літератури

1. *Береславська О.* Тенденції валютного ринку України у 2004 році / *О. Береславська* // Вісн. Нац. банку України. – 2005. – № 2. – С. 18–23.
2. *Denizer C., Desai R., Gueorguiev N.* The Political Economy of Financial Repression in Transition Economies. The paper was prepared for delivery at the annual meeting of the American Political Science Association, September 1998. – P. 3.

Резюме

У статті розглянуто проблеми монетарного регулювання за допомогою створення грошово-кредитного суверенітету держави в період економічного зростання. Аналізується участь держави в банківській системі, застосування у вітчизняній практиці моделей та інструментів фінансової репресії, зв'язок між фінансовою репресією й економічним зростанням.

Summary

The article deals with the problems of money regulations by means of creating a money – credit sovereignty of the state during the period of growth. The state participation is the in bank system, practicing models and instruments of financial repression, the interrelation between financial repression and economic growth have been analyzed.

УДК 336.76: 338.92

В. Г. Яременко , О. Л. Яременко

**ПЕРЕДУМОВИ, МЕХАНІЗМИ ТА РИЗИКИ
ПОДАЛЬШОЇ КАПІТАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ
УКРАЇНИ**

Ключові слова: капіталізація, інверсійний розвиток, структурні рівні капіталізації, глобальна капіталізація, інституційна капіталізація.

Недостатній рівень капіталізації економіки України є загально-новизнаним фактом [1, с. 27; 6, с. 18; 8, с. 65–66]. Це обмежує можливості рухатися вперед на основі ефективного викорис-

тання власних ресурсів та залучення зовнішніх. Але вибір шляхів підвищення капіталізації перехідної економіки є не зовсім простим завданням, тому що Україна це мусить робити це в умовах швидких інституційних змін внутрішнього середовища та підключення до трансформаційних процесів глобального рівня. Загальний стан перехідності світової та національної економічних систем підвищує рівень невизначеності меж, критеріїв, цілей капіталізації та засобів їх досягнення.

Ці питання потребують, перш за все, концептуального опрацювання. У деяких роботах розглянуто соціально-економічний зміст капіталізації в контексті ринкових перетворень [1, 2, 8]. Певну увагу приділено різним типам та рівням процесу капіталізації [6, 8, 10]. Але в той же час не вистачає цілісного концептуального уявлення про соціально-економічні передумови та наслідки капіталізації, що робить неможливою послідовну державну політику у цій сфері. Тому існує необхідність комплексного дослідження саме соціально-економічного змісту капіталізації як закономірного історичного процесу з метою отримання чітких уявлень про його витрати, суперечності, ризики та наслідки для національної економіки.

Капіталізація будь-якого економічного об'єкта може розглядатися як надання йому форми *капіталу*, тобто такого активу, який є здатним бути джерелом доходу або прибутку для власника [4, с. 185; 8, с. 60]. Капіталізація економічного суб'єкта – це набуття ним прямо або опосередковано якості власника капіталу, що передбачає практичне управління формуванням, функціонуванням, використанням та змінами капіталу.

З точки зору економічної теорії капіталізація може розглядатися як особлива історична форма усупільнення виробництва, яка забезпечує формування, використання і розвиток певного типу виробничих сил. За своїм змістом капіталізація передбачає чітку специфікацію прав власності, яка забезпечується чинним законодавством, судовою системою і практикою її функціонування, серед яких найважливішими є:

– право на отримання доходу;

- право власника капіталізованого майна на його вільне відчуження;
- право на управління.

Дані права обумовлюють можливість вільного обороту прав власності на фінансових ринках за допомогою спеціалізованих інструментів – цінних паперів. Це забезпечує можливість взаємодії із грошово-кредитним ринком, залучення інвестицій та формування особливого механізму оцінки ринкової вартості – ринкове котирування, яке відображає як абсолютну балансову вартість, так і відносну ринкову вартість капіталізованого майна.

Специфіка капіталізації в умовах інверсійного розвитку полягає в тому, що ті ефекти та наслідки капіталізації, які притаманні сталій ринковій системі, в умовах ринкової трансформації відіграють, у певному сенсі, роль передумов. Капіталізація пов'язана з таким фундаментальним процесом у трансформаційній економіці України, як первісне накопичення в умовах переходу до постіндустріального суспільства і глобалізації. Це робить процес капіталізації суперечливим та конфліктним [2, с. 9].

У той же час у довгостроковій перспективі в ході капіталізації господарча система стає більш гомогенною та цілісною, що робить її адаптивною, стійкою та доступною для сучасних методів державного та суспільного регулювання. Різноманітність історичних основ господарської системи сама по собі ще не є перешкодою для її збалансованого розвитку. Але усі гетерогенні підвалини мають бути інтегровані як головна якість системи – лише у цьому випадку система здатна до цілісної поведінки. На сучасному етапі актуальність цього аспекту ринкової трансформації поступово виходить на перший план. Саме капіталізація економіки надає певної єдності усім елементам ринкової системи, що формується в ході трансформаційних процесів, забезпечує їх горизонтальну та вертикальну взаємодію.

Співвідношення між гомогенними та гетерогенними підвалинами господарчої системи перехідного типу поступово змінюється. Якщо на перших етапах ринкового переходу система, що народжується, може бути охарактеризована як переважно

різнорідна та фрагментарна, то на більш зрілих етапах розвитку вона вже схильна поводити себе відповідно до головної інтегральної якості, яка прямо пов'язана із процесом капіталізації. Завдяки цьому господарча система отримує механізм динамічного балансу між внутрішніми потребами та зовнішніми умовами, приймаючи необхідні зовнішні ресурси та технології.

Однак зовнішній вплив капіталізації не є таким однозначним. Як відносно слабкий учасник глобальних ринків капіталу Україна у значно більшій мірі вразлива по відношенню до можливих фінансових криз [9]. Капіталізація структурно відсталої та інституційно незавершеної економіки робить її відкритою і для фінансових спекуляцій, які здатні порушити відносну грошово-кредитну, фінансову і макроекономічну стабільність, що була досягнута ціною величезних національних витрат.

Тому поки ще не сталося повного підкорення функціонування і розвитку України інтересам найбільш сильних і активних учасників світової економіки, необхідно створити систему державних прямих і непрямих заходів, спрямованих на формування власних внутрішніх критеріїв капіталізації економіки. Ці критерії мають бути підлеглі завданням більш або менш збалансованого розвитку національної економіки з точки зору інтересів населення країни, але в той же час не ігнорувати і зовнішнє соціально-економічне і технологічне середовище.

У кінцевому результаті ефективність обраної моделі капіталізації економіки України буде визначатися життєздатністю системи національних економічних інститутів. Як показує досвід держав з відкритою економікою, що досягли успіху, здорова інституційна система «перемеле» чужі зовнішні потоки навіть у разі досить серйозних поточних помилок держави. Сьогодні основним критерієм вибору шляхів та методів капіталізації має стати їх адекватність інституційним проблемам та завданням української економіки [9, с. 136].

З цієї точки зору можна виділити декілька структурних рівнів капіталізації економіки, які пов'язані один з одним, але в той же

час можуть розглядатися як такі, що відносно відокремлені та виконують свої специфічні інституційні функції:

1. Капіталізація суб'єктів, включаючи підприємства та домашні господарства. Це забезпечує новий рівень їх активності, розширює їх соціально-економічний простір, робить конкуренцію, взаємодію і обміни між ними більш інтенсивними та ефективними і, таким чином, сприяє зростанню національної продуктивності та конкурентоспроможності [4, с. 164–167; 6, с. 18–20].

2. Капіталізація національного багатства, що надає йому відповідний рівень структурування, локалізації, концентрації та мобільності [8, с. 61]. Завдяки цьому потенційні чинники розвитку перетворюються в актуальні чинники. Капіталізація забезпечує реальну економічну оцінку національного багатства та надає можливість оптимізувати поточну ефективність його використання з урахуванням майбутніх потреб.

3. Макроекономічна капіталізація: рух основних компонентів суспільного виробництва набуває характеру руху капіталу. Ціноутворення на ринках товарів, капіталу та грошей, зайнятість, інвестиції, економічне зростання, структурні зрушення – усі ці макроекономічні процеси не можуть розглядатися як збалансовані, якщо у їх основі не лежить функціонування національного ринку капіталу. Тому і макроекономічна стабілізація не може вважатися незворотною, якщо не працюють основні сегменти ринку капіталу, включаючи і фондовий ринок.

4. Капіталізація інститутів, яка протікає у двох напрямках [7]:
– створення спеціалізованих норм та установ, які безпосередньо обслуговують відтворення капіталу;
– адаптація та корекція більшості інших інститутів в напрямку їх відповідності до вимог руху капіталу.

5. Глобальна капіталізація як створення та відтворення глобального капіталу.

Ці потоки капіталізації взаємодіють один з одним, але в той же час відокремлені один від одного і характеризуються особливою історичною місією.

Історична місія капіталізації господарчих суб'єктів у ході ринкової трансформації складається з декількох важливих моментів.

По-перше, вона відкриває суб'єктам, що господарюють, доступ до сучасних технологій та забезпечує їх функціонування. Капітал – це той генетичний код, який у прихованому вигляді є присутнім у більшості сучасних технологічних рішень, що робить їх принципово сумісними, здатними до взаємодії та утворення так званих кластерів – структурних одиниць сучасного типу. Це примушує будь-яких суб'єктів виконувати явні та латентні настанови, вимоги і норми організації виробництва, капіталістичні (у широкому сенсі) за своїм походженням та змістом [7].

Тому технологічні цілі та критерії капіталізації національної економіки України повинні розглядатися як первісні щодо визначення меж та напрямів цього процесу. В умовах інверсії вживання сучасних технологій примушує підприємства капіталізувати свої фонди, надає можливість їх зростання. Таким чином, саме сучасні технології мають розглядатися як точки зростання капіталізації економіки в цілому. Капіталізація – це найважливіша передумова не просто структурної перебудови економіки України, а формування національної господарчої структури сучасного, постіндустріального типу, гнучкого та адаптивного.

По-друге, капіталізація господарчих суб'єктів формує корпоративну культуру як частку сучасної культури в широкому сенсі. Це підвищує рівень довіри у господарчих контактах та сприяє зниженню трансакційних витрат. У перехідній економіці капіталізації сприяє підвищення загального рівня довіри внаслідок послідовних та прозорих дій держави, формування правової системи ринку, грошово-кредитної стабільності. Професійні вимоги до якості менеджменту доповнюються громадським контролем у вигляді підзвітності керівництва корпоративних підприємств акціонерам. У свою чергу, самі акціонери схильні розглядати контроль над менеджментом не лише як своє право, а ще і як свій суспільний (громадянський) обов'язок.

По-третє, капіталізація господарчих суб'єктів створює систему додаткових стимулів та інтересів у вигляді одержання різного роду прибутку (промисловий, монопольний, середній), сприяє

зниженню витрат, що є суттєвим чинником технологічних змін та підвищення національної конкурентоспроможності.

По-четверте, капіталізація господарчих суб'єктів формує адекватний професійний менеджмент. В умовах інверсії впровадження ефективного менеджменту корпоративного типу – це передумова подальшої капіталізації. Відповідно до стандартів GAAP, «для об'явлення чогось у якості активу компанія повинна показати, що вона ефективно цим управляє» [5, с. 206].

Капіталізація домашніх господарств відкриває їм доступ до капітальних активів фінансового ринку, сприяє більш раціональній споживчій поведінці, надає можливість використання кредитних ресурсів з метою оптимізації поточних та довгострокових бюджетних рішень. Тим самим розширюються можливості виконання специфічних відтворювальних функцій домашніх господарств та стабілізується їх економічний стан. Відхід домашніх господарств від переважної орієнтації на поточне споживання зменшує тиск на споживчий ринок та сприяє подальшій монетизації перехідної економіки.

Макроекономічна капіталізація:

- забезпечує макроекономічну рівновагу через вільний рух капіталу. В Україні макроекономічна стабілізація, яка досягається завдяки певним діям держави, передують капіталізації;
- інтегрує галузі та кластери національної економіки, оптимізуючи її структуру;
- створює особливий механізм стабільності сучасного ринкового типу, забезпечуючи можливість автоматичного маневру ресурсами у випадку виникнення шоків та криз.

Глобальна капіталізація:

- породжує та інтегрує глобальні виробничі сили;
- забезпечує глобальний розподіл та використання економічних ресурсів;
- породжує тенденцію до глобальної монополії та одночасно її обмежує;
- забезпечує динаміку глобального розподілу влади, подальшу диференціацію та інтеграцію глобального соціуму. Некапіталізо-

вані національні ресурси в ході їх зовнішньої капіталізації стають об'єктом експлуатації та привласнення з боку глобальних суб'єктів. Діє правило: хто капіталізує майно, той його і привласнює. Тому керована капіталізація економіки України є одним із найважливіших чинників її економічної безпеки.

У цьому сенсі капіталізація національної економіки України у глобальному економічному просторі неоднозначно впливає на економічний суверенітет. З одного боку, вільний оборот фінансових активів України на світових ринках відкриває її зовнішнім впливам та ризикам, підпорядковує додатковим обмеженням, з другого – надає додаткової свободи, що може розглядатися як суттєве доповнення до перспектив євроінтеграції. Питання вступу до ЄС може набути нового звучання в умовах посилення ролі глобальних чинників національного соціально-економічного розвитку. У той же час участь у глобальних ринках капіталу розширює простір реальних альтернатив, які повинні бути врахованими при формуванні національної стратегії капіталізації. Глобальна капіталізація також неоднозначно впливає на стабільність та цілісність господарчих систем. Стрімкий розвиток сучасних технологій, включаючи й споживчі, внутрішнє збагачення й зростання масштабів економічних процесів, об'єктивно призводять до відчуження від суб'єктів всієї сукупності істотних умов їх життєдіяльності, які стають для них усе більше складними й невідконтрольними. Особливо наочно проявляє себе цей бік господарської еволюції в умовах надто швидкої глобалізації.

Стратегія ухилення від конкуренції, зі всією її поточною привабливістю, є найбільш небезпечною на довгих інтервалах. Участь у конкуренції на глобальних ринках, принаймні, потенційно, є процесом *зняття відчуження* для суб'єктів будь-якого рівня, починаючи від окремого підприємства й закінчуючи рівнем національних економік у цілому. Доступність до глобального ринку капіталу є обов'язковою вихідною передумовою присвоєння інформаційних, інституціональних і фінансових ресурсів глобальної економіки.

Транснаціоналізація й глобалізація об'єктивно виштовхують бізнес у ту зону господарювання, де частка невідконтрольних чинників є занадто високою з погляду критеріїв і можливостей досягнення необхідного рівня надійності й безпеки. Однак національні підприємства схильні брати участь тільки в тих економічних процесах, які гарантують досягнення їх власних критеріїв ефективності, прибутковості й ризику. Тому досить часто вони віддають перевагу вибору звичних локальних альтернатив ризикованим глобальним альтернативам. У цьому разі держава повинна знайти фінансові, правові та структурні важелі підтримки конкурентоспроможності національних виробників у їх прагненні одержати доступ до глобальних джерел капіталу.

Капіталізація інститутів:

- породжує спеціалізовані корпоративні інститути як обов'язковий елемент сучасної системи інститутів;
- розв'язує проблему сумісності інститутів різного походження та різної природи;
- дозволяє оптимізувати співвідношення державних та недержавних інститутів у суспільстві, знизити поточне інституційне навантаження на державу та підвищити ефективність її довгострокової політики.

Першими кроками на шляху капіталізації господарчої системи, що перебуває у стані ринкової трансформації, є монетизація економіки та приватизація державного майна. Цей етап капіталізації є найболючішим за своїми наслідками, тому що відносно швидко руйнується попередня інституціональна система господарювання і починається фундаментальний, і тому повільний, процес формування нових норм, правил та стереотипів. Унаслідок цих процесів відбуваються суттєві зміни в інституціональному середовищі підприємств, що прямо впливає на здатність виробляти товари та отримувати прибуток в умовах жорсткої ринкової конкуренції.

Монетизація як передумова та внутрішній момент капіталізації ґрунтується на сукупності таких факторів:

– стабільність грошової одиниці, автономна (в певних межах) від нестабільної макроекономічної системи. Завдяки цьому монетарна стабільність може розглядатися як інструмент макроекономічної стабілізації;

– конвертованість грошової одиниці як внутрішня основа довіри до грошей та їх стабільності;

– загальність грошових зв'язків у двох основних аспектах: кількісний (грошові зв'язки охоплюють усіх активних господарчих агентів); якісний (усі потреби господарчих агентів, включаючи і потреби в обмінах, можуть бути реалізовані шляхом грошових трансакцій).

Процес монетизації складається з двох потоків: монетизація трансакцій; монетизація ліквідних активів. Завдяки цим процесам формуються такі базові передумови грошового ринку, як інституційно структурований попит на гроші та інституційно визначена пропозиція грошей у вигляді грошової емісії з боку незалежного Національного банку. Тим самим створюється механізм визначення ринкової вартості грошей як передумови ринкового обороту суспільного капіталу та грошової оцінки його складових [9].

Зв'язок показників динаміки цін та швидкості обороту може бути і прямим, і зворотним. З одного боку, зростання цін примушує економічних агентів швидше витратити гроші та мінімізувати грошові залишки, тому в умовах інфляції темпи монетизації обов'язково повинні знижуватися, не виключаючи можливості і абсолютного падіння рівня монетизації. З другого боку, зменшення темпів поглинання грошової маси економічними агентами в силу певних інституційних обставин посилює тиск з боку додаткової грошової маси на споживчий ринок і обумовлює прискорення цінової динаміки.

Цінова нестабільність негативно впливає на можливість планування та реалізації господарчих дій довгострокового характеру, знижуючи попит на грошові залишки та збільшуючи попит на страхові резерви у вигляді матеріальних запасів як споживчого, так і виробничого характеру. Внаслідок цього

зростає частка потенційного суспільного капіталу, яка не використовується, а лише зберігається. Таким чином, антиінфляційна політика як важливий внутрішній елемент стратегії монетизації є однією із найважливіших передумов ефективної капіталізації економіки.

Отже, в умовах зростання глобальної невизначеності та посилення ролі зовнішніх чинників керована капіталізація економіки України є одним із найважливіших чинників її економічної безпеки. У ході капіталізації господарча система стає більш гомогенною та цілісною, що робить її адаптивною, стійкою та доступною для сучасних методів державного та суспільного регулювання.

Підкреслюючи важливість подальшої збалансованої капіталізації української економіки, не слід забувати, що цей процес містить в собі певні соціальні, фінансові та структурні ризики:

– в умовах глибоких інституційних перетворень капіталізація відбувається як процес надмірної концентрації грошей та майна у незначній частки населення та підприємств, тобто вона є нерівноважним та потенційно конфліктним процесом;

– капіталізація структурно відсталої та інституційно незавершеної економіки Україна робить її вразливою по відношенню до можливих глобальних фінансових криз, а також привабливою для зовнішніх фінансових спекуляцій, що загрожує втратою відносної грошово-кредитної, фінансової і макроекономічної стабільності, яка була досягнута ціною величезних національних витрат.

Список літератури

1. *Гесць В. М.* Монетарні складові стратегії економічного розвитку / В. М. Гесць // Монетарна політика в умовах економічного зростання: Матеріали наук.-практ. конф. – К., 2004. – С. 20–28.

2. *Гесць В. М.* Уроки и перспективы рыночных реформ и долгосрочного экономического роста в Украине / В. М. Гесць // Экономическая теория. – 2004. – № 2. – С. 3–25.

3. *Бюлетень* Національного банку України. – 2005. – № 8. – 145 с.
4. *Клейнер Г. Б.* Эволюция институциональных систем / Г. Б. Клейнер. – М.: Наука, 2004. – 240 с.
5. *Лев Б.* Нематериальные активы: управление, измерение, отчетность / Б. Лев. – М.: КВИНТО-КОНСАЛТИНГ, 2003.
6. *Озерчук О. В.* Капіталізація доходів населення та активізація інвестиційного процесу в Україні / О. В. Озерчук // Наук. пр. НДФІ, 2003. – № 1. – С. 16–24.
7. *Полтерович В. М.* Трансплантація інститутів / В. М. Полтерович // *Экономическая наука современной России.* – 2001. – № 3.
8. *Шумская С. С.* Капитализация экономики Украины: оценка и резервы роста / С. С. Шумская // *Экономическая теория.* – 2004. – № 3. – С. 60–79.
9. *Яременко О. Л.* Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект / О. Л. Яременко. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.
10. http://www.polit.ru/lectures/2005/07/05/pappe_print.html

Резюме

Рассмотрены институциональные предпосылки, механизмы и риски монетизации экономики Украины. Выделены пять основных уровней капитализации экономики: капитализация субъектов, капитализация национального богатства, макроэкономическая капитализация, капитализация институтов и глобальная капитализация. Определены два направления рисков капитализации: внутренний риск чрезмерной концентрации богатства; внешний риск финансовой нестабильности.

Summary

Institutional prerequisites, mechanisms and risks of monetization of Ukraine economy are considered. Five main levels of economic capitalization have been distinguished subject capitalization, capitalization of national resources, macroeconomic capitalization, institutional capitalization and global capitalization. Two types of risks capitalization have been determined: internal risk of excessive resources concentrations and the external risks of financial instability.

336.741.283

В. О. Корниевская

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ДВИЖЕНИЯ ЛИКВИДНОСТИ В МИРОВОЙ ФИНАНСОВОЙ СИСТЕМЕ

Ключевые слова: ликвидность, негосударственный финансовый институт, мобильные формы ликвидности, инновационно-инвестиционная парадигма.

Формирование современных форм ликвидности и негосударственных финансовых институтов, обслуживающих ее движение, происходит под влиянием двух объективных процессов, обусловленных современным уровнем развития производительных сил:

– с одной стороны – самодостаточность и автономность каждой хозяйственной единицы (будь то предприятие либо экономика государства в целом);

– с другой стороны – развитие процесса интернационализации и осуществления хозяйственной деятельности в рамках мировой экономики.

Преобладание этих процессов определяет развитие всеобщности ликвидности на уровне глобальной финансовой системы, поскольку эти процессы указывают на необходимость постоянных, непрерывных взаимосвязей экономических агентов, которые функционируют, во-первых, в рамках мирового хозяйства, а во-вторых, тем не менее, обособлены от него и друг от друга.

Процесс глобализации мировых хозяйственных связей – это процесс, формирующий особые условия функционирования финансовых институтов и современных форм ликвидности, обеспечивающих ее всеобщность. Поэтому рассмотрим более подробно развитие финансовых систем в условиях глобализации, поскольку этот феномен создает сложную систему оперирования

ликвидностью как на уровне государств, так и на уровне отдельных экономических субъектов. Покажем основные факторы и признаки глобализационных процессов.

Существование современных форм ликвидности обуславливается факторами производственно-финансового уровня, потребительского уровня и на уровне мирового хозяйства.

Во-первых, автономность хозяйственных единиц может поддерживаться только фактором мобильности, т. е. своевременным и эффективным соединением ресурсов в процессе производства, что в свою очередь требует мобильных форм ликвидности, позволяющих предельно оперативно осуществлять платежи и эффективно инвестировать. Принцип автономности не может быть реализован в современных условиях без осуществления принципа включенности в общехозяйственные связи, которые также обеспечиваются мобильными формами ликвидности [2, 3].

Во-вторых, на финансовом рынке стремление хозяйствующих субъектов и финансовых учреждений к мобильности стало базой для внедрения автоматизированных платежных систем, являющихся жизненно важным элементом современной финансовой инфраструктуры, необходимым каналом для эффективного регулирования экономических процессов и, в первую очередь, – средствами денежно-кредитной политики, инструментом повышения экономической эффективности хозяйствующих субъектов [1, с. 38].

Финансовый фактор преобладания мобильных форм ликвидности определяется также периодическими неблагоприятными колебаниями на финансовых рынках и рисками ликвидности финансово-кредитных учреждений. Требование ликвидности означает, что финансовые активы должны быть доступны их владельцу в кратчайшее время по номиналу. Система финансово-кредитных учреждений в современном мире – это генератор необходимой ликвидности, роль которого возрастает в связи с обеспечением доверия к финансовой системе и экономике в целом [4; 5].

Поэтому финансово-банковские учреждения сегодня поставлены перед фактом использования максимально оперативных

активов, или иначе, мобильных форм ликвидности, позволяющих минимизировать риски ликвидности.

В-третьих, о необходимости мобильных форм ликвидности свидетельствуют не только факторы производственного и финансового характера, важен также и потребительский фактор. В условиях современных финансовых систем для заимствования или предоставления средств используются электронные каналы связи, развивая тем самым компьютерные и кибернетические деньги. Речь также идет о формировании удобных для потребителя форм приобретения товаров повседневного пользования путем электронной коммерции, которая отличается своей оперативностью и сокращенным документооборотом, позволяющим уменьшить затраты торговой операции на 25%.

В-четвертых, необходимость мобильных форм ликвидности определяется возросшей степенью риска хозяйственной деятельности на всех уровнях экономической системы, начиная с отдельного предприятия и заканчивая мировым хозяйством. Фактор риска хозяйственной деятельности в современных условиях во многом определяется возрастающими процессами глобализации. Эти процессы задают направления современным тенденциям движения ликвидности, главной из которых является всеобщность циркуляции ликвидности в мировых масштабах, которая стирает границы финансовых систем отдельных государств, превращая их в общемировую финансовую структуру. Процесс глобализации мировых хозяйственных связей – это процесс, формирующий особые условия функционирования финансовых институтов и современных форм ликвидности.

Развитию глобализационных процессов способствовали следующие политические, технико-технологические и финансовые факторы, сделавшие неизбежной свободную циркуляцию ликвидности в мировой экономике. Во-первых, политической базой стало мировое стремление к геополитическому и экономическому объединению, в частности, речь идет о таких проектах, как европейская интеграция и глобальное торговое сотрудничество на уровне всемирной торговой организации. Во-вторых,

стоимость услуг международных систем связи за последние годы снизилась, а оперативность передачи информации с помощью спутниковых и компьютерных технологий резко возросла. Это стало основой развития технологического фактора процесса глобализации и дало возможность развитию мобильных форм ликвидности. В-третьих, финансовым фактором явилось желание инвесторов диверсифицировать риски вложения средств путем использования расширенного списка стран-реципиентов инвестиций. В-четвертых, социоэкономическим фактором стала необходимость глубокой интеграции и включенности в мировую систему связей; и то, что страна или регион имеют крайне мало шансов стать развитыми, если они исключены из технологической системы информационной эпохи; поэтому необходимо использование передовых информационных и коммуникационных технологий, что в свою очередь требует перестройки всей общественной системы [5; 6].

Полная реализация развивающего потенциала информационных инноваций осуществляется только в условиях системного соответствия гибких организаций и информационно ориентированных институтов [5].

С одной стороны, глобализация хозяйственной жизни в значительной степени расширяет возможности отдельных стран; так, Л. Бальцеревич указывает на очевидную пользу долгосрочному экономическому развитию, принесенную членством в Евросоюзе: «...устранение риска, связанного с колебанием курса валют, затрат на хеджирование и операционные расходы при внешнеторговых сделках...». С другой стороны, усиливается негативная конкуренция, обусловленная повышенными возможностями развитых стран и стран, участвующих в объединениях, в использовании инвестиционных и финансовых ресурсов, и создающая определенную угрозу для развивающихся стран и стран с переходной экономикой. Если же оценивать основные проявления глобализационных процессов с точки зрения всей мировой экономики, то они сопряжены с серьезными финансовыми и общеэкономическими рисками.

Во-первых, глобализационные процессы на мировых финансовых рынках проявляются в существенной концентрации финансового и банковского капитала вслед за концентрацией промышленного капитала. Это подтверждается размерами бюджетов крупнейших международных финансовых организаций и транснациональных компаний. Сегодня 40% мировой произведенной продукции приходится на транснациональные компании, кроме того, на их долю приходится 90% экспорта капитала.

Во-вторых, глобализация мировых хозяйственных процессов подтверждается зависимостью экономической активности в странах – торговых партнерах и в странах – инвестиционных партнерах. В частности, это подтверждается зависимостью биржевых индексов Европы и Азии (Японии) от динамики американской экономики (зачастую даже не от свершившихся фактов, а от ожиданий экономической конъюнктуры).

В-третьих, одним из наиболее ярких признаков глобализации является установление за какой-либо валютой роли мировых денег. Эта тенденция является одним из наиболее существенных современных проявлений ликвидности как всеобщего способа взаимодействия, поскольку таким образом обозначивается ее общемировая всеобщность. Мировые деньги – это всеобщий эквивалент не только по своему понятию, как деньги во внутреннем обращении отдельных стран, где они обмениваются только на товары, произведенные в данной стране, но и по своему реальному существованию, поскольку здесь они противостоят всему товарному миру. Таким образом, подчеркивается объективная всеобщность мировых денег как противостоящих всему товарному миру. Причем ликвидность всеобща как институциональный способ взаимодействия, следовательно, она всегда будет стремиться выходить за рамки локального обслуживания товарного оборота и достигать мировых масштабов. Поэтому существование мировых денег – это объективная тенденция и вполне резонный результат всеобщности ликвидности.

Указанные проявления глобализации влияют на мировую финансовую систему по следующим направлениям:

– увеличение рисковости мировых финансовых систем;
– рост виртуальной составляющей рисков деятельности в условиях глобализации.

Тенденции концентрации, слияний, поглощений, господства отдельных экономических субъектов и валют свидетельствуют о существенном снижении конкурентного потенциала, обеспечивающего мировой финансовой системе необходимую устойчивость. Условия конкуренции предполагают, что автономность и самодостаточность каждой отдельной единицы финансового рынка поддерживается ее обособленностью. Таким образом, в случае негативных колебаний экономический субъект способен на определенный уровень самозащиты. Кроме того, его изначальная обособленность уменьшает уровень негативного влияния на других хозяйствующих субъектов, не давая распространяться деструктивным процессам. В современных же условиях негативные влияния кризисов ощущает вся мировая экономика, поскольку в условиях глобализации даже локальный кризис, какой бы ограниченный характер он не носил, может очень быстро отразиться в другой части мира.

Объективные условия расширения торговли и движения капиталов в рамках ТНК создают угрозу отсутствия диверсификации рисков в мировой финансовой системе. Эта проблема усугубляется господством доллара в качестве мировой валюты, а также преобладанием США как центра мирового фиктивного капитала; поскольку в условиях нестабильного финансово-экономического положения в США встает вопрос об общемировой стабильности; а как показывают современные исследования, мировая экономика находится на начальном этапе грандиозного ослабления американской валюты. Если в мире царит неуверенность, никто не пойдет на рискованные вложения. Инвесторы пытаются понять, в какой степени (в мировой экономике) скажется замедление экономического роста в США, и их сомнения отражаются на рынках других стран, причем в мультипликативной степени.

Как отмечают современные экономисты, процесс глобализации неизбежно приводит к тому, что инвесторы начнут все больше ориентироваться на сектора мирового рынка с повышенной доходностью и будут стремиться покинуть области, подверженные более жесткому регулированию, обладающие пониженной нормой прибыли. В современных условиях тенденции развития мирового финансового сектора зачастую зависят не от объективных, реальных экономических показателей, а от ожиданий каких-либо изменений, от факторов неэкономического порядка, от институциональных факторов.

Глобальное инвестирование в условиях повышенных рисков и их виртуальных составляющих приводит к развитию фиктивного капитала. Сегодня в сфере международных финансовых операций значительно увеличился объем так называемых забалансовых сделок, а именно – операций с производными ценными бумагами, которые позволяют разделять риски, присущие лежащим в их основе финансовым активам и передавать их путем купли-продажи на плечи контрагентов. Характерным признаком современных финансовых спекулятивных операций стала особая значимость ликвидности как актива при нивелировке ее трансакционных свойств и законов ее движения как трансакции; хотя именно современные формы ликвидности позволяют использовать ее и как актив, и как трансакцию, обеспечивая мгновенный переход от одной характеристики к другой. Однако в этом движении капитала следует «не перестараться», поскольку чрезмерное увлечение показателем доходности активов без принятия во внимание других макроэкономических показателей может усилить нестабильность мировой финансовой системы. Непродуманное, незащищенное, рисковое инвестирование в условиях преобладающих позиций ликвидности как актива привело к катастрофическим последствиям.

Оценивая причины мирового финансового кризиса 1997–1998 гг., можно отметить, что глобальная эффективность, прибыльность, выгодность намного превышает обычную рентабельность инвестиций и капитала. Стремясь к максимальным

выгодам и спекулятивному самовозрастанию, глобальный капитал порождает мощные спекулятивные финансовые потоки, которые разрушают экономику слабых государств и дестабилизируют финансовые рынки даже сильных государств.

Поэтому можно предположить, что глобальное движение ликвидности в условиях превалирующего ее проявления как актива над трансакцией является причиной негативных колебаний мировой экономической системы. Тем не менее общемирового движения ликвидности не остановить, поскольку, как мы показали, стремление к глобальному движению – это ее естественное проявление, и для этого созданы технико-технологические условия, которые в совокупности с экономическими и политическими условиями создают непреодолимые основания для всеобщего мирового движения ликвидности.

Кроме того, мировое хозяйство в силах преодолевать последствия финансовых кризисов и выходить на новые уровни равновесия. Поэтому можно предположить, что если всеобщность ликвидности на уровне мировой экономики при определенных негативных условиях может привести к кризисным ситуациям, то она же способствует их преодолению. С. Росс установил, что рынок, который находится в состоянии равновесия, не создает условий для арбитражных операций [7]. Если же мы утверждаем, что ликвидность всеобща в мировом масштабе, то это означает стирание границ в пределах мировой финансовой системы, что в свою очередь создает условия конвергенции доходности и невозможности длительного арбитража. Следовательно, всеобщность ликвидности – это предпосылка равновесия в мировой финансовой системе, которая должна сопровождаться выполнением еще одного условия – формированием институционального фактора глобализации, или иначе – созданием необходимых институтов «управления» глобализационными процессами и институтов, позволяющих умело пользоваться достижениями глобализации.

Поэтому необходимым условием глобального движения ликвидности является создание устойчивых институциональных

основ, стереотипов обращения с ликвидностью, формирующих общемировое равновесие, важнейшим из которых является принцип непрерывной циркуляции ликвидности в системе финансовых институтов, обеспечивающий равноправие транзакционных и активных проявлений ликвидности в перманентном инвестиционном процессе реального сектора. Основой глобальных процессов инвестирования должны стать сформированные финансово-институциональные механизмы эффективной, защищенной от рисков, трансформации ликвидности, приводящие к технологической образовательной, финансовой конвергенции. Иначе говоря, для свободного, непрерывного глобального движения ликвидности необходимо отсутствие длительных спекуляций, связанных с информационным, технологическим прорывом, либо с чрезмерной финансовой прибыльностью.

С соблюдением указанных условий установление длительного равновесия возможно при обеспечении господства инновационно-инвестиционной парадигмы в рамках мировой экономики и каждого отдельного хозяйства. В современных особых рискованных условиях существования финансовых систем, диктуемых процессами глобализации и глобальной конкуренции, устойчивость мировой экономики и ее финансового сектора будет обеспечиваться развитием инновационно-инвестиционной парадигмы реального сектора.

На финансовом рынке деньги рассматриваются исключительно как финансовые активы – там проявляется только одна из их функций в экономике – средство хранения богатства. В терминах нашего исследования это означает преобладание проявлений ликвидности как актива; для обеспечения развития экономической системы необходимо единство транзакции и актива в ликвидности, которое проявляется в инвестиционном процессе реального сектора, поскольку, с одной стороны, процессы производства и реализации продукции вовлекают в обращение ликвидность – транзакцию, но, с другой стороны, ликвидность – актив развивает производственный процесс на необходимом новом уровне, осуществляя инвестиции.

Поскольку ликвидность трансформируется в системе негосударственных финансовых институтов, мы выделяем основную их характеристику, состоящую в инвестиционной направленности деятельности. Для стабильного развития экономической системы необходимо, чтобы финансовые институты носили инвестиционный характер, т. е. обеспечивали непрерывное движение ликвидности как внутри финансового сектора, так и между финансовым и реальным сектором. Таким образом, в целях обеспечения стабильного экономического роста основной функцией негосударственных финансовых институтов является создание и осуществление на достаточном уровне (20–25% ВВП) инвестирования в экономике.

Список литературы

1. *Науменкова С.* Ринок фінансових послуг: основні тенденції розвитку / С. Науменкова // Вісн. НБУ. – 2000. – № 1. – С. 36–44.
2. *Україна.* Фінансовий сектор та економіка: нові стратегічні завдання. Звіт Світового банку. – К.: Козаки, 2001.
3. *Нехаев С.* Инвестиционный рынок и контуры новой глобализации / С. Нехаев // «Атланта Капитал» <http://www.atlanta.com.ua>, 28.06.2000.
4. *Кротюк В.* Банківська система України в 2001 році: проблеми, тенденції, перспективи / В. Кротюк, О. Кіреєв, Г. Карчева // Вісн. НБУ. – 2002. – № 3. – С. 2–20.
5. *Мовсесян А.* Информационно-финансовый поход к экономической интеграции / А. Мовсесян // Вопр. економіки. – 1997. – № 7. – С. 65–76.
6. *Москвин С.* Финансовый сектор под ударом / С. Москвин // Финансовый директор. – 2002. – № 5. – С. 5–7.
7. *Яременко О. Л.* Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект / О. Л. Яременко. – Х.: Основа, 1997. – 180 с.

Резюме

Ліквідність розглянуто як загальний інститут, що обумовлює автономність та адаптивність господарчої поведінки; доведено, що ліквідність розширює поле позитивної господарчої свободи, у тому

числі і в глобальному вимірі; охарактеризовано результати дослідження циркуляції ліквідності у фінансових системах в умовах глобалізації; показано, що загальність ліквідності породжує глибокі суперечності, позитивне розв'язання яких є справою майбутнього.

Summary

Liquidity is considered as an institute that stipulates the autonomy and adaptation of the economic behavior. It has been shown that liquidity extends the sphere of positive economic freedom. Circulation of liquidity in financial systems under the conditions of globalization brings about profound contradictions, whose positive solution is a task of the future.

УДК 330.837

Н. В. Шубаева

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ НЕОКЛАССИЧЕСКОГО, КЕЙНСИАНСКОГО И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО НАПРАВЛЕНИЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НАУКИ

Ключевые слова: неоклассический подход, кейнсианство, институционализм, синергетика.

В настоящее время особое значение приобретает проблема взаимодействия различных исследовательских подходов и влияние этого взаимодействия на дальнейшее развитие экономической науки. Поиск ответов на подобные вопросы будет выполнять функцию инструмента интеграции, синтеза между различными направлениями. Целесообразность такого синтеза связана с необходимостью преодоления субъектно-объектной дихотомии, сформировавшейся в рамках различных подходов и разработки комплексного методологического инструментария для адекватного отражения экономической действительности. Но разработка научной парадигмы, которая синтезировала бы

доминирующие исследовательские подходы, предполагает определение основы для синтеза. Такая постановка проблемы обуславливает проведение исследования по двум направлениям, во-первых, поиск методологической основы подобного синтеза, что позволит избежать эклектического соединения различных исследовательских программ, во-вторых, выявление методологических особенностей ведущих исследовательских подходов.

Вопросам методологии экономической науки посвящены работы О. Ананьина [1], У. Баумоля [2], А. Нестеренко [7], И. Осадчей [8], А. Шаститко [10]. Проблемы синтеза общеэкономической и институционально-эволюционной теорий рассматривались в работах Л. Евстигнеевой и Р. Евстигнеева [4]. Вместе с тем необходимо отметить, что возможность и целесообразность синтеза ведущих направлений экономической мысли не получила всестороннего анализа. Цель данной статьи – определение методологической основы для синтеза маржинального, кейнсианского и институционального направлений в единую концепцию, наиболее полно отражающую современную экономическую действительность, многообразие и усложнение форм социально-экономического взаимодействия между субъектами экономики и на основе сравнительного анализа методологических принципов данных подходов выявление пределов применимости такой концепции.

В современной экономической науке в качестве основных концептуальных моделей можно выделить традиционную и институциональную парадигмы. Линейный подход в науке не позволяет соединить постулаты этих парадигм для создания единой научной концепции. Но ограничиваться пониманием экономики только как оптимального распределения ограниченных ресурсов или же как способа хозяйствования, обусловленного социальными целями и установками в условиях усложнения социально-экономического развития общества нецелесообразно, так как для воссоздания целостной картины функционирования экономики необходимо теоретическое осмысление всех сторон экономической действительности. Что же не позволяет данным

подходам интегрироваться? Возможно, это использование принципа детерминизма в линейной форме. Если же исходить из того, что микроэкономика – это сфера взаимодействия индивидов, формирующих институты, а институты, взаимодействуя между собой, создают макроэкономику, определяющую условия функционирования индивидов, то это позволит представить современную экономику как сложную структурно-уровневую систему, способную к развитию на принципах самоорганизации. Такая система может быть всесторонне исследована только на базе синтеза подходов. Методологической основой этого синтеза может стать синергетика. В условиях перехода к новому типу развития определяющая роль переходит от детерминированных отношений к спонтанным, не выстраивающимся по иерархическому принципу. Синергетика, не отвергая причинно-следственные связи абсолютно, исследует систему такой как она есть и анализирует ее эволюцию на основе принципов самоорганизации в процессе взаимодействия ее компонентов. Тем самым синергетика уходит от жесткого проявления причинности в линейных формах детерминизма. Ему противопоставляются вероятностные процессы, предполагающие нелинейные связи, спонтанность. Использование синергетики как основы для синтеза позволяет также преодолеть противоречия в анализе общества как объектно-субъектной системы. Если в классической теории, а впоследствии в неоклассической, экономическая система – это объективная базисная структура общества, а социально-политическая сфера получила статус субъектной структуры, то в институционализме объективно необходимое отождествлялось с системностью, формируемой общественными институтами, охватывающими все сферы жизни общества. Экономика как синергетический объект неотделима от социума, а социум от экономики, следовательно, существует тенденция к совпадению объектной и субъектной структур экономики. Определив возможную основу синтеза ведущих концептуальных направлений экономической науки, необходимо осуществить сравнительный анализ методологических принципов этих

направлений для определения пределов применимости данного синтеза.

Маржиналистская революция осуществилась в 70-е годы XX века. Анализ теоретических взглядов представителей этой революции К. Менгера, У. Джевонса, Л. Вальраса позволяет выделить следующие методологические особенности их исследовательского подхода. Прежде всего, это экономический атомизм: экономическая система представлялась маржиналистам как совокупность отдельных индивидов. Из этого следует, что объяснение экономических явлений необходимо осуществлять через экономическое поведение отдельных индивидов. Данный исследовательский прием получил название методологический индивидуализм. При этом предпочтения экономических субъектов, по мнению представителей маржинализма, стабильны и носят эндогенный характер. Следующая принципиальная черта маржинализма – это предпосылка рационального экономического поведения индивидов. Причем первоначально под рациональным понималось экономическое поведение, направленное на максимизацию целевой функции: полезности для домохозяйств и прибыли для фирм. Принцип максимизации позволил рассматривать экономические процессы как задачи, связанные с нахождением экстремума, и использовать для этого математические методы. Принцип максимизации целевой функции конкретизировался с помощью предельного, сущность которого заключается в рассмотрении экономических явлений не только в законченном, но и в постоянно изменяющемся виде. Рациональный экономический субъект должен продолжать поиск решений до тех пор, пока предельная выгода не сравняется с предельными затратами. Именно в этом положении результат будет максимальным, а значит, цель рационально действующего индивида будет достигнута. При этом предполагалось, что в момент осуществления выбора субъекты располагают всей полнотой информации. Еще один принцип маржинализма – это равновесный подход к исследованию динамических экономических явлений и процессов. Рассматривая экономическую

действительность, представители маржинализма стремились выявить такие состояния, которые характеризуются относительной стабильностью, то есть отсутствием внутренней тенденции к изменению данного состояния. Если при незначительном изменении внешних условий система будет отдаляться от прежнего состояния, то имеет место неустойчивое равновесие. Если же в самой системе возникают силы, возвращающие ее в прежнее состояние, то такое равновесие будет устойчивым. Экономическое развитие представлялось как ряд последовательно сменяющих друг друга равновесных состояний и переходов от одного такого состояния к следующему (так называемый метод сравнительной статики). Другими словами, в исследовании экономической системы преобладал статический подход.

Основываясь на вышеназванных методологических принципах, маржиналисты исследовали различные экономические проблемы, но основной была проблема оптимальных пропорций обмениваемых благ. На базе маржинализма в его маршаллианской интерпретации образовалось основное течение современной экономической мысли. Маржиналисты отвечали на вопрос: как может существовать система, состоящая из преследующих собственный интерес индивидов. Непосредственным предметом анализа был механизм установления оптимальных пропорций обмениваемых благ в процессе взаимодействия индивидов, то есть проблема эффективной аллокации ресурсов и связанная с ней проблема равновесных цен. Процесс установления оптимальных пропорций обмениваемых благ описывала теория предельной полезности, сочетавшая при объяснении ценности фактор полезности с фактором редкости. Впоследствии Л. Роббинс так определил предмет экономической науки: «изучение человеческого поведения с точки зрения соотношения между целями и ограниченными средствами, которые могут иметь различное употребление» [9, с. 6]. Таким образом, Л. Роббинс сохранил предпосылку о внешнем характере целей экономической деятельности, так как по-прежнему выводил процесс целеполагания за пределы анализа экономической

науки. Следовательно, экономическое поведение сводилось к выбору и применению средств, а предмет неоклассики – к действиям по принятию и реализации решений. Универсальность метода и инструментов анализа неоклассики, высокий уровень абстракции способствовал закреплению неоклассики как ведущей исследовательской традиции на микроуровне. Принципы исследования, предложенные неоклассиками, позволили рассматривать практически любые экономические (а впоследствии и неэкономические явления). Но другой стороной этого стал более абстрактный по сравнению, например, с классиками уровень анализа, упрощенное представление о человеке как экономическом субъекте и экономике как системе, находящейся в равновесном состоянии.

Одним из первых, кто подверг сомнению универсальность неоклассической теории, был Дж. М. Кейнс. По мнению Кейнса, принципы неоклассики верны лишь в условиях полной занятости имеющихся ресурсов и не могут быть применены для анализа экономики, удаляющейся от состояния полной занятости [5, с. 354]. Дж. М. Кейнс выдвинул другое понимание задач экономической науки и предложил новый подход к их решению. Он обосновал необходимость построения общетеоретической экономической модели, охватывающей весь спектр предпосылок, условий и факторов экономического развития. Это подразумевало использование культурно-исторического подхода к экономике с учетом социальной и личностной психологии. Кейнс выделял три фундаментальных психологических фактора: склонность к потреблению, восприятие ликвидности, предположения относительно доходов от капитальных активов. Общественную психологию Кейнс считал главным рыночным механизмом. Кейнс усилил практическую значимость экономической науки, главной задачей «Общей теории занятости...» Кейнс считал выяснение причин попадания экономики в ситуации вынужденной безработицы, а также определение основных направлений и методов борьбы с безработицей и спадом производства. Решение этой задачи вызвало необходимость

пересмотра ряда методологических принципов неоклассики. Прежде всего, на смену методологическому индивидуализму приходит методологический холизм. Кейнс отверг представление о рациональном экономическом субъекте как о субъекте, определяющем стратегию своего поведения на основе некоторого расчета вероятного ожидания заданной цели, аналогично расчету математического ожидания. Невозможность полагаться на математическое ожидание связана с неполнотой информации для подобного расчета как на микро-, так и на макроуровне.

Для Кейнса рациональное экономическое поведение – это поведение, ориентированное на достижение определенной цели, наилучший вариант, который человек определяет, используя имеющуюся у него информацию о доступных для него способах достижения этой цели, причем не имеет значения, насколько полна и правдива эта информация. Человек предстает располагающим не универсальными правилами поведения, а возможностью полагаясь на собственную интуицию, пойти по нестандартному пути и, тем самым, преодолеть заложенную в универсальных правилах инерцию прошлого. «Большинство наших решений ... принимаются под влиянием одной лишь жизнерадостности, спонтанно возникающей решимости действовать, а не сидеть, сложа руки, но отнюдь не в результате определения арифметической средней из тех или иных количественно измеренных выгод, взвешенных по вероятности каждой из них» [5]. Кейнс признает важность психологических факторов, принципиальную неопределенность будущего, невозможность прогнозировать и отдаленные последствия кажущихся рациональными решений экономических субъектов. Признание того, что рациональное на индивидуальном уровне может быть нерациональным на социальном уровне, открывает возможности для другого подхода в экономической науке. Если на микроуровне институциональные отношения рассматриваются в их классическом виде как взаимоотношения индивидов, то при переходе на макроуровень в качестве экономических факторов рассматриваются «психологическая склонность к потреблению», «психо-

логическое восприятие ликвидности» и «психологические предположения о будущем доходе от капитальных активов». Для Кейнса определяющим является макроэкономический подход, который можно охарактеризовать двумя чертами: исследование экономики как единого целого и упрощение, формализация объекта исследования, для чего используются агрегированные показатели. Новизна исследовательского подхода Кейнса заключается в сочетании этих черт. Заслугой такого подхода является возможность получения практических выводов. Кейнс использовал агрегированные показатели, отправной точкой в его рассуждениях является совокупный спрос, который недооценивался неоклассиками. Кейнс показал, что факторный подход адекватен микроэкономике и органичному для нее предмету анализа – поведению фирмы или домохозяйства, тогда как макроэкономика структурирована как финансово-денежная система и предметом исследования здесь должно быть экономическое равновесие денег, инвестиций, капитала, дохода. Кейнс предложил структурно-уровневый подход к экономике как сложной системе. Например, осуществляется структуризация рыночных оборотов как системы кругооборота капитала, продукта, дохода. Усложнение экономики происходит посредством агрегирования объективных денежных взаимоотношений и появления вместе с этим институциональных субъектов рынка.

Следовательно, макроэкономика не сводится только к суммированию микродействий, она обретает конкретное содержание. Выявив структурно-уровневое устройство, Кейнс использовал в качестве меры экономических процессов зарплату как функцию затрат живого труда или количества рабочей силы, не адекватную реалиям экономики. В концепции Кейнса была сформулирована идея автономности (автономность денег по отношению к финансовым активам). В отличие от неоклассиков, использовавших равновесный подход и метод сравнительной статистики, Кейнс анализирует ситуацию устойчивого отклонения от динамического равновесия. Так как рынок – это система общих и локальных товарных, товарно-денежных, финансовых,

финансово-денежных оборотов, то рыночное равновесие имеет динамическую природу. Стабильность определяющих движение предельных величин достигается благодаря свойству цикличности, присущему рынку.

В центре внимания экономической науки, по мнению Кейнса, находятся факторы, определяющие объем производства и занятости, а не проблема аллокации ограниченных ресурсов и в связи с этим проблема равновесных цен. Ответ на этот вопрос следует искать на стороне спроса, обеспечивающего реализацию этих ресурсов.

Институциональная теория возникла в конце XIX – в начале XX в. как реакция на упрощенную трактовку экономической деятельности в рамках ортодоксальной доктрины. Институционалисты не разделяют исходные принципы маржинализма и полагают, что всей сложностью экономическая реальность обязана экономическим институтам. Появление институционализма как особого направления экономической мысли связано с выходом статьи Т. Веблена «Почему экономика еще не стала эволюционной наукой?» и его книги «Теория праздного класса» [3]. Свою исследовательскую программу он противопоставил всем современным теориям. Основополагающий принцип теории Веблена – это соединение эволюционного подхода с институциональным анализом экономического развития для осмысления институционального многообразия экономической реальности. Веблен опирался на эволюционную теорию Дарвина, рассматривая ее как альтернативу общему ядру современной ему экономической науки, изучавшей равновесное состояние системы. Целью Веблена было создание теории кумулятивно развертывающегося процесса, то есть процесса, траектория которого складывается шаг за шагом согласно правилам, которые сами могут меняться по мере развития процесса. В отличие от неоклассической теории, рассматривающей экономическую систему как общность изолированных друг от друга субъектов и выводящей свойства системы из свойств, составляющих эту систему элементов, институционалисты отмечают важность

связей между элементами системы для формирования свойств и элементов и системы в целом. Данный исследовательский прием, характерный для институционализма, получил название методологический холизм. Следовательно, институционалисты отмечали преобладание социальных отношений над индивидуальными качествами субъектов, что и определяет сущностные свойства системы. Если неоклассическая теория первоначально не рассматривала проблему неполноты информации, а, впоследствии признав ее, все же не отнесла к числу фундаментальных, то институционализм считает принципиальную неполноту знаний определяющей характеристикой экономического поведения субъекта. Поэтому рациональным поведение экономического субъекта является лишь частично и для его анализа используется принцип «ограниченной рациональности».

Данный принцип делал нецелесообразным использование предельного анализа, с помощью которого конкретизировался принцип максимизации целевой функции. Институционализм рассматривает стремление экономики к равновесию, как нетипичное и кратковременное состояние. Влияние факторов, способствующих приближению системы к равновесию, нейтрализуется воздействием экзогенных факторов (культуры, политической обстановки, природы) и эндогенными факторами, порождающими непрерывный процесс изменений. Основной эндогенный фактор – это «кумулятивная причинность», эффект которой Веблен объяснял тем, что действия, направленные на достижения цели, могут разворачиваться до бесконечности: в процессе деятельности меняется и экономический субъект и цель, к которой он стремится. Поэтому экономическая наука – это теория процесса последовательных изменений. Если же достигнутый результат имеет самоподдерживающиеся свойства и обладает устойчивостью, то такая структура становится институтом. Институт обеспечивает преемственность в экономических процессах, а посредством эволюции институциональной среды (правил и механизмов) экономика адаптируется к изменениям [3]. Анализ институтов – это отличительный

принцип методологии Веблена. Веблен определил институт как «стереотип мысли» и считал это явление культурным феноменом. Введение институтов в экономическую науку должно было преодолеть трактовку экономического поведения субъекта как нечто заданного и неизменного. Но четкого определения «экономического института» Веблен не предложил. Предметом экономической науки Веблен считал поведение человека в его отношении к материальным средствам существования и такая наука по необходимости есть исследование живой истории материальной цивилизации [3]. Подлинная экономическая наука должна заниматься «генетическим исследованием образа жизни», причем Веблен высказал идею о том, что институты могут быть уподоблены генам. Как и их природные аналоги, институты обладают изменчивостью, причем они менее устойчивы, чем биологические гены. Институты могут изменяться под влиянием изменений социальной, культурной, политической, природной среды. Институты могут изменяться также и случайно под влиянием как внутренних, так и внешних факторов, включая сознательные действия субъектов. Принцип случайности – один из ключевых моментов эволюционного подхода. Признание возможности случайных изменений институтов и, как следствие, устойчивых случайных траекторий развития, методологическая особенность, выделяющая институционализм из других направлений экономической науки. Все они в той или иной степени, включая неоклассику и кейнсианство, исходят из принципа детерминированности экономических явлений и процессов.

В 60–80-е гг. XX века произошло разделение институциональной доктрины на «старый» и «новый» институционализм. Традиции «старого» институционализма развиваются и «кембриджской школой» во главе с Дж. Ходжсоном и группой других западноевропейских и американских ученых. Институты по-прежнему рассматриваются, прежде всего, как социально-психологические феномены, уделяется большое внимание изучению эволюционных механизмов институциональной

динамики и влиянию социокультурных норм на экономическое и технологическое развитие. «Новый» институционализм, представленный работами Д. Норта, М. Олсона, Р. Познера, О. Уильямсона, Г. Демсеца, Р. Нельсона, С. Уинтера ближе к неоклассической школе и связанным с ней современным теориям транзакционных издержек, прав собственности. Представители «нового» институционализма считают институты не столько культурным или психологическим феноменом, сколько набором правовых норм и неформальных правил, жестко направляющих экономическое поведение индивида и организаций. «Новые» институционалисты видят первичный элемент экономического анализа в абстрактном индивидуалистическом субъекте с устойчивыми предпочтениями, а институты выводят из процессов непосредственного взаимодействия индивидов. Следовательно, принцип холизма заменяется принципом методологического индивидуализма, что соответствует исследовательским принципам неоклассики. В отличие от Веблена и его последователей, «новые» институционалисты рассматривают институты как нормы экономического поведения, причем это преимущественно юридические и неформальные нормы, образующие ограничения для деятельности субъектов. По мнению же «старых» институционалистов, институты не столько ограничивают, сколько направляют, облегчают, поощряют экономическую деятельность. Необходимо отметить, что на уровне прикладного анализа это различие не имеет принципиального характера. Какой бы ни была природа институтов, в реальной жизни они принимают форму правовых норм и неформальных правил.

Современная экономика является субъектно-объектной системой, и, следовательно, имеет синергетическую природу. Экономика как синергетический объект неотделима от общества, а общество от экономики. Существует тенденция к совпадению объектной и субъектной структур экономики. Это позволяет осуществить синтез традиционного и институционального подходов, методологической основой чего может выступать

синергетика, преодолевающая дихотомию субъект-объект и обеспечивающая трансформацию объективное – объектное – субъектное – субъективное.

Анализ методологических принципов неоклассического, кейнсианского и институционального подходов позволяет сделать следующие выводы [6]. Исследовательские подходы, существующие в экономической науке, имеют специализацию, обусловленную в том числе и их методологическими особенностями. Там где экономическая ситуация приближается к условиям совершенной конкуренции и полной контрактации, обнаруживаются преимущества неоклассического подхода, при отклонении экономики от этого состояния, появляются сильные стороны кейнсианского и институционального исследовательских подходов.

Экономические явления можно анализировать на разных уровнях. Неоклассика изучает рациональные, материализованные отношения, где индивид присутствует в силу своего рационального существования на рынке в качестве «экономического человека». Институциональная экономика в познании реальности движется от субъекта к объекту, в экономику вводится реальный человек, далее осуществляется обращение к институту как самостоятельному субъекту, но уже макроуровня. Институциональная структура как субъектная форма общественного производства должна соотноситься с содержанием материальных процессов в экономике. А значит, и институты могут существовать только как объектно-субъектная система. Соответственно, развитие институционализма в рамках синтеза с неоклассикой представляется более перспективным по сравнению с его развитием на собственной основе. Неоклассика также нуждается в институте как самостоятельном субъекте. Это обусловлено качественным изменением структуры факторов производства, появлением различных структурных уровней экономики, необходимостью восприятия государства как эндогенного фактора общественного производства. Кейнсианская теория осуществляет переход и взаимосвязь от одного

структурного уровня к другому: если на микроуровне институциональные отношения рассматриваются в их классическом виде как взаимоотношения индивидов, то при переходе на макроуровень в качестве экономических факторов рассматриваются «психологическая склонность к потреблению», «психологическое восприятие ликвидности» и «психологические предположения о будущем доходе от капитальных активов». Следовательно, существует необходимость введения в неоклассическую теорию общества как системы институтов, а также рассмотрения атомистических элементов неоклассической концепции как институционально детерминированных. Анализ старого и нового институционализма позволяет сделать вывод о возможности их взаимодействия именно на основе синергетики: государство формирует институты вокруг индивида – это предмет исследования старого институционализма, но в современных условиях, синтез нового институционализма и неоклассики необходим, чтобы охватить все экономические структуры и формы проявления экономических взаимодействий, в которых участвует индивид.

Список литературы

1. *Ананьин О.* Исследовательская программа Торнстейна Веблена: 100 лет спустя / О. Ананьин // *Вопр. экономики.* – 1999. – № 11. – С. 49–62.
2. *Баумоль У.* Чего не знал Альфред Маршалл: вклад XX столетия в экономическую теорию / У. Баумоль // *Вопр. экономики.* – 2001. – № 10. – С. 73–107.
3. *Веблен Т.* Теория праздного класса: Пер. с англ. / Т. Веблен. – М.: Прогресс, 1986. – 367 с.
4. *Евстигнеева Л.* От стандартной экономической теории к экономической синергетике / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // *Вопр. экономики.* – 2001. – № 2. – С. 24–40.
5. *Кейнс Дж. М.* Общая теория занятости, процента и денег / М. Дж. Кейнс // *Антология экономической мысли: Пер. с англ.: В 2-х т. Т. 2.* – М.: Эконом, 1992. – 486 с.

6. *Маршалл А.* Принципы экономической науки / А. Маршалл: В 3-х т.: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 415 с.
7. *Нестеренко А.* О чем не сказал Уильям Баумоль: вклад XX столетия в философию экономической деятельности / А. Нестеренко // Вопр. экономики. – 2001. – № 7. – С. 4–17.
8. *Осадчая И.* Кейнсианство сегодня (К 50-летию со дня смерти Дж. М. Кейнса) / И. Осадчая // МЭ и МО. – 1996. – № 8. – С. 5–18.
9. *Роббинс Л.* Предмет экономической науки / Л. Роббинс // THESIS. – 1993. – Т. 1. Вып. 1. – С. 5–23.
10. *Шаститко А.* Предметно-методологические особенности новой институциональной экономической теории / А. Шаститко // Вопр. экономики. – 2001. – № 3. – С. 24–41.

Резюме

Проведено порівняльний аналіз неокласичного, кейнсіанського та інституційного напрямків економічної науки і запропоновано основу для синтезу цих напрямків.

Summary

Comparative analysis of neoclassical keynesian, and institutional economics has been done in this article. The basic framework for synthesis of this approaches has been proposed.

III

Літературознавство,
лінгвістика, переклад

УДК82-312.9:398(=16)

*Т. М. Тимошенкова***ЗАМЕТКИ О СЛАВЯНСКОЙ ФЭНТЕЗИ**

Ключевые слова: фантастика, миф, легенда, былина, сказка, апокрифическая литература; героическая, эпическая, историческая, мифологическая, мистическая, юмористическая, романтическая фэнтези; технофэнтези.

О фантастике в целом и о фэнтези в частности написано много литературно-критических исследований, в которых рассматриваются их возникновение и динамика, жанрово-стилистические разновидности, анализируются произведения писателей-фантастов, литературное мастерство которых оценивается с разной степенью объективности, аргументированности и научной корректности.

Наряду с серьезными академическими исследованиями появились работы, написанные, хотя и со знанием дела, в достаточно непринужденной манере, в которых с легкостью употребляются сленгизмы типа: «В центре внимания боевой фантастики – сама битва, кровавое *«мочилово»* [12].

«Это чертовски хитроумный и находчивый *пацан*. Мальчик не столько является *крутым отморозком*, сколько играет в этакого босса преступного мира» [7].

Само определение фэнтези как подвида или жанра фантастики достаточно расплывчато. А. Карелин иронически замечает, что лучшее определение фэнтези звучит следующим образом:

«Самое забавное в *fantasy* то, что жанр фэнтезийного текста легко и непринужденно узнается по первым же строкам, но никто так до сих пор и не сумел дать четкое определение, чем же этот жанр, собственно, является» [5].

Даже определение, принятое А. Карелиным как рабочее, выглядит чересчур обобщенным и далеко не исчерпывающим:

«Фэнтэзи – это поджанр фантастики, основой которого является повествование о вымышленном мире, в котором чудо является реальным, а мировой базис больше идеалистичен, чем рационален, и больше религиозен (чудесен, магичен), чем физичен» [5].

Отсутствуют достаточно четкие критерии выделения разновидностей фэнтэзи.

Г. И. Гуревич в книге «Карта Страны Фантазий» выделяет познавательную, приключенческую, футурологическую, психологическую, сатирическую, техническую фантастику, изображающую технику будущего и угрозу, которую она несет.

Н. Химордин [14], совершенно справедливо указывая на то, что фэнтэзи становится все многогранней и все чаще вторгается в наш обыденный мир, порождая новые приключения и пополняя рубрику «неведомое рядом», называет в числе других разновидностей футуристическое, детское, городское, детективное фэнтэзи.

А. Карелин, признавая трудность выбора единого алгоритма для построения системы поджанров и направлений фэнтэзи, разделяет их по основным видам: героическое, эпическое, мифологическое, юмористическое, псевдонаучное фэнтэзи [4].

Наиболее полную «номенклатуру» фэнтэзи предлагает Б. Невский: боевое и военное фэнтэзи (*military sci-fi & fantasy*) [12], историческое [10], героическое (*sword & sorcery*) [9], детское фэнтэзи [7], эпическое, мифологическое, юмористическое, романтическое, мистическое фэнтэзи, технофэнтэзи, «странное» фэнтэзи, выходящее за рамки привычных канонов [8]; «*dark fantasy*», которое Ф. Миллер, обозревательница журнала «Локус», определяет как историю с элементами «horror» и готики, действие которой происходит в антураже традиционного фэнтэзи [13].

Как видим, в основу выделения разновидностей фэнтэзи кладутся разные критерии: тематика, целевой читатель, культурный прототип, тон повествования и т. д.

Не сложилось даже единой нормы комбинаторики термина «фэнтези»: «Романтикам XIX в. сами славянские боги велели развивать *отечественную* фэнтези» [3].

«Произведения, относящиеся к *русской* фэнтези» [6].

«Фэнтези как *таковое* – явление последнего столетия» [5].

«*Эпическое, героическое, мифологическое, юмористическое* фэнтези» [8].

Поскольку фэнтези соотносится с родовым понятием «фантастика», представляется правомерным употреблять термин в женском роде.

Следует отдать должное, что в отечественном литературоведении, при всех недостатках и терминологическом разномыслии, сложилась достаточно широкая и впечатляющая картина возникновения и развития такого многопланового и сложного литературного феномена, как фэнтези.

Объектом анализа в данной статье является славянская фэнтези, а цель статьи – дать более или менее систематизированный обзор критической литературы, посвященной славянской фэнтези и высказать по поводу данного литературного явления некоторые соображения, ни в коей мере не претендующие на истину в последней инстанции.

Среди истоков фэнтези называют: мифы и сказки; древний эпос; рыцарский и готический роман; произведения приключенческого жанра; классику с фантастическими мотивами [5].

К родоначальникам жанра фэнтези относят Э. Берроуза, правда, широко известного скорее как автора знаменитого Тарзана, чем фантастических марсианских, лунных и венерианских хроник; Э. Планкетта (Дансени), создавшего картину таинственного мира, с его географией, мифологией и историей, корни которого уходят в ирландский эпос; Ф. Лавкрафта, фантастика которого несет элементы готики и «horror story».

Один из самых известных пионеров жанра фэнтези – создатель образа непобедимого воителя, бесстрашного Конан-варвара Р. Говард, интерес к творчеству которого быстро угас после его смерти (1936) и вновь возродился в середине 50-х годов

XX века в связи с фэнтезийным бумом, вызванным небывалым успехом творчества еще одного «отца-основателя» фэнтези – Д. Р. Р. Толкина, роман которого «The Lord of the Rings» побил все рекорды популярности [4].

Славянская фэнтези – это произведения, где действие происходит в славянских странах или волшебных мирах, куда попадают наши соотечественники, а описываемая фантастическая реальность основывается на фольклоре и мифологии славян: былинах, преданиях, легендах, сказках, народной апокрифической литературе.

Поскольку не существует однозначного определения понятия «фэнтези», нет и единой точки зрения среди литературоведов относительно того, «откуда есть пошла» и когда возникла славянская фэнтези.

«Российская фантастическая литература имеет богатые традиции, однако ее основные успехи связаны с научной фантастикой. Что же касается «русского фэнтези», то еще чуть более 10 лет назад это словосочетание не имело никакого смысла: такого направления просто не существовало. Жанр фэнтези в массовом сознании ассоциировался, прежде всего, с именами Толкина и Говарда», – пишет Б. Невский [8].

Д. М. Дудко придерживается иной точки зрения: «Может показаться, что этот жанр у нас появился лишь в 1990-х годах на пустом месте и в подражание западной фэнтези. В действительности он существует в нашем Отечестве свыше 200 лет» [3]. В качестве образцов русской фэнтези автор рассматривает рыцарские романы XVIII в.: «Русские сказки» В. Левшина, «Старинные диковинки» М. Попова, «Пересмешник» М. Чулкова; в литературе XIX в. к этому жанру относит «Руслана и Людмилу» А. Пушкина, роман А. Вельтмана «Святославич, вражий питомец», повествующий о том, как нечисть пыталась подменить двойником князя Владимира, чтобы сорвать крещение Руси; «Снегурочку» А. Н. Островского, новеллы А. К. Толстого «Упырь» и «Семья вурдалаков»; «демонологический» роман А. Н. Кондратьева «На берегах Ярыни» (30-е годы XX в.),

а «Вий» и «Вечера на хуторе близ Диканьки» Н. Гоголя и «Лісову пісню» Леси Украинки (1912) называет шедеврами украинской фэнтези.

А. Валентинов прослеживает корни фэнтези в украинской литературе, начиная со средневековья.

1-я треть XIII в. «Киево-Печерский Патерик», посвященный борьбе славных монахов-затворников Киево-Печерской лавры с целыми легионами слуг Ада, где в обилии наличествуют призраки, оборотни, восставшие мертвецы, заклинания, чудодейственные талисманы.

XVI век. Латиноязычная поэма С. Кленовича «Роксолания», содержащая много любопытных сведений о ведовстве, колдовстве, некромантии и прочей мистике.

XVII век. Цикл новелл П. Могилы на фантастические и мистические сюжеты.

XVII – начало XVIII века. В «Козацких летописях» Самовидца, Величко, Грабянки присутствуют вставные новеллы на те же сюжеты с элементами «horror stories».

XVIII век. Трагикомедия Ф. Прокоповича «Владимир» – произведение, написанное на стыке фэнтези и альтернативной истории.

XVIII век. Героико-комическая поэма И. Котляревского «Энеида», написанная в жанре героической фэнтези.

XIX век. Фэнтези и мистика в том или ином виде постоянно присутствуют в творчестве Г. Квитки-Основяненко. Его «Конопская ведьма» – уже не чистая фэнтези, а своеобразный роман ужасов, вначале полупародийный, а затем все более серьезный и даже страшный.

Первым украинским фантастом XX в. стал В. Винниченко, опубликовавший в 1924 г. роман «Солнечная машина», содержащий элементы научной фантастики и антиутопии [1].

Можно соглашаться или не соглашаться с тем, насколько правомерно объединять в рамках фэнтези такие разные вещи, как литературно обработанную народную сказку, бурлеск, заклинания против нечистой силы, куртуазный роман, но бесспорен

тот факт, что славянская фэнтэзи имеет собственные национальные корни, собственные мифические архетипы, собственную эстетику, которые определяют славянскую мифопоэтическую картину мира.

В фантастике советского периода преобладало научно-фантастическое направление с утопическими мотивами чудесных изобретений и открытий, построения бесклассового общества всеобщего благоденствия и процветания, позднее – космической экспансии.

Первые «ласточки» фэнтэзи появляются в нашей литературе в 60-е годы XX века: «Трудно быть богом» А. и Б. Стругацких – блестящий роман-памфлет, роман-притча с глубоким философским подтекстом; их же «Понедельник начинается в субботу» – веселая, озорная, остроумная, во многом остросатирическая сказка; роман харьковчанина А. Ильченко «Козацькому роду нема переводу або ж Козак Мамай і чужа молодиця» (1958). Роман написан на стыке классической фэнтэзи и альтернативной истории. Приключения любимца украинского фольклора – бессмертного казака Мамаю – происходят на фоне невероятных событий, в которых участвуют апостол Петр, царь Алексей Михайлович, иезуиты, украинский гетман с крылом вместо руки и сама Смерть, которой никак не удается одолеть Мамаю [1].

Подлинный бум славянской фэнтэзи начинается в 1990-х годах. В 1993 г. лидер фэнтэзийного рынка – питерское издательство «Северо-Запад» заявило о смелом проекте – продолжении легендарной эпопеи Толкина «The Lord of the Rings», автором которого был русский писатель Ник Перумов. Книга привлекла большое внимание, вызвала горячую дискуссию и создала предпосылки для спроса на отечественную фэнтэзи [8].

Славянская фэнтэзи представлена большим разнообразием жанров и направлений, зачастую присутствующих сразу в рамках одного произведения. Поэтому творчество славянских фантастов далеко не всегда удается втиснуть в рамки какого-то одного жанрового типа. Предлагаемая Б. Невским типология славянской

фэнтези [8], по признанию самого автора, носит достаточно условный характер.

Эпическая фэнтези, самым значительным представителем которой является Ник Перумов, отважившийся взяться за продолжение всемирно известного эпика Толкина (трилогия «Кольцо Тьмы») и закрепивший свой успех циклом «Летописи Хьерварда». Это же направление разрабатывает С. Логинов в получившем признание критиков и читателей романе-мифе «Многорукий бог Далайна», который М. И. Мещерякова [6] характеризует как сложную стратегическую игру, местами несколько запутанную и отягощенную размышлениями о Творце, мире и своем месте в нем; роман о создании вторичного мира и его разрушении, стилизованный под монгольский мифопоэтический эпос.

Цикл «Круг Земель» А. Зорича, по мнению А. Валентинова [1], хотя последний и отдает должное оригинальности авторской манеры А. Зорича, – всего навсего достаточно стандартная, хотя вполне профессионально написанная и легко читаемая «героическая фэнтези».

Одним из самых интересных и перспективных авторов этого направления критики считают В. Камшу («Хроники Арции», роман «Красное на красном» – первая книга эпопеи «Кэртиана»).

Героическая фэнтези.

Зачинателем и одним из самых плодовитых российских авторов славянской «*sword and sorcery*» считается Ю. Никитин. Им созданы циклы «Гиперборея», «Трое из леса» и «Княжеский пир» с многочисленными былинными, легендарными и созданными фантазией автора героями, борющимися с лютой нежитью, заморскими и степными врагами и магией темных сил. Несмотря на отмечаемые критиками явные художественные просчеты и искажение исторических фактов, книги Ю. Никитина имеют высокий рейтинг на читательском рынке.

Признанный флагман славянской фэнтези – М. Семенова. Критика отмечает ее блестящий стиль, умение выстроить сюжет, выписать персонажи и гармонично свести историю и выдумку.

Вышедший в 1995 г. роман М. Семеновой «Волкодав» имел оглушительный успех. Героя тут же окрестили «русским Конаном», а роман – «славянской фэнтези». Основу романа составляют национальные культурные традиции. В аррантах, веннах, вельхах, сегванах легко разглядеть знакомых со школьной скамьи варягов, греков и славян. Быт, нравы, антураж – все это частью взято из истории, частью заимствовано из мифологий других народов, частью придумано, но историческая составляющая в книгах М. Семеновой всегда на ведущем месте [2].

Вслед за первой книгой публикуется продолжение – «Право на поединок» и «Истовик-камень». Завершают историю вышедшие в 2003 г. романы «Знамение пути» и «Самоцветные горы».

После успеха «Волкодава» написанные ранее произведения: «Валькирия», «Лебединая дорога», «Поединок со змеем», «Хромой кузнец» и др. – стали автоматически причислять к славянской фэнтези. Хотя сама писательница считает одни из них художественным пересказом скандинавских и славянских мифов, другие – историческими романами, третьи – научно-популярными книгами.

Еще одна интересная представительница героической фэнтези – О. Григорьева. Ее роман «Колдун» – фантастическая версия событий, происходивших незадолго до крещения Руси. В борьбе за новую веру князь Владимир сталкивается с тяжкими препятствиями, которые чинят последователи языческих богов, и на помощь ему приходит молодой знахарь. В романе «Берсерк» главная героиня оказывается заткнутой в круговорот невероятных событий и приключений. Роман «Ладога» повествует о войне между витязями Велеса из дружины Ладожского князя с безжалостным богом Триглавом. Во всех романах царит атмосфера опасностей и неведомых страхов, действуют мифические существа, духи и ведуньи.

Заметная фигура в славянской героической фэнтези – А. Бушков с циклом романов об офицере-десантнике Станиславе Свароге (еще один русский Конан!), который, оказавшись в магическом мире, успешно борется как против темных сил, так

и против политических интриг и триумфально завоевывает одно за другим многочисленные королевства.

Крупный цикл героической фэнтези, где главным героем выступает языческий князь, хранитель времени, открыл Л. Бутяков романами «Владигор», «Тайна Владигора», «Меч Владигора».

В рамках героической фэнтези Б. Невский выделяет так называемую авантюрную фэнтези, куда относит, например, «Путь меча» Генри Лайона Олди (псевдоним харьковских писателей Д. Громова и О. Ладыженского) и «авантюрно-героическую педагогическую поэму» Э. Раткевич «Мечи».

Мифологическая фэнтези.

В принципе, как отмечает Б. Невский, к мифологической фэнтези можно отнести 80% всех фэнтезийных произведений. Здесь вне конкуренции те же Г. Л. Олди: «Герой должен быть один», «Одиссей, сын Лаэрты», «Мессия очищает диск», «Пасынки восьмой заповеди», цикл «Черный баламут». Сами авторы определяют жанр, в котором работают, как «философский боевик». Критики нарекли последние творения Олди «мифологическим реализмом эпохи пост-модерна».

К этому же направлению принадлежат трилогия «Князь леса» и многотомная эпопея «Корабль во фьорде» Е. Дворецкой. Сюжет «Князей леса» основан на противоборстве двух оборотней: Огнеяра – сына Велеса и Громобоя – отпрыска Перуна. Первая книга – «Огненный волк» – посвящена Огнеяру, самопознанию его судьбы и места в мире среди людей, зверей и богов. Второй роман – «Утренний всадник» – рассказывает о любви смертного и богини – князя по имени Светловой и богини весны Лели. В третьем томе – «Весна неизвестная» – происходит встреча оборотней на фоне природных катаклизмов, вызванных страстным желанием князя задержать на земле свою возлюбленную богиню.

Цикл «Корабль во фьорде» основан на скандинавской мифологии [2].

Среди произведений этого направления – также «Осенний лис» Д. Скирюка, «Диомед, сын Тидея» А. Валентинова, диалогия «Золотая колыбель» О. Елисеевой, повести Д. Трускиновской.

Юмористическая фэнтези.

Лидером этого одного из самых востребованных направлений долгое время по праву считался М. Успенский. Его цикл «Приключения Жихаря» – это история славянского богатыря из волшебной страны Многоборье, в которой уморительно изображена окружающая нас действительность. Еще одной вершиной стал откровенный постмодернистский сюр «Посмотри в глаза чудовищ» (в соавторстве с А. Лазарчуком), завоевавший огромное количество премий.

Успехом у читателей пользуется А. Белянин, автор забавных историй о путешествиях наших современников в разные волшебные миры: «Меч без Имени», «Тайный сыск царя Гороха», «Багдадский вор», «Моя жена – ведьма», «Охота на гусара».

«Романтикой для тридцатилетних» называют цикл Макса Фрая (псевдоним С. Мартыничик и И. Степина) «Лабиринты Ехо», гибрид детективной героики и модернизированного «плутовского романа». В пародийной, иногда сатирической манере пишут А. Дихнов («Записки Черного Властелина»), Е. Малинин («Братство Конца»), В. и О. Угрюмовы («Дракон Третьего Рейха»), О. Громыко (романы о ведьме Вольхе).

Технофэнтези.

К этому направлению Б. Невский относит вещи, абсолютно различные по стилистике (от героики до юмора), которые объединяет лишь то, что действие разворачивается на волшебнотехнологическом фоне: «Венценосный Крэг» О. Ларионовой, «Анастасия» А. Бушкова, «Погружение в Огранду» С. Иванова, «Убьем в себе Додолу» Н. Романецкого, «Ведьмак из Большого Киева» В. Васильева, «Серебро и свинец» В. Серебрякова и А. Уланова.

Ныне самый востребованный автор – В. Панов. Его сериал «Тайный город» – гибрид технотриллера, мистического детектива и урбанистической фэнтези.

Романтическая фэнтези.

Здесь вне конкуренции женщины: Д. Трускиновская («Королевская кровь»), В. Угрюмова («Двойник для шута», «Имя

богини») и «королева русской романтической фэнтези» Н. Ипатова (дилогия «Король-Беда и Красная Ведьма» и «Король забавляется»), повести «Былинка-жизнь», «Винтерфолд», «Сказка Зимнего перекрестка»).

Сюда же можно отнести и «городскую сказку»: пользовавшиеся еще в советские времена огромным успехом роман В. Орлова «Альгист Данилов», повести С. Абрамова и В. Шефнера и современные произведения – «Небесная тропа» М. Алферовой и «Анахрон» Е. Хаецкой.

Историческая фэнтези, в которой магический мир создается на основе какого-либо исторического периода или событий. По субжанровой направленности это может быть и героика, и эпик, и приключенческий квест, и серьезная психологическая драма. Один из главных лидеров, бесспорно, – профессиональный историк А. Валентинов (псевдоним харьковчанина А. Шмалько): «Ория», «Небеса ликуют», «Ола», дилогия «Тропа отступников». Многие из его романов носят скорее «мистико-исторический» характер. Причем последнее относится не только к девятитомной эпопее «Око Силы», но и к новым, более сильным романам: «Серый Коршун», «Овернский клирик», «Дезертир». Критиками даже придуман специальный термин для жанра, в котором работает А. Валентинов: «тайная (или скрытая) история». Для краткости этот жанр следовало бы назвать «криптоисторией», что вполне соответствует духу книг.

Д. Дудко (Д. Баринев) в сериале «Золотые дары Солнца» всю эксплуатирует свои знания и опыт историка, археолога и религиоведа и пишет о малоизвестных и загадочных временах – начале новой эры, когда из славян и сарматов образовался народ, давший Руси-России ее имя [3].

Оригинальные исторические фантазии пишет Е. Хаецкая: сборник «Мракобес», дилогия «Завоеватели», цикл о Лангедоке. Ее роман «Меч и радуга» – это романтико-ироническая сказка, которая находится у самого истока русской фэнтези.

Мистическая фэнтези.

Сюда относится «*dark fantasy*», действие которой происходит

в мрачных, изломанных мирах, где заправляют зловещие некроманты и каннибалы – «Странствия Сенора», «Война некромантов», цикл «Звезда Ада» А. Дашкова.

А вот его «Умри и исчезни», так же как цикл о Дозорах С. Лукьяненко и В. Васильева, – это уже мистические триллеры в духе Д. Кунца или Л. Гамильтон. К этому же направлению относятся боевые триллеры из сериала «Запрещенная реальность» В. Головачева и историко-мистические триллеры А. Валентинова, о которых уже шла речь.

Среди мастеров фэнтези есть и такие, чье бесспорно интересное и талантливое творчество не укладывается даже в достаточно условные жанровые рамки. Это, например, киевские авторы М. и С. Дяченко. Их первая книга «Привратник» вышла в 1995 году. С тех пор ими опубликован целый ряд романов и несколько произведений малой формы. Соединив возвышенность романтизма с тонким владением нюансами психологии героев, этот семейный дуэт приобрел немалое число искренних поклонников – и совершенно заслуженно. В числе подлинных удач – романы: «Шрам», удостоенный премии, «Меч в камне»; «Ведьмин век» и «Ритуал», где избитая история о драконе, принцессе и рыцаре настолько мастерски вывернута наизнанку, что доставит удовольствие даже придирчивому знатоку [1].

Подводя итоги, можно с уверенностью утверждать, что в наше время славянская фэнтези находится на подъеме. Появляются все новые, своеобразные и оригинальные, не похожие ни на какие прототипы произведения, жанр которых трудно определить однозначно. Период ученичества можно считать законченным. Не все в славянской фэнтези одинаково талантливо и художественно безупречно. Но лучшие образцы жанра – это уже не перепевы «Конана-Варвара», «Гарри Поттера» и «Властелина колец». Это вполне самобытная, славянская «страна фантазии», богатая, разнообразная, где нет ничего неизменного, раз и навсегда установленного и где исследователей ждут новые, интересные открытия.

Список литературы

1. *Валентинов А.* Заметки об украинской фантастике [Электрон. ресурс] / А. Валентинов, Д. Громов, О. Ладыженский // Фэндом.ru. – 1998. – Август – Режим доступа: http://www.fandom.ru/about_fan/valentinov_olddi_1.htm/.
2. *Гарцевич Е.* Русские деревенские сказки (Славянское фэнтези) [Электрон. ресурс] / Е. Гарцевич // Мир фантастики. – 2005. – 12 сент. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?689/>.
3. *Дудко Д. М.* Славянская фэнтези: вчера, сегодня, завтра [Электрон. ресурс] / Д. М. Дудко // Международный фестиваль фантастики «Звездный мост». – 2005. – 13 сент. – Режим доступа: http://www.starbridge.org/writers/dudko_slav_fantasy.doc/.
4. *Карелин А.* Отцы-основатели современной сказки (Поджанры фэнтези и лучшие зарубежные авторы) [Электрон. ресурс] / А. Карелин // Мир фантастики. – 2004. – 30 июня. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?255/>.
5. *Карелин А.* Фэнтези, которого мы не знаем (Истоки жанра) [Электрон. ресурс] / А. Карелин // Мир фантастики. – 2004. – 15 июля. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?285/>.
6. *Мещерякова М. И.* Русская неомифологическая проза в кругу детского и юношеского чтения второй половины XX века: Из монографии канд. филол. наук М. И. Мещеряковой «Русская детская, подростковая и юношеская проза второй половины XX века: проблемы поэтики» [Электрон. ресурс] / М. И. Мещерякова // Русская фантастика. – 1998. – Июнь. – Режим доступа: <http://www.rusf.ru/litved/fant/me3.htm/>.
7. *Невский Б.* По следам Гарри Поттера (Детская фантастика наступает!) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2004. – 30 июля. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?187/>.
8. *Невский Б.* Фэнтези (Чисто русская разновидность) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2004. – 31 августа. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?342/>.
9. *Невский Б.* Меч и магия (Героическое фэнтези вчера и сегодня) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2004. – 26 окт. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?454/>.
10. *Невский Б.* Клию в гостях у сказки (Историческое фэнтези) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2005. – 7 июня. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?731/>.

11. *Невский Б.* Умные сказки (Фэнтези для интеллектуалов) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2004. – 22 сент. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?408/>.

12. *Невский Б.* Кровь на броне и сталь в крови (Военная фантастика и фэнтези) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2005. – 5 июля. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?771/>.

13. *Невский Б.* Темная сторона магии (Dark Fantasy) [Электрон. ресурс] / Б. Невский // Мир фантастики. – 2005. – 12 сент. – Режим доступа: <http://www.mirf.ru/Articles/?812/>.

14. *Химордин Н.* Этот чудесный, чудесный, чудесный мир Фэнтези [Электрон. ресурс] / Н. Химордин // Citadel of Olmer. – 2005. – 12 сент. – Режим доступа: <http://olmer.ru/arhiv/text/fantasy/24.shtml/>.

Резюме

У статті розглядається слов'янська фентезі як сучасне літературне явище. Подається огляд критичної літератури, присвяченої даному літературному феномену, розглядаються кращі зразки різних напрямів та субжанрів слов'янської фентезі.

На основі проаналізованого літературного матеріалу автор доходить висновків, що слов'янська фентезі має власні національні корені, власні міфічні архетипи, власну естетику, які визначають слов'янську міфопоетичну картину світу.

Не все у слов'янській фентезі однаково талановито та художньо бездоганно. Але її кращі зразки створюють цілком самобутню, слов'янську «країну фантазії», багату та різноманітну, де нема нічого незмінного, раз і назавжди визначеного і де на дослідників чекають нові, цікаві відкриття.

Summary

The article deals with Slavonic fantasy as a modern literary phenomenon. Alongside to a review of critical literature on the subject, best samples of various trends and subgenres of Slavonic fantasy have been analyzed.

The literary material that has been considered gives grounds for the assumption that Slavonic fantasy has its own national roots, its own mythical archetypes, its own aesthetics that determine the Slavonic mythico-poetical world view.

Best creations of Slavonic fantasy shape quite a singular «fantasy country», rich and variegated, where there is nothing unchangeable, once

and for all made, and where researchers are sure to make new interesting discoveries.

УДК[82-1:232.9] (477) «19»

Т. М. Берест, О. А. Шумейко

ХУДОЖНЄ ОСМИСЛЕННЯ ОБРАЗУ ІСУСА ХРИСТА В ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХХ СТОЛІТТЯ

Ключові слова: поетичне (художнє) мовлення, контекст, семантика, емоційно-оцінне забарвлення слова, конотація.

Вивчення семантичних особливостей слова в художньому контексті є одним з актуальних питань мовознавства. Значна частина лінгвістичних досліджень нашого часу спрямована саме на розв'язання проблем функціонування слова в поетичному мовленні та дослідження модифікацій семантики лексем у художньому тексті [1, 3, 5–8]. Цікавим матеріалом для дослідження семантико-функціональних аспектів поетичного мовлення є, на нашу думку, поезія останнього двадцятиріччя ХХ століття. Своєрідність поезії вісімдесятників і дев'яностників зумовлена трансформацією художньої свідомості, пов'язаної з відходом у минуле естетики соцреалізму як панівної системи. Криза суспільної свідомості на початку 1980-х років поставила під сумнів верховенство загальносуспільного над особистим, оскільки творений десятиліттями образ світу, спосіб його сприйняття і тлумачення виявилися ущербними. Домінантою поезії на кілька десятків років стає деструкція, панує іронія, нерідко просякнута зневагою. Тому важливою видається спроба розкрити специфіку функціонування у творах названого періоду саме традиційних слів-образів. До лексики, активно використовуваної та естетично осмислюваної в сучасній українській поезії, належать зокрема назви кольорів, рослин, птахів, явищ

природи та небесних тіл, міфологіями, а також назви релігійних понять, у тому числі біблеїзми.

Завданням цієї статті є аналіз семантичних змін у структурі назв Ісуса Христа в поетичному мовленні молодих авторів 80–90-х років ХХ століття.

Як відзначають дослідники поетичного мовлення, друга половина ХХ століття позначена активним осмисленням образу Ісуса Христа в поетичних контекстах [5, с. 16]. У свою чергу відзначимо, що серед лексичного матеріалу «культового» шару назви Ісуса складають одну з найбільших груп. Ряд номінацій Ісуса Христа в досліджуваному матеріалі представляють, крім значної кількості перифрастичних сполук – *боже дитя, божий син, небесний син, столярів син*, – лексеми: *вчитель, Христос, Ісус, месія, страстотерпець, розп'ятий* (у ролі іменника). Високою частотою вживання характеризуються назви *Ісус, Христос, месія*, загальнопоетичною традицією вони пов'язуються з мотивами страждання, очищення людства від гріхів, воскресіння, другого пришествя, Страшного суду й уживаються переважно «в позитивному плані» [2, с. 6]. Реалізуючись у сучасних контекстах, образ, за поодинокими винятками, зберігає зв'язок із біблійними сюжетами, тобто свою первісну мотивованість. У художньо-образній семантиці назв *Ісус, месія, Христос* здебільшого наявні компоненти, мотивовані вживанням у відповідних євангелійських контекстах, сакральний зміст. Семантику, близьку до значення апелятиву (‘назва особи, культ якої лежить в основі християнської релігії’ [4, т. 4., с. 762]), слово *Ісус* має, на перший погляд, у рядках: «*Ісус заходить в оливковий гай і починає молитись*»; «*Ісус з апостолами відстоює службу в одному з православних храмів...*»; «*Вранці приходить гурт садівників. / Знаходять Ісуса. Той страшиється і жахається, / що ця чаша його проминула*» (С. Жадан). Але оригінальна поетична трансформація євангелійського зображення подій напередодні арешту Христа, порушення їх хронологічної віднесеності, що впливає з такої деталі, як молитва Ісуса в православному храмі, зумовлюють певні модифікації у змісті

аналізованого слова. По-перше, акцентується відтінок значення ‘той, хто існує в усі часи’, тобто ‘вічний’. По-друге, відсутність арешту, що витікає зі слів «ця чаша його проминула», і зображення негативного емоційного стану Ісуса викликають амбівалентне сприйняття образу. Постає проблема, в основі якої – питання про призначення Христа, його здатність виконати Божу волю і навіть питання про існування Сина Божого взагалі. Сама постановка цієї проблеми зумовлює зміну емоційно-оцінного забарвлення значення назви *Ісус*, ослаблює змістові компоненти ‘бог’, ‘спаситель’. Ремінісценціями з мотивом страждання й молитви в Гетсиманському саду позначені приклади: «*Коли Ісуса проймає розпач / стає зовсім нестерпно / архангели / нервово кутаючись у плащі / швидко відступають у темряву...*» (І. Пилипчук); «*...як ірокез панкуючий, що видер, / як скальп, з Ісуса опівнічний страх*» (про виростання волосся) (В. Неборак). В обох випадках аналізоване слово вживається для посилення експресії передачі почуттів – розпачу чи страху. Основою для такого використання служить символічне значення ‘страдник’, ‘мученик’. Контрастність стилістичної забарвленості, емоційно-оцінного сприйняття назв *ірокез, панкуючий, видер, скальп* та *Ісус*, змішування неоднорідних елементів різних мовних культур для того, щоб зобразити проростання волосся на поголеній голові, є засобом не лише посилення експресії рядків, а й епатування читача. Таке лексико-семантичне оточення знижує конотативне забарвлення слова *Ісус*. Відтінки ‘мученик’, ‘страждалець’ у семантиці назв *Христос* і *Месія* проявляються в контексті зображення картин розп’яття, мук на хресті: «*Останній крик розп’ятого Христа*» (О. Забужко); «*А на стіні / припала божжа мати до ніг Месії*» (В. Герасим’юк). Зв’язок зі словами *крик, розп’ятий* і образ страждання матері посилюють експресію мучеництва *Христа*.

У творі «Карколомні перевтілення» В. Неборака знаходимо рядки: «*...ніхто не знає ще — вже ти грядеш! / Чи ви готові, люди? Я прийшов.) Я вам колись лишив свою любов. / А на любові по мені поклали хрест. / І ряд віків – ряд боєнь і фієст. / (О, як*

серйозно, не підслухав би лиш хтось). / *Ти йдеш додому, блудний син, а не Христос*» (В. Неборак), – одним із перевтілень ліричного героя, черговою його личиною є маска Христа. Завдяки контексту в значенні аналізованої назви актуалізуються компоненти смислу, притаманного слову *месія* – ‘посланець божий, який ...має з’явитися для врятування людства від зла’ [4, т. 2., с. 611]. Мотив Страшного суду, який знаходить відбиття в подальших рядках твору – *«Я не збирач боргів – хай той себе клене, хто не чекав мене!»* – нагадує нам про Бога-суддю, що вершитиме суд над людьми перед кінцем світу. Самоіронія ліричного героя, ототожнення його із блудним сином впливають і на стилістичну значущість та емоційно-оцінні компоненти аналізованого лексичного засобу, надають йому іронічної конотації. Семантичним нашаруванням ‘суддя’ позначене і вживання слова *Ісус* у творі В. Верховеня «Грає кобза...»: *«Та коли озветься десь кобзар – / весь базар одразу затиха. / І злітає голос до небес, / на коліна кидаючи люд. / І здається, / що Ісус воскрес, / щоб вершити свій нещадний суд!»* (В. Верховень). Гіперболічне зображення сили та краси голосу й пісні кобзаря, впливу його співу на людей органічно доповнюється розгорнутим порівнянням-метафорою, експресивним центром якого є образ *Ісуса-судді*. Таке вживання сприяє збереженню традиційного піднесеного, урочистого ореолу апелюванню.

Образний зміст слова *месія* в досліджуваному нами матеріалі, крім компонентів ‘рятівник’, ‘посланець’, співвідносних із словниковим тлумаченням назви, включає асоціативні семи ‘диво’, ‘сум’. У рядках: *«Та лицаря в самий розпал / посеред мертвих кварталів / раптово проймає розпач./.../ Кигиче, Месію кличе...»* (С. Жадан), – в образній семантиці аналізованого слова домінує змістовий елемент ‘рятівник’. Основою метафоричної перифрази *Месія Ранку* (*«...розп’ята на хрестах стовпів / Месія Ранку, Пані Електрика»* (С. Жадан)) є переносне значення лексеми *Месія* – ‘про того, у кому бачать рятівника, визволителя’ [4, т. 2., с. 611] – й елемент номінативного значення ‘посланець’. На основі цих компонентів виникає метафоричне значення

‘посланець, який визволить від темряви’. Наявний також атрибутивний семантичний елемент ‘розп’ятий’, що впливає з уподібнення натягнених електричних дротів до розп’яття. У поезії Р. Мельникова «Помаранчі млинів» спостерігаємо майже повне стирання денотативного значення слова *месія*. У зв’язку з темою осені, унаслідок несподіваного сполучення з епітетом *осінній* і лексикою, традиційно позначеною мінорним емоційним забарвленням – *холодний, дощ*, назва набуває асоціативного значення ‘сум’: «...*блукає дахами осінній месія / Щоби прокинутись вранці холодним дощем...*» (Р. Мельників). За рахунок встановлення асоціативно-сміслових зв’язків із близькозвучним словом *осінній* емоційна забарвленість слова *месія* в наведеному контексті додатково увиразнюється.

У рядках Ю. Андруховича, присвячених старому з точильним колесом: «*Ось він уже танцює по педалі / І вишиває іскри на металі. / І в наших душах тиха чудасія, / прийшли до нас химери – так і знай! / А він (чаклун? переверть? месія?) / Вже далі йде...*», – маємо стилістичну фігуру висхідної градації для нагнітання емоційної напруги, експресії незвичності, дивовижності, найповніше втіленої у слові *месія*. Тобто спостерігаємо абстрагування й узагальнення семантики аналізованої назви до позначення дива (‘те, що викликає подив, здивування’ [4, т. 1., с. 749]). Серед поодиноких випадків семантизації назви *Ісус* – метонімічне вживання, пов’язане із перенесенням за зразком «особа – її зображення»: «*І бронзовий Ісус, / не судячи неправих, / жаліє всіх, які / повірили в обман*» (В. Герасим’юк). Образне значення виділеного слова складають переносний компонент ‘статуя’, семи ‘істота’, ‘культова особа’ й атрибутивний елемент ‘милосердний’, загалом властивий для образу, а в даному випадку й контекстуально підтверджений. Використання назв Христа в традиційному символічному значенні ‘учитель’ для сучасного поетичного мовлення є також малоактуальним – нами зафіксований лише один випадок: «*Я твій учень, Ісусе*» (О. Забужко). Те саме можемо сказати і про вживання експресивної *вчитель* у значенні ‘Христос’. Не частим є і використання імені

Сина Божого у зв'язку із позначенням праведності як 'дотримання заповідей, моральних приписів... релігії' [4, т. 3., с. 655], наприклад, при контрастному зображенні лицемірного аскетизму і справжньої віри: «*Порівнюватъ освяченість свою! / Из святістю його – яка спокуса! / Хліб і вода – насущність для Ісуса, / аскету ж гарантований приют / за муки, культивовані в раю*» (Т. Шамрай).

Уживання апелятиву *Ісус* в одному із творів поетичного циклу «Сім днів, котрі нікого не вразили» С. Жадана співвідноситься із традиційно закріпленим за словообразом значенням 'пророк': «...*над площею / Де зграї Ісусів снують месершмідами / торгують ідеями легко мов мощами / Здають їх брудними й немитими...*» (С. Жадан). Уведення даної лексеми до стилістично зниженого контексту, вважаємо, передає ідею абсурдності людського життя, життя як божевільної гри (далі у вірші: «*Всіх вас поглине єдине черево / Шалений час гарячий шибеник / Бездарні трагіки і сатири / Над ними час сміється вічно ти / вода часу з бачків сортирних / вас змиють в унітази вічності*» або «*З червоного неба на людство опала / Сорочка змирювальна християнства*»). Зміст аналізованого слова формується в даному випадку завдяки сполученню із лексемою *згряя*, вжитою в переносному значенні 'юрба людей, об'єднаних спільною дією...' [4, т. 2., с. 137]; поєднанню із предикатом *снують*, позначеним конотацією розмовності, а також завдяки експресивному порівнянню із месершмідами, напевне, за способом руху – швидко, групами. Не останню роль відіграє і вживання слова-образу у формі множини. Беручи до уваги взаємодію всіх цих чинників, можемо говорити про втрату словом значення одиничності, а отже – семи 'культова особа', про зумовлене контекстним оточенням, негативною експресивною тональністю твору, мотивом торгівлі ідеями перетворення значення 'пророк' на протилежне за конотативними ознаками – 'лжепророк'.

Оригінального символічного значення слово *Христос* набуває у творі В. Неборака «VI. Метро. Версії», де історія людства алегорично представлена в образі потяга, вагони якого – «це час –

день, тиждень, місяць, рік, десятиліття: «*Ти знаєш децю про Гомера, про Христа, / калатає середньовіччя ззаду кістками. / Про Леонардо ти читав у Фрейда, уяви собі вагон, / в який уехали Ренесанс*» (В. Неборак). У такому контексті апелюючи Гомер, Христос, Леонардо виступають символами епох, уособлюють відповідні культурно-історичні пласти.

Проаналізувавши семантичне наповнення лексем *Ісус, Христос* у ряді сучасних поетичних контекстів, можемо говорити про широкий діапазон відтінків і семантичних нашарувань, яких набувають значення біблеїзмів у нових контекстах. Характерною є неактуальність уживання назв у номінативних чи традиційних символічних значеннях ‘культова особа’, ‘боголюдина’, ‘спаситель’, ‘праведник’, ‘учитель’, ‘вічний’, ‘милосердний’, ‘християнство’. Частіше в образній семантиці цих слів проявляються експресивні компоненти ‘мученик’, ‘страдник’, асоціативне значення ‘суддя’, що відповідно до лексико-семантичного оточення поетичного слова у творі може мати урочисту, патетичну конотацію або відтінок іронії. Для лексеми *месія* характерним є збереження сем ‘визволитель’, ‘рятівник’ і розвиток на їх основі метафоричного значення ‘посланець Ранку, який порятує від темряви’, а також асоціативного відтінку ‘сум’. Конотація незвичності, надприродності, зумовлена специфікою позначуваного поняття, мотивує використання лексичної одиниці *месія* в образному ряду *чаклун – перевертень – месія*, завдяки чому в змісті аналізованої назви наголошується семантичний компонент ‘диво’. У сполученні з епітетом *бронзовий* слово *Ісус* набуває метонімічного значення ‘статуя Христа’. Змістовий компонент ‘пророк’ в умовах стилістично зниженого лексичного оточення назви *Ісус*, втрати останнім значень одиничності, позитивної емоційної забарвленості трансформується в конотативну енантіосему ‘лжепророк’. Серед оригінальних авторських використань *апелютиву Христос* слід вказати прийом символічного позначення цим іменем цілої культурно-історичної епохи, що асоціюється з даною особою.

Таким чином, відносно стійкою, поширеною ознакою семантичної трансформації назв *Ісус, Христос, месія* в досліджуваному поетичному матеріалі є певне зниження початкової і традиційної стилістичної забарвленості, поява серед елементів конотативно-асоціативного комплексу відтінку іронії.

Саме аналіз особливостей використання та способів семантичного перетворення цієї та інших груп поетичних слів у художньому мовленні кінця ХХ століття дозволить дати естетичну оцінку здобутків сучасної поезії.

Список літератури

1. *Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.
2. *Жайворонок В. В.* Лінгвостилістична основа творчості Т. Г. Шевченка / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1994. – № 2–3. – С. 3–15.
3. *Калашник В. С.* Особливості слововживання в поетичній мові: Навч. посіб. / В. С. Калашник. – Хю: ХДУ, 1985. – 68 с.
4. *Новий* тлумачний словник української мови: У 4 т. / Укл.: В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. – К.: Аконіт, 1998. – Т. 1–4.
5. *Пустовіт Л. О.* Словник української поезії другої половини ХХ століття (Семантико-функціональний аспект): Автореф. дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.02 / АН України, Ін-т укр. мови АН України. / Л. О. Пустовіт. – К., 1993. – 36 с.
6. *Савченко Л. Г.* Семантические изменения в украинской поэтической лексике советского периода: Автореф. дисс. ...канд. філол. наук: 10.02.02 / Харьк. гос. ун-т. / Л. Г. Савченко. – Харьков, 1986. – 12 с.
7. *Сологуб Н. М.* Біблійні образи в художній творчості І. Багряного / Н. М. Сологуб // Мовознавство – 1993. – № 1. – С. 43–47.
8. *Ставицька Л. О.* Естетика слова у художній літературі 20–30 рр. ХХ ст. (Системно-функціональний аспект): Автореф. дис. ...д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України, Ін-т укр. мови. / Л. О. Ставицька. – К., 1996. – 51 с.

Резюме

Стаття посвячена аналізу семантики названий Іисуса Христа в поезії молодих українських авторів кінця ХХ века. Определены

характерные для названного периода использования образа, показаны соответствующие традиционные и оригинальные образные значения лексических единиц, использующихся для называния Иисуса. Выявлены типичные для рассмотренного материала способы трансформации семантики анализированных номинаций в художественной речи.

Summary

The article deals with the semantic analysis of Jesus Christ appellations in poetry of young Ukrainian authors at the turn of the XX-th century. Characteristic usage typical of the given period is indicated, original and traditional figurative meanings of words employed for Jesus appellation are shown. Typical ways of semantic transformation of the given nomination means in the belles-lettres have been revealed.

УДК 811.161.2'[37+38]

Г. В. Хмара

ЗАПОЗИЧЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО НОМІНАЦІЇ ОДЯГУ І ВЗУТТЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ключові слова: запозичення, етранжизми, кодифікована/некодифікована мова, номен, номінація.

Ефективним шляхом збагачення лексичного складу мови є зовнішні запозичення з інших мов (Ю. Шевельов називає такі слова «етранжизмами» [17, с. 34]) і внутрішні запозичення – результати міграційних процесів від периферії до активного фонду всередині лексичної системи певної мови (це мовні одиниці, які сприймаються мовцями як нові, хоча вже існували в мовній системі й колись активно функціонували, а також термінологічні, діалектні, просторічні, жаргонові номени, що вийшли за межі соціально, територіально, функціонально обмеженого спілкування й побутують на загальномовному рівні). Тому в сучасній лінгвістиці набуває актуальності дослідження

запозичених номенів. У цій статті на матеріалі номенів одягу і взуття спробуємо розглянути особливості номінації шляхом запозичення.

Аналіз сучасного одягово-взуттєвого назовництва показав, що тематичну групу характеризує значне поповнення загально-вживаного номінативного фонду через активні **міграційні процеси від периферії мови** (термінологічні, діалектні, жаргонові, просторічні номени) **до ядра** (загальноновживаний пласт) **номінативної системи**.

Із периферії до активного фонду повертаються слова, які донедавна характеризувалися як архаїзми або рідковживані, оскільки до активного вжитку входять реалії й поняття, які ними позначено.

Наприклад, номен *амазонка* в українській мові фіксується з позначкою «застаріле» ‘заст. 3. Жіноча довга сукня спеціального крою для їзди верхи’ [4, с. 15]. У сучасну мову номен із таким же значенням запозичується із пасивного словника й переходить до активного (порівняймо «Красуня з гордовитою поставою в елегантній амазонці верхи на баскому скакуні» [Україна молода, 11 жовтня, 2003 р., с. 8]); до таких номенів відносимо й номени *корсаж* ‘1. Застаріла частина жіночої сукні, що охоплює груди, спину й боки’ [12, Т. 4, с. 30], *шаль* ‘1. Велика в’язана чи тканина хустка (переважно шерстяна, рідше шовкова)’ [12, Т. 11, с. 400], *кєні* ‘головний убір із м’яким дашком, без твердого денця та околички’ [12, Т. 4, с. 141].

Одним із джерел поповнення кодифікованої української мови було й залишається **розмовне, жаргонове, діалектне** мовлення. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття у зв’язку з демократизацією та відкритістю українського суспільства названий шар лексики значно активізувався.

Сучасний етап розвитку мови характеризується широким проникненням до загальноновживаної мовної практики розмовних назв одягу і взуття (*аляска* ‘зимова куртка; зимові чоботи’, *козаки* ‘невисокі чоботи’, *ковбойка* ‘ковбойський капелюх’, *шкірянка*, *купальник*), жаргонових номенів (*хамелеони* ‘бойові штани’,

труби ‘широкі молодіжні штани’, *берці* ‘військові чоботи’), діалектизмів (*ковшарик* ‘капелюшок з козирком для гри в бейсбол; бейсболка’).

Зазначимо, що запозичення можуть відбуватися і в межах **некодифікованих** субмов (із жаргону до жаргону, із жаргону до розмовної мови тощо). Наприклад, номен *зебра* ‘сучасний шарф (елемент екіпірування фанатів)’ до молодіжного жаргону прийшов зі спортивного, номен *рябчик* ‘флотський тільник’ кримінальний жаргон запозичив із морського; назва *карасі* ‘брудні шкарпетки’ із морського жаргону перейшла до розмовної мови; жаргонова лексема *прикид* ‘будь-який одяг, модний, дорогий одяг’ фіксується в розмовній мові; *ковшарик* ‘капелюшок із козирком для гри в бейсбол; бейсболка’ до розмовної мови прийшов із діалекту тощо.

Отже, аналіз сучасних назв одягу і взуття засвідчує активні внутрішньомовні запозичення двох типів:

1) загальноживаний словниковий фонд поповнюється із периферійних (застарілих, рідковживаних, професійно-термінологічних, діалектних, жаргонових, просторічних) назв, що є наслідком значних зрушень у суспільстві, демократизації всіх галузей суспільного життя;

2) запозичення в межах некодифікованих складових мови.

Розвиток науки й техніки, поживлення економічних і культурних зв’язків з іншими країнами, а також безпосередні й опосередковані контакти українців із іншими народами сприяють тому, що до української мови потрапляють запозичені назви одягу і взуття з **інших мов**. Українська мова запозичувала номени одягу і взуття в першу чергу з тих мов, з якими вона контактувала протягом багатьох років. Передусім ідеться про запозичення зі слов’янських, французької, німецької, тюркських та деяких інших мов. Аналізовану тематичну групу становлять давні запозичення, тобто запозичення XVI – початку XX століття, та нові запозичення кінця XX – початку XXI століття.

Порівняно, наприклад, з другою половиною XIX – початком XX століття, значно змінилися джерела й умови запозичення.

Адже в той період основним джерелом були французька, німецька, польська мови [8, с. 59–101], до того ж запозичення з інших мов світу в українську здійснювалися переважно опосередковано – через російську, польську мови.

«Для сучасного етапу розвитку української мови, як і для багатьох європейських мов, характерне стрімке збільшення кількості англомовних запозичень» [5, с. 13]. Цю думку підтверджує й аналіз сучасних запозичених назв одягу і взуття. Посилення впливу саме цієї мови зумовлено:

- статусом англійської мови як мови міжнародного спілкування, розширенням зв'язків із англомовними країнами і збільшенням кількості українсько-англійських білінгвів;
- розвитком міжмовних контактів і формуванням української тематичної групи в рамках європейського одягово-взуттєвого назовництва.

Англійські запозичення одягу і взуття в українській мові характеризуються як неоднорідністю походження, так і неоднаковою частотою, стилістичним і жанровим використанням (домінують книжні одиниці, й меншою мірою – розмовні, жаргонові). Безперечно, переважна їх більшість походженням завдячує кодифікованому мовленню (наприклад, *слакси* ‘чоловічі штани вільного крою (звичайно без підкладки)’, *кардиган* ‘жакет без коміра й лацканів із подовжнім вирізом’, *памперс (памперси)* ‘спеціальна гігієнічна прокладка у вигляді трусів, для маленьких дітей та хворих’ тощо).

Істотну роль у появі запозичень відіграють мода й лінгвальні та естетичні смаки, зокрема намагання мовців використати слова, яким властиве конотативне значення. Тому не дивно, що чужомовні слова запозичують навіть тоді, коли в цьому немає нагальної загальномовної потреби і коли в нашій мові є не менш точні еквіваленти: порівняйте: *джуд* – ‘куртка’, *клоза/кросес* – ‘одяг’. До того ж, такі запозичення є виявом специфічних сучасних мовних смаків – спробою надати мові й мовленню цільноспрямованої оригінальності, вишуканості, незвичності, перетворити номен на професійний чи соціальний ідентифікатор.

Останнє притаманне в основному жаргоновому рівню національної мови, а саме молодіжному жаргону. Це засвідчують молодіжні часописи, програми на радіо й телебаченні тощо. Так, у молодіжному жаргоні побутують фонетично принатурені до української вимови запозичення з англійської мови *покет* (множина *покета, покети*) ‘карман’, *батон* ‘гудзик на одязі’, *дреси* ‘одяг’ тощо.

Досить важливим джерелом етранжизмів на нинішньому етапі розвитку української мови залишаються одиниці французького походження [14, с. 77–78]. Найчастіше спостерігаємо таке явище, як входження до мовного обігу слова-назви разом із запозиченою реалією чи поняттям.

Так, нині в Україні досить активно функціонують номени на зразок: *прет-а-порте* (з французької *pret-a-porter*) ‘готовий якісний і надійний одяг; ужиткова мода’, *страз* (*стрази*) (з французької *strass* – за ім’ям винахідника, німецького ювеліра Й. Страссера) ‘імітація коштовного каменя з кристалю особливого складу, яким прикрашають одяг, взуття та інші речі’, *бермуди* (з французької мови *bermuda* (s), від *Bermudes* – Бермудські острови) ‘спочатку шорти до колін (тепер довгі), які обтягують зверху і розширюються донизу’, *комбінезон* (з французької *combinaison*) ‘костюм, який складається з поєднання між собою верхньої частини одягу і штанів’, *комбінація* (з французької *combinaatio*, де походить з латинської мови) ‘жіноча сорочка, як правило, з мереживом’, *канотьє* (з французької *canotier* у другому значенні) ‘солом’яний капелюх’, *бюстьє* (з французької *bustier*) ‘бюстгальтер без бретелей’ тощо.

Досить відчутні в сучасній українській мові запозичені назви одягу і взуття із російської мови: *косинка* ‘виріб, який має форму трикутника’, *тапочки* (розм.) ‘легкі домашні або спортивні туфлі переважно без підборів’, *бобка* (*бобочка*) (розм.) ‘сорочка з коміром, спереду має застібку на змійці’, *кожанка* (розм.) ‘шкіряна куртка’, а також *юпка*, *ботинки*, *перчатка* (*перчатки*); при цьому ідентичні власне українські одиниці виявилися на узбіччі вжитку.

Зазначимо, що в сучасній мовній практиці відзначається активний пошук власних українських новотворів або запозичень, адаптованих до української мовної системи (порівняймо: *тапочки* (розм.) витісняється українським номеном *капці*, запозичене з російської мови *кожанка* витісняється українським *шкірянка* тощо).

Питання принатурення запозичень є провідним у дослідженні чужомовних номенів. У науковій літературі виділяють фонетичне, граматичне, словотвірне й лексико-семантичне освоєння запозичень (див. праці Л. Крисіна [6], Ю. Сорокіна [13], О. Біржакової, Л. Войнової [3], О. Муромцевої [8] та ін.).

Фонетичне оформлення чужомовних номенів засобами мови-реципієнта, що відбувається на стадії проникнення таких лексичних одиниць до нової мовної системи, на думку Л. Крисіна [6, с. 37–38], є обов'язковою умовою перетворення чужомовних лексичних елементів із одиниць мовлення на факти мови.

Аналіз запозичених назв одягу і взуття показав, що більшість номенів наближається до максимально точного відтворення звукового образу оригінального слова (порівняймо: *фрак* і французьке *frac*, *жилет* і французьке *gilet*, *костюм* і французьке *costume*, *гаучо* й іспанське *gaucho*, *аниуг* (жарг.) і німецьке *Anzug*, *кітель* і німецьке *Kittel*).

Подекуди новіші запозичення в сучасній українській мові відбивають фонетико-графічну та правописну неусталеність, вживаючись у двох, а інколи й більше, варіантах: *блейзер/блейзер* 'приталений піджак спортивного крою' (англ. *blazer*), *кросес/кльоза/кльоца* 'одяг' (пор. англ. *clothes pl.*), *джермпер/джермпр* (англ. *junper*) тощо.

«Морфологічне освоєння не викликає труднощів у разі взаємодії мов із подібними граматичними структурами» [16, с. 361]. Морфологічні системи англійської, французької, німецької (а саме ці мови є основним джерелом поповнення сучасних назв одягу і взуття) й української мови характеризуються переважно ізоморфними та деякими аломорфними рисами. «Наявність ізоморфних рис пояснюється спільним індоєвропейським

корінням цих чотирьох мов, у той час як аломорфізм постав у процесі їх історичного розвитку та функціонування як незалежних національних мов» [2, с. 82]. Наприклад, поява класу невідмінюваних назв одягу і взуття в українській мові пояснюється тим, що вони не мають закінчень, оскільки кінцеві голосні в цих словах є частиною основи (англійське *bodi* (англ. body) ‘суцільно-крійний обтягуючий тіло одяг, який складається з майки і трусів’, французьке *манто* (франц. manteau) ‘широке пальто’, *боа* (франц. boa) ‘жіночий шарф з хутра або пір’я’, *капрі* (англ. Carpi pants) ‘щільні штани’ (від назви острова Італії)). Однак деякі з них у процесі все ж таки пристосовуються до відмінкової системи української мови й переходять до розряду відмінкових (наприклад, французьке запозичення *пальто* (а) (фр. paletot)).

У морфологічному і словотвірному аспектах деякі запозичені назви одягу і взуття на українському ґрунті виявили активність у збагаченні відповідної національної лінгвальної системи. Чужомовні назви одягу і взуття стали в нашій мові важливим підґрунтям для продукування похідних новотворів: *памперс* (*памперси*) – *памперсний*, *комбінезон* – *комбінезонний*, *комбінезонний*, *джинси* – *джинсовий* – *джини* (мол. жарг.) ‘брюки із джинсової тканини’ – *джинсура* (мол. жарг.) ‘одяг із джинсової тканини’ – *джинсівка* (мол. жарг.) ‘джинсовий одяг’.

У ході аналізу трапляються запозичені назви одягу, які в українській мові зазнали часткової десемантизації й функціонально зблизилися з афіксами, тобто перетворилися на префіксоїди. Наприклад, англійське за походженням слово *бікіні* у похідних *бікіні-дизайн*, *бікіні-зачіски* виконує функцію префіксоїда з узагальненим значенням «інтимний». Чинники, що є визначальними для виділення префіксоїда в похідних словах, – давність запозичення та словотворча активність названого префіксоїда в українській дериваційній системі.

Важливим чинником принатурення запозичень є також їх семантичне освоєння. О. Біржакова, Л. Войнова, Л. Кутіна відзначають, що «семантичне освоєння запозичень – це питання про введення їх до лексико-семантичної системи мови-

реципієнта» [3, с. 13]. За нашими спостереженнями, серед усієї кількості запозичених назв одягу і взуття більшість є моносемічними, тобто мають у мові-джерелі одне значення. Причиною цього є прикріпленість назв до сфери одягу і взуття, а також їх семантична стійкість. Наприклад, *блуза* (франц. blouse) ‘верхній легкий робочий одяг’, *страз* (*стрази*) (франц. strass), *панама* (франц. Panama), *бюстье* (франц. bustier), *штифлетти* (німец. Stiefeletten) ‘чоловічі черевики, переважно на шнурках’, *блейзер/блайзер* (англ. blazer) тощо.

Дослідники відзначають, що багатозначне слово досить рідко запозичуються з усіма його значеннями й уже на етапі входження до системи нової мови в більшості запозичень спостерігається спрощення семантичної структури [3, с. 125; 7, с. 12]. Явище спрощення семантичної структури запозичень у сучасному одягово-взуттєвому назовництві можна простежити на таких прикладах. Номен *шузи* (однина *шуз*), що має в англійській мові складну семантичну структуру (порівняйте shoe (множина shoes) ‘1. Туфлі; черевики; 2. Підкова; 3. Взувати; підковувати’ [1, с. 183]) запозичений українським молодіжним жаргоном у значенні ‘взуття, черевики’. Запозичена з французької мови назва *канотьє* у мові-джерелі має два значення: *canotier* ‘1. Весляр; шанувальник теслярства; 2. Солом’яний капелюх’ [15, с. 40; 11, с. 500], українська тематична група одягу і взуття запозичує лише одне значення (друге). Уважаємо, що спрощення семантичної структури запозичених одиниць в українській мові пов’язано з тим, що «поява в певній мові іншомовного слова є, як правило, відгуком на потреби самої мови, словниковий склад якої, унаслідок зростання семіотичного мінімуму» [10, с. 19], потребує поповнення словами з необхідними саме їй значеннями.

Варто наголосити, що активізація процесів запозичення і функціонування значної кількості назв одягу і взуття в сучасній українській мові відзначається різноаспектністю. Проте простежуються дві основні тенденції протилежного характеру. З одного боку, – це уведення української лексичної системи в інтернаціоналізаційні процеси, розуміння необхідності

заповнення мовних лакун, а також сприйняття інтенсифікації запозичення з інших мов як опосередкованого вияву демократизації, свободи, державної відкритості тощо. З другого ж боку, – «протидія лінгвістичної і культурно-мовної свідомості українського загалу бурхливому припливу чужомовних елементів як патогенному чинникові впливу, що руйнує національні лінгвальні основи» [9, с. 119]. Тому постають питання: чи не є такі номени надлишковими в мові, чи не дублюють вони усталеного, загальноновживаного. Не можна водночас використовувати чужомовні номени, коли маємо семантично й стилістично однорідні автохтонні, українські назви. Наприклад, можна обійтися без номена *легінси* ‘рейтузи до щиколоток або колін, які щільно облягають тіло (переважно жіночі)’, оскільки в українській мові маємо колись уже запозичені й принатурені назви *бриджі*, *лосини*; а *канотьє* (солом’яний капелюх) позначається давнім запозиченням *бріль* тощо.

Отже, проаналізувавши сучасні запозичені назви одягу і взуття, можна стверджувати, що на сучасному етапі розвитку української національної мови спостерігаємо інтенсивний приплив і функціонування, а також порівняно швидке засвоєння запозичених назв одягу і взуття, що зумовлюється багатьма чинниками як позалінгвального, так і лінгвального характеру. Особливістю номенів досліджуваної тематичної групи є тісний зв’язок із одним із найрухливіших елементів матеріальної культури, що робить саму систему номенів динамічною, нестійкою і плинною. Тому активний процес розвитку, збагачення групи назв одягу і взуття не припиняється й потребуватиме свого подальшого дослідження у найрізноманітніших аспектах (визначення взаємодії між літературними й нелітературними системами назв одягу і взуття, дослідження причин вибору номенів одягу і взуття в певних мовленнєвих ситуаціях, аналіз одягу і взуття з погляду доцільності вживання, диференційні явища в одягово-взуттєвій номінації).

Список літератури

1. *Англо-український, українсько-англійський словник* / За ред. Ю. О. Жлуктенка. – К.: Академія, 1998. – 693 с.
2. *Аристова В. М. Трансформація англійських слів в руському мові // Етимологічні дослідження по руському мові / В. М. Аристова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1972. – Вып.7. – С. 82.*
3. *Биржакова Е. Э. Очерки по истории лексикологии русского языка 18 века. Языковые контакты и заимствования / Е. Э. Биржакова, Л. А. Войнова, Л. А. Кутина. – Л.: Наука, 1972. – 430 с.*
4. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / Уклад. і головн. ред. В. Г. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
5. *Кислюк Л. П. Словотвірний потенціал запозичень у сучасній українській літературній мові (на матеріалі англійських та німецьких запозичень): Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.15 / Л. П. Кислюк. – К., 2000. – 19 с.*
6. *Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. – М.: Наука, 1968. – 207 с.*
7. *Мартиняк В. Ю. Лексико-семантическая ассимиляция английских заимствований в русском литературном языке советской эпохи: Автореф. дис... канд. філол. наук / В. Ю. Мартиняк. – Днепропетровск, 1972. – 25 с.*
8. *Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині 19 – на поч. 20 ст. / О. Г. Муромцева. – Х.: Вища шк., 1985. – 152 с.*
9. *Семенюк О. А. Язык эпохи и языковая личность в сатирико-юмористическом тексте / О. А. Семенюк. – Кировоград: РНЦКГПУ им. В. К. Винниченко, 2001. – 368 с.*
10. *Сімонок В. П. Семантико-функціональний аналіз іншомовної лексики в сучасній мовній картині світу / В. П. Сімонок. – Х.: Основа, 2000. – 331 с.*
11. *Словник іншомовних слів* / За ред. О. С. Мельничука. – К.: Гол. ред. Української радянської енциклопедії, 1985. – 966 с.
12. *Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.*
13. *Сорокин Ю. С. Развитие словарного состава русского литературного языка 30–40 гг. 19 в. / Ю. С. Сорокин. – М.: Изд-во АН СССР, 1965. – 658 с.*
14. *Тодор О. Французькі запозичення / О. Тодор // Культура слова. – К., 2001. – Вып. 59. – С. 77–78.*

15. *Французько-український, українсько-французький словник* / Уклад. В. Б. Бурбело. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 1994. – 528 с.
16. Хауген Э. Процесс заимствования / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. – Вып. 4. Языковые контакты. – С. 344–382.
17. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови / Ю. Шерех. – Мюнхен: Молоде життя, 1951. – 402 с.

Резюме

Статья посвящается изучению одного из типов номинации одежды и обуви в современном украинском языке, а именно заимствованию. Выделены внутриязыковые и внешние заимствования, установлены фонетические, словообразовательные, семантические особенности адаптации заимствованных номенов.

Summary

The article deals with the problem of borrowings as a way of formation of new names of clothes and footwear items in Modern Ukrainian. Borrowings from within the Ukrainian language and from foreign languages are singled out; phonetic, word-building and semantic peculiarities of the new names assimilation have been stated.

УДК [3702:811.111'27](477.54)

Л. А. Артеменко, В. С. Полина

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОМПОНЕНТ В ПРАКТИКЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ НАВЫКОВ И УМЕНИЙ

Ключевые слова: социокультурный компонент, коммуникативные навыки, межкультурная компетенция.

В соответствии со «Стратегией интеграции Украины в Европейский союз», утвержденной указом Президента Украины, наряду с другими направлениями европейской интеграции

культурно-образовательный и научно-технический аспекты занимают особое место, что обусловлено потенциальной возможностью достичь значительных успехов в интеграционном процессе именно на этих направлениях. Они охватывают области среднего и высшего образования, переподготовку кадров, науку, культуру, искусство, техническую и технологическую сферы.

Интеграционный процесс на соответствующих направлениях состоит во внедрении европейских норм и стандартов в образование, науку и технику, в расширение собственных культурных и научно-технических достижений в ЕС. В конечном результате, такие шаги будут способствовать повышению в Украине европейской культурной идентичности и интеграции в общеевропейское интеллектуально-образовательное пространство.

Сегодня общество начало осознавать принципиально новую роль образования в современном информационном мире, что влечет за собой реформирование системы образования Украины. Одной из составляющих реформ является доведение высшего образования Украины до уровня высшего образования в развитых странах мира и его интеграция в международное научно-образовательное пространство [7].

Для реализации задач реформирования и модернизации образования требуется, наряду со многими другими мерами, переосмысление преподавателями целей обучения студентов, в частности, английскому языку – не как иностранному, но как второму языку общения. Это означает изучение и осмысление, а главное, принятие всех правил «игры»: требуется формирование не только лингвистических, но и социокультурных/социолингвистических, прагматических, стратегических компетенций [2].

Эти существенные изменения в подходе к преподаванию иностранных языков зафиксированы в новой «Программе для общеобразовательных заведений» и предполагают «практическое овладение учениками речевыми навыками и умениями на уровне, достаточном для осуществления общения на иностранном языке» [3].

Еще в 1960-х годах прошлого столетия Б. В. Беляев призывал не просто обучать иностранному языку, а формировать иноязычное мышление [1].

А. А. Миролобов, определяя коммуникативный процесс как обмен информацией, при котором один из собеседников владеет некоторой информацией, неизвестной другому, подчеркивает, что в процессе коммуникации существует и общая для собеседников информация, отражающая исходный пункт для общения; в противном случае общение невозможно. Такие общие для коммуникативного акта факты составляют «фоновые знания». Овладение этим социокультурным компонентом необходимое, наряду с языковым материалом, условие полноценного участия в межъязыковой коммуникации [4].

Рассматривая вопрос о социокультурной компетенции, большинство авторов разделяют положение о том, что языковое содержание не существует в отрыве от культурного. Изучение иностранного языка – это всегда вторжение в иное культурное измерение и усвоение чего-то большего, чем просто набор слов и правил [4, 6, 8, 10].

В то время как одни авторы считают, что культурный компонент обучения иностранному языку находится не вне языка, а внутри его, так как язык отражает содержание сознания его носителя [9], другие авторы традиционно связывают обучение иностранной культуре с лингвострановедением – источником сведений об истории и культуре страны изучаемого языка. В целом это соотносится с понятием межкультурной компетенции, но учитывает ее конечный результат, в то время как вопрос о том, как и чему следует обучать, чтобы сформировать межкультурную компетенцию, остается открытым.

Некоторые исследователи акцентируют важность культурологической информации, то есть знания обо всех сторонах жизни страны изучаемого языка (знаменитые люди, исторические события, национальные реалии, особенности национального видения мира [9], на что у преподавателя иностранного языка не всегда хватает учебного времени.

Представители иного подхода выступают против включения культурного компонента в обучение иностранному языку, аргументируя это опасением, что различия между культурами родного и изучаемого языка могут вызвать враждебность по отношению к последнему. Вместо этого они предлагают обратиться к гуманистическим ценностям, общим для всего человечества. [9]

Обобщая разные точки зрения на проблему содержания культурного аспекта обучения иностранному языку, Т. К. Цветкова [9] выделяет такие компоненты, которые могут быть реализованы на занятиях по иностранному языку:

- диалектическое отношение к стране и народу, то есть готовность принять народ и его культуру такими, какие они есть, не пытаясь «подогнать» их под образы собственной культуры;

- знания о системе изучаемого языка и особенностях национального видения мира, которые отражаются в системе изучаемого языка и не могут быть ни выражены, ни усвоены иначе как с помощью языка;

- понимание и принятие этих особенностей, что ведет к изменению сознания обучающегося, вызванному овладением разных точек зрения на предметы и явления действительности, представленные двумя различными языками и культурами.

Мы согласны с авторами, которые считают, что усвоение сколь угодно большого количества культурологического материала не может способствовать изменению сознания, а только увеличивает количество накопленной информации [1, 8].

Обзор разделов, посвященных методике преподавания иностранных языков некоторых научных изданий – «Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна» и «Вчені записки Харківського гуманітарного університету “Народна українська академія”» за 2002–2005 годы – показал, что вопросы практики формирования социокультурной компетенции у студентов, изучающих английский язык в двух ведущих харьковских вузах, еще не рассматривается.

Так, во «Вчених записках ХГУ “НУА”» (том 6, 2000, с. 228) в статье «Социокультурологический аспект преподавания

иностранных языков» Е. И. Нестеренко дает дефиницию понятия «социокультура» и делает убедительный вывод, что преподавания иностранных языков без социокультурного содержания не существует, однако практический аспект формирования навыков социокультурной компетенции остается неосвещенным.

Это определяет актуальность данной статьи. Цель статьи – продемонстрировать практические приемы формирования навыков социокультурной компетенции в процессе обучения английскому языку как второму языку общения.

При выполнении коммуникативных заданий студенты используют определенные компетенции, приобретенные в опыте предыдущего общения. А участие в коммуникативных актах, в свою очередь, способствует дальнейшему развитию компетенций студента – как кратковременных, так и долгосрочных.

Все компетенции так или иначе служат пользователю для осуществления общения и подразделяются на две большие группы компетенций – общие и коммуникативные речевые.

К общим относятся:

– *декларативные знания* [2] об окружающем мире.

В данном случае – фактические знания о стране изучаемого языка, ее географические, демографические, экологические, экономические и политические особенности;

– *социокультурные знания* (сведения о языке как воплощении менталитета народа-носителя, его концептуальной и языковой картине мира, его культурных и социальных традициях, нормах вербального и невербального поведения, обычаях, реалиях, формирующих фоновые знания, необходимые для сознательного усвоения и корректного использования иностранного языка как средства коммуникации в различных формальных и неформальных ситуациях). Сопоставление стандартов родной и чужой культуры закладывает основы межкультурных знаний, которые обеспечивают:

• умение выбора эффективной стратегии для контакта с представителями иной культуры;

- способность исполнять роль посредника между чужой и родной культурами, успешно преодолевая культурные недоразумения и конфликтные ситуации;
- способность преодолевать стереотипы, затрудняющие общение между представителями разных культурных общностей [2].

Коммуникативная деятельность студента во многом определяется его индивидуальными особенностями: мотивацией, системой ценностей, психологическим типом личности. Наиболее важными являются такие качества, как:

- открытость для новых знаний, интерес к другим людям, идеям, народам, их культуре;
- готовность разделить чужие культурные взгляды и системы ценностей;
- умение учиться.

В самом общем понимании «умение учиться» – это способность накапливать новый опыт, приобретать новые знания, вносить коррективы в имеющуюся систему сведений. Способности к изучению языка развиваются и совершенствуются в процессе приобретения опыта обучения и его обобщения; знания и умения служат базой выработки устойчивых лингвистических и социокультурных навыков. Умение учиться рождает потребность в постоянном самообразовании.

Мы выстраиваем свой подход к обучению английскому языку с учетом необходимости формирования навыков социокультурной компетенции, которую определяем как «умение учитывать культурные особенности, правила языкового и неязыкового поведения в типичных ситуациях общения» [5].

Разработанная нами «Комплексна інтегрована програма неперервної підготовки з англійської мови в Харківському гуманітарному університеті “Народна українська академія”», исходит из того, что основные «фоновые», то есть социокультурные знания уже усвоены учениками в рамках обучения в СЭПШ [3].

При составлении программы мы руководствовались положениями, изложенными в следующих документах:

- «Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти:

навчання, викладання, оцінювання», формулирующие современные подходы к преподаванию иностранного языка [2];

– «IELTS preparation and practice», раздел Speaking [11], в котором дается описание социокультурного образа носителя английского языка, с которым должны быть знакомы студенты.

Важной составляющей социокультурной зрелости студента является степень сформированности позитивного и осознанного отношения к тестам. Тестирование является частью учебного процесса, и данный формат контроля знаний должен стать привычным для регулярных занятий. Инструкции по проведению теста: временной лимит, дистанция между участниками теста, предусмотренные правилами международно-признанных систем тестирования, и другие требования неукоснительно соблюдаются преподавателем и студентами на учебных занятиях в ХГУ «НУА». Это помогает снять стресс, привыкнуть к вполне приемлемым требованиям, воспитать самодисциплину и независимость как в приобретении, так и в демонстрации знаний и навыков. Тщательное изучение и обсуждение инструкций к разделам тестов помогает не только научиться автоматически соблюдать эти требования в повседневной практике, но и понять что за ними стоит и чего ожидает от иностранца носитель языка в процессе общения, то есть принять социокультурную позицию, в нашем случае англичанина, и вложить ее в свой актив социокультурных навыков общения.

Типы заданий, выполняемых в разделе «Speaking», при регулярной тренировке способствуют обогащению социокультурного багажа студента. Так, в задании № 1 – интервью – имеется предупреждение: «Чем больше информации вы дадите в этом задании, тем легче будет экзаменатору вести с вами беседу и тем лучшее впечатление вы произведете на него беглостью своей речи. Поэтому не отвечайте односложно «да» или «нет» [11].

Привычка давать развернутые ответы на вопросы приносит удовлетворение и самому говорящему, стимулируя выработку навыков беглой речи. Осознание студентом того факта, что его/

ее речевая реакция адекватна ожиданиям носителя языка, укрепляет мотивацию к дальнейшему изучению языка и формирует отношение к языку не только и не столько как к учебному предмету, но и как к инструменту познания и общения.

Социокультурный компонент в ситуации «интервью» или иной другой, сходной с ней, заключается в том, что односложный ответ звучит невежливо и может быть истолкован носителем языка как нежелание со стороны собеседника продолжить разговор и, наоборот, дополнительная реплика со стороны отвечающего выполняет контактоустанавливающую функцию и побуждает к продолжению беседы. Это выглядит как перебрасывание мостика над воображаемой информационной пропастью между собеседниками, где каждая сторона отвечает за свой «мостик», например:

- What’s your name?
- Ruslan. It’s a Russian name.
- Russian? Do the Ukrainians often give Russian names to their children?
- They may in the east of Ukraine, where we border on Russia.
- Does that mean you speak Russian too? [11].

Еще одно предупреждение для студента-кандидата, отвечающего экзаменатору от IELTS: «Вы должны внимательно слушать вопросы экзаменатора. Вы не получите высокий балл, если просто продекламируете текст, который запомнили, потому что это не будет удовлетворительным ответом на вопрос».

Преподавателю не всегда легко заставить студента внимательно слушать говорящего на уроке английского языка. Многие студенты теряются, услышав незнакомое слово, и дальнейшее прослушивание для них теряет смысл. Социокультурный компонент – уважение к собеседнику, как хорошо, так и малознакомому, собственная ответственность студента за обучение, то есть настроенность на получение информации не только от учителя, рачительное отношение к учебному времени – нормы адекватного поведения в условиях любого социума. Другими словами,

привитие этих культурных навыков необходимо для общения, как на иностранном, так и на родном языке.

Во 2-й части раздела Speaking – «Individual Long Turn» – тестируемый получает карточку с заданием:

«Опишите фильм или спектакль, который вы недавно просмотрели, или книгу, которую вы прочитали. Вы должны сказать:

- как называется фильм/спектакль/книга;
- о чем он/она;
- когда вы смотрели/читали его/ее;

и объяснить чем он/она вам понравился или не понравился и что в нем/ней было интересного».

Далее следует предупреждение: «Вас экзаменуют с целью выявить вашу способность говорить по-английски без продолжительных пауз. Если вы прекратите говорить раньше, чем истекут 2 минуты, экзаменатор не обязательно должен что-нибудь сказать. Он/она может просто подождать до конца отведенного времени» [11].

Если студент на практических занятиях четко следует инструкции, выполняет задание последовательно и до конца, то он учится рассчитывать время, отведенное для изложения или презентации, организовывать и структурировать свою речь, избегать ненужных подробностей и т. д., действуя, таким образом, в соответствии с ожиданиями носителя языка, проявляя социокультурную грамотность и развивая умение учиться.

Выполняя задание Two-way discussion, студент приобретает социокультурные и профессиональные навыки командной работы, где на первый план выдвигается навык участия или ведения дискуссии, и для решения проблемы надо уметь не только выразить свою позицию и выслушать другую сторону, но также вовлечь собеседника в дискуссию адекватными социолингвистическими средствами и прийти к коллегиальному решению [11].

Многие преподаватели английского языка согласятся, что студенту/ученику очень часто непросто выразить свое мнение и еще труднее его аргументировать. Одних может смущать тот

факт, что они недостаточно глубоко знакомы с областью, к которой относится вопрос, и отвечают «я не знаю». Другие считают достаточным констатировать «мне это нравится» или «мне это не нравится». Третьи ленятся или не учитывают тот факт, что гражданин цивилизованного общества не может не иметь своего мнения, что оно обязательно будет приемлемым или понятным для других членов сообщества при условии, что говорящий объяснит, почему он так считает. По большому счету, игнорирование этого положения свидетельствует о недостаточном уровне уважения к собственному мнению.

Еще один фактор в системе социокультурных навыков пользователей языка – уважение к людям, толерантное отношение к их особенностям, которые делают их отличными от других и не всегда совпадают с условностями, принятыми в обществе. Занятая пользователем языка позиция «не обидеть, не унижить» свидетельствует о его достаточной социокультурной компетентности. И, если, например, в аудитории жарко, носитель английского языка постарается сказать об этом мягко «It's a bit hot in here», оставляя за присутствующими право на другое мнение по этому поводу. Именно уважение к человеку удерживает от безапелляционных ярлыков типа «Jack is lazy». Традиции английской общественной культуры подсказывают менее прямолинейное высказывание, например: «Jack tends to be lazy» или «Jack is lazy at times» с последующим обоснованием высказанного собственного мнения «On Sunday he gets up at noon».

И наконец, студенты НУА обучены критично оценивать свой ответ на занятиях по устной практике. Они умеют оценить содержание, структуру, наличие и учет социокультурной составляющей своей презентации. Оценку себе студент выставляет по 9-балльной шкале в системе IELTS. Этот навык помогает развивать «умение учиться», так как требует объяснить, почему ответ заслуживает именно эту оценку, где обнаружен пробел в знаниях, и наметить стратегию его ликвидации.

Мы видим свою задачу в дальнейшем обобщении и критическом анализе результатов экспериментального обучения,

поиске новых путей и методов формирования социокультурной компетенции, разработке методики, учитывающей все необходимые факторы, в частности, индивидуальные личностные особенности обучаемых.

Список литературы

1. *Беляев Б. В.* Очерки по психологии обучения иностранным языкам / Б. В. Беляев. – М.: Просвещение, 1965. – С. 35
2. *Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: навчання, викладання, оцінювання* / Науковий редактор українського видання д-р пед. наук, проф. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – 273 с.
3. *Комплексна інтегрована програма неперервної підготовки з англійської мови в Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія»* / Л. Артеменко, В. Поліна, Т. Тимошенкова // Харків, 2005. – 140 с.
4. *Миролюбов А. А.* Социокультурный компонент содержания обучения иностранным языкам / А. А. Миролюбов // Мир образования – образование в мире. – 2005. – № 2. – С. 59–65.
5. *Перший раз у другий клас.* Викладаємо англійську за новою програмою. – К.: Вид-во «Контекст», 2002. – С. 2.
6. *Пассов Е. И.* Основы коммуникативной методики обучения иностранному языку / Е. И. Пассов. – М.: Рус. яз., 1989 – 9 с.
7. *Реалізація в Україні принципів і завдань Болонського процесу (інформ.-аналіт. матеріал).* – К.: 2003. – 15 с.
8. *Халеева И. И.* Основы теории обучения пониманию иностранной речи / И. И. Халеева. – М., 1989 – 12 с.
9. *Цветкова Т. К.* Обучение иностранному языку в контексте социокультурной парадигмы / Т. К. Цветкова // *Вопр. филологии.* – 2002. – № 2 (11). – С. 109- 115.
10. *Hyde M.* Intercultural Competence in English Language Education / M. Hyde // *Modern English Teacher.* – Vol. 7. – 1998. – # 2. 18 p.
11. *Sahanaya W.* IELTS Preparation and Practice: Listening and Speaking / W. Sahanaya, J. Lindeck. – 2 nd edition. – OUP, Copyright 2002. – 99 p.

Резюме

Статтю присвячено важливому питанню формування іншомовної комунікативної компетенції у студентів і зокрема ролі соціокультурного компонента в процесі навчання іноземних мов.

Автори підкреслюють важливість оволодіння студентами соціокультурною компетенцією як необхідною умовою вироблення навичок коректного спілкування іноземною мовою.

Summary

The article is concerned with the essential issue of forming a foreign language communicative competence and the part of a sociocultural component in ELT in particular.

The authors emphasize the importance of gaining a sociocultural competence as an obligatory condition of developing skills of correct communication in foreign languages.

УДК 811. 111'374

М. Н. Медведь

КОНЦЕПТ СЧАСТЬЕ В АНГЛИЙСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, СЧАСТЬЕ, содержательное наполнение.

Известно, что все крупнейшие достижения человеческого разума обусловлены обменом научной информацией, переносом результатов теоретических и экспериментальных исследований из одной области науки в другую. Взаимопроникновение и взаимовлияние различных областей знания вызвали потребность в методологии и методиках, ориентированных на использование межпредметных связей. Концептология, являясь междисциплинарным, интегративным когнитивным подходом к моделированию сознания, познания, общения, деятельности, ориентирована преимущественно на рекультивацию и реконструкцию того, что уже существует в культуре.

Невозможность изучения языка как изолированной системы, в отрыве от анализа среды, признается в настоящее время большинством лингвистов.

Отношения между языком и культурой рассматриваются как отношения части и целого. «Концепт как ментальное образование в сознании индивида есть выход на концептосферу социума, т. е. в конечном счете на культуру» [1, с. 39]. В настоящее время в лингвистическом концептуализме сосуществуют два основных направления – когнитивное и лингвокультурологическое. Данные подходы различаются векторами по отношению к индивиду: «лингвокогнитивный концепт – это направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт – это направление от культуры к индивидуальному сознанию» [1, с. 139].

Данное исследование выполняется в русле лингвокультурологии. Одним из ключевых терминов и единиц анализа в лингвокультурологии является концепт. Несмотря на почтенный возраст (термин появился в научных дискуссиях во времена средневековья и применялся в различных областях знания), проблема определения термина «концепт» лингвистами далека от решения.

В данной работе концепт понимается как самоорганизующееся интегративное функционально-системное многомерное идеализированное формообразование, опирающееся на понятийный (или псевдо-, или предпонятийный) базис, закрепленный в значении какого-либо знака: научного термина, или слова (словосочетания) обыденного языка, или более сложной лексикограмматико-семантической структуры, или невербального предметного (квазипредметного) образа, или предметного (квазипредметного) действия [2].

Предметом нашего исследования является концепт СЧАСТЬЕ в английской лингвокультуре; объектом исследования – содержательное наполнение изучаемого концепта в английской лексикографии. Цель данной работы состоит в анализе содержательного наполнения концепта СЧАСТЬЕ на материале словарных дефиниций, представленных в толковых словарях. Под содержательным наполнением концепта лингвокультурологи понимают набор концептуальных признаков, объективируемых частично на языковом уровне семантикой ключевого слова.

Актуальность данного исследования определяется общей антропоцентрической направленностью современных лингвистических исследований и тем фактом, что счастье является фундаментальной категорией человеческого бытия.

Возвращаясь к вопросу о междисциплинарных связях, следует отметить, что проблема счастья не знает границ жанра. К вопросу о счастье пытались подходить даже с естественнонаучных, математических позиций. Вспомним, например, попытки Л. Ландау прояснить проблему счастья в свете научного опыта и математической строгости, его слова о том, что, к сожалению, он не успел довести до конца свою главную теорию: как следует жить, чтобы быть счастливым. Категория счастья выдвигается на первый план в этической теории еще в Древней Греции. Существует несколько направлений в истории этики и моральных учений, в центре которых – категория счастья: эвдемонизм – этическое учение, согласно которому основополагающей категорией этики и исходным принципом нравственности является счастье, достижение которого объявляется высшим критерием всякой добродетели и основой моральных поступков; эпикуреизм – индивидуалистическая этика древнегреческого философа-материалиста Эпикура, который считал высшим благом состояние блаженства, наслаждение и связывал с его достижением все моральные добродетели; гедонизм, согласно которому общая цель самых разнообразных моральных требований – получение наслаждения и избежание страдания. Стремление к счастью получает значение морального принципа у средневекового схоласта Фомы Аквинского. Французский философ XVII века Блез Паскаль считал счастье наградой в потустороннем мире. В этике французских материалистов XVIII века счастье объявлено конечной целью всякого общества и всякой полезной деятельности людей. Стремление к счастью трактовалось как данное человеку от природы, а достижение счастья – как осуществление подлинного назначения человека. В этической теории О. Нейрата «фелицитологии» категория счастья трактуется не как основание морали, а просто как

психологическое состояние человека, к которому он естественно стремится [3].

В современных энциклопедических словарях находим следующие трактовки категории счастья: «счастье – состояние полного, высшего удовлетворения, абсолютного отсутствия желаний, идеал, осуществить который стремятся путем разумного и совместного действия» [6, с. 446]; «счастье – понятие, конкретизирующее высшее благо как завершенное, самоценное, самодостаточное состояние жизни; общепризнанная конечная субъективная цель деятельности человека [7, с. 486].

Лингвокультурологи выделяют в лингвокультурном концепте понятийную, образную и ценностную составляющие [1; 4].

Исходной информацией, необходимой для анализа понятийной составляющей лингвокультурного концепта, является информация, содержащаяся в семеме ключевого слова. В английской лингвокультуре концепт СЧАСТЬЕ представлен следующими лексемами: happiness, beatitude, blessedness, bliss, felicity, glee, contentment, pleasure, gladness, joy, delight, exhilaration, ecstasy, serenity, goodness, gratification. Ключевой является лексема happiness. Характеристики счастья, выраженные соответствующими лексическими единицами, представлены четырьмя лексикограмматическими разрядами: существительным happiness, прилагательным happy, наречием happily, глаголом to happen.

В лексикографических источниках [8, 9, 10] находим следующие значения данных лексем:

happiness – 1) a state of joy, pleasure, goodness, or satisfaction; 2) feeling of joy and pleasure mingled in varying degree; 3) the satisfaction of the deepest desire;

happy – 1) feeling pleasure; 2) causing pleasure; 3) satisfied; 4) willing; 5) fortunate; 6) tipsy; 7) cheerful; 8) successful;

happily – 1) in a happy way; 2) fortunately, 3) willingly; 4) aptly, fitly, appropriately;

happen – to have the fortune.

Анализ значений данных лексем позволяет отнести концепт СЧАСТЬЕ к концептосфере ЧЕЛОВЕК, домену СОСТОЯНИЯ.

Состояния человека подразделяются на физические и эмоциональные. Поскольку состояние счастья характеризуется устойчивым состоянием эмоционального подъема, радости, удовлетворенности, категория счастья относится к эмоциональным состояниям.

На основании того, что семы лексической единицы объективируют концептуальные признаки лексемы [5, с. 54–55], можно сделать вывод о характеристиках концепта, эксплицированных в словарных дефинициях. Концепт СЧАСТЬЕ имеет следующие характеристики:

1) случайность – a happy coincidence, happy man! (счастливчик, везунчик); Happily, the weather remained fine;

2) неожиданность – Happily, no one was hurt;

3) каузативность – happy circumstances (благоприятные обстоятельства); данный компонент значения наблюдаем в русском языке – «счастливый билет» (приносящий удачу);

4) результативность – (см. happiness – the *satisfaction* of the deepest desire); happy medium (компромисс – результат к удовольствию всех заинтересованных сторон); to happen – посчастливиться (исследователи в области этимологии относят лексемы *happy*, *happiness* и *happen* к одному и тому же корню – *hap* (14th century) – *happ* (Old Norse, 13th century) – I happened to have found the right word (Мне посчастливилось/удалось найти нужное слово);

5) соответствие норме – It wasn't a happy phrase for such an informal occasion (Это было не очень удачное выражение для такого неофициального события); Their minds were happily constituted for the pure scientific experiments (Их умы были подходящим образом устроены для проведения чистых научных экспериментов); также – happy guess – правильная догадка;

6) ограниченность во времени – состояния, в отличие от качеств, ограничены во времени;

7) модальность волеизъявления – I'd be only too happy to help. I'd happily contribute;

8) положительная оценка – in a happy hour (в нужный момент);

9) метафоричність – с состоянием счастья, полного удовлетворения сравнивают состояние человека навеселе: в одном из значений *happy = tipsy*; *happy hunting-ground* – 1) место, изобилующее дичью, рай для охотников, 2) рай, счастливая загробная жизнь; *happy hard-core* – очень быстрый танцевальный стиль, прочно ассоциирующийся с употреблением наркотиков, безудержного веселья, высокоэмоционального накала.

Содержательный минимум, представленный в словарных дефинициях, актуализирует три основных значения понятия счастья: 1) благосклонность судьбы, удача, везение; 2) состояние интенсивной радости; 3) удовлетворенность. Эти основные компоненты значения соответствуют различиям, которые делались древнегреческими философами в дискуссиях о категории счастья между эвтихией – благоприятствием обстоятельств и эвдемонией – способностью чувствовать эту благосклонность.

В значении «благосклонность судьбы, удача, везение» исследуемые лексемы синонимизируются с лексическими единицами *fortunate(ly)*, *fortune*; *good luck*, *lucky*, *luckily*; *fortune*, в свою очередь, определяется как некая высшая сила, управляющая судьбами людей, влияющая на течение жизни. Синонимами *happiness*, *happy*, *happily* в значении «состояние интенсивной радости» являются следующие лексемы: *beatitude*, *blessedness*, *bliss*, *felicity*, *cheerfulness*, *joy*, *glee*, *exhilaration*, *ecstasy*. В значении «удовлетворенность» синонимический ряд представлен лексическими единицами *contentment*, *serenity*, *pleasure*, *delight*, *gratification*, *gladness*, *ease*.

Таким образом, концепт СЧАСТЬЕ является частью концептосферы ЧЕЛОВЕК и относится к домену СОСТОЯНИЯ. Анализ словарных дефиниций позволяет сделать вывод о том, что данный концепт является многомерным, многоаспектным образованием, содержательное наполнение которого сводится к трем основным и ряду дополнительных значений, объективированных семантикой ключевого слова.

В перспективе планируется исследование паремиологического воплощения данного концепта.

Список литературы

1. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
2. *Ляпин С. Х.* Концептология: К становлению подхода / С. Х. Ляпин // «Концепты». Научные труды центроконцепта. – Архангельск: Изд-во Поморского госуниверситета, 1997. – С. 11–38.
3. *Словарь по этике.* – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
4. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
5. *Стернин И. А.* Введение в речевое воздействие / И. А. Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 2001. – 252 с.
6. *Философский энциклопедический словарь.* – М.: ИНФРА-М, 1997. – 576 с.
7. *Этика: Энциклопедический словарь* / Под ред. Р. Г. Апресяна и А. А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.
8. *Hutchinson Encyclopedic Dictionary.* – L.: Oxford University Press, 1991. – 1237 p.
9. *New Webster's Dictionary and Thesaurus.* Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1149 p.
10. *Oxford Paperback Dictionary.* – L.: Oxford University Press, 1979. – 770 p.

Резюме

Досліджується поняття складова концепту ЩАСТЯ у семантичному просторі англійської мови. Ця складова позначена мовними засобами й представлена семемами й семемами, тобто значеннями та компонентами значень. Визначено також основні характеристики згаданого концепту, виділено його змістовний мінімум, проаналізовано синонімічні кореляції.

Summary

The paper focuses on the notional constituent of the concept HAPPINESS in the semantic field of the English language. The principal characteristics and the semantic minimum of the concept under analysis have been determined. The correlation between the key lexemes and their lexical synonyms has been analysed.

УДК 811.111'373.4

*И. В. Давыденко***КОНЦЕПТ ДОМ В АНГЛИЙСКОЙ ЯЗЫКОВОЙ
КАРТИНЕ МИРА**

Ключевые слова: языковая картина мира, лингвокультурный концепт, этимология, лексико-семантическая группа.

Данная статья посвящена анализу концепта ДОМ в английской языковой картине мира (ЯКМ).

ДОМ – это «жилое (или для учреждения) здание»; «свое жилье, а также семья, люди, живущие вместе, их хозяйство»; «место, где живут люди, объединенные общими интересами, условиями существования»; «учреждение, заведение, обслуживающее какие-нибудь общественные нужды»; «династия, род» [10, с.169].

Представители когнитивной лингвистики, занимаясь изучением концепта ДОМ с разных точек зрения, отмечают такие его характеристики. Так, для С. Н. Бельченко и Е. В. Чернцовой, «дом – это неотчуждаемое пространство, входящее в личную сферу человека» [1, с. 39], которое «не является простым вместилищем объектов и человека, а скорее наоборот – констатируется ими, и в этом смысле дом вторичен по отношению к объектам и человеку» [там же, с. 40]. Ю. С. Степанов называет дом «константой русской культуры» и включает концепт дом в свой словарь [12]. Е. М. Верещагин и В. Г. Костомаров обосновывают свой выбор слова ДОМ в качестве «сквозного примера» для своего исследования тем, что «оно имеет обширный и развитый лексический фон» [2].

Целью данного исследования является определение понятийной базы концепта ДОМ, его свойств и признаков, места в английской ЯКМ.

Актуальность исследования обусловлена универсальной ценностью концепта ДОМ для всех культур и его несомненной

значимостью для англоязычных культур. Кроме того, исследование выполняется в рамках когнитивной лингвистики и лингвокультурологии, которые активно развиваются в последнее десятилетие.

Объектом исследования является концепт ДОМ в английской ЯКМ.

Методы: лексикографическое и этимологическое описание, анализ семантической структуры концепта.

Необходимо уточнить теоретическую и понятийную базы исследования для достижения поставленных задач: определить общее и различное между *концептом*, *понятием*, *значением* и *словом*, разграничить значения термина концепт для когнитивной лингвистики и лингвокультурологии.

«Основная категория когнитивной лингвистики – *концепт* – категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования» [11, с. 9]. По мнению Ю. С. Степанова, «концепт – явление того же порядка, что и понятие. По своей внутренней форме в русском языке слова *концепт* и *понятие* одинаковы <...>. В научном языке эти два слова также иногда выступают как синонимы <...>. В настоящее время они довольно четко разграничены» [12, с. 40]. Это определение получает дальнейшее развитие у З. Д. Поповой и И. А. Стернина, которые разграничивают *концепт* и *значение*: «...нельзя смешивать значение и концепт: концепт – единица концептосферы, значение – единица семантической системы, семантического пространства языка. Значение <...> передает определенные признаки, образующие концепт, но это всегда лишь часть смыслового содержания концепта» [11, с. 59], и *концепт* и *слово*: «слово представляет концепт не полностью – оно своим значением передает несколько основных концептуальных признаков <...>. Слово является средством доступа к концептуальному знанию <...>, это ключ, «открывающий» для человека концепт как единицу мыслительной деятельности...» [там же, с. 38]. На разграничении этих слов настаивает и В. С. Демьянков, который трактует понятие, как «то, о чем люди договариваются,

чтобы иметь общий язык при обсуждении проблемы», и концепт, «который люди должны реконструировать по особому типу данным, прежде всего языковым» [4].

Вслед за Е. С. Кубряковой, принимаем следующее определение концепта: «Концепт – оперативная единица памяти, ментального лексикона, концептуальной системы и языка мозга, всей картины мира, квант знания. Самые важные концепты выражены в языке» [8, с. 90–92].

Концепт выступает связующей единицей в исследованиях культуры и языка [5], т. к. «он принадлежит сознанию, детерминруется культурой и опредмечивается в языке» [6, с. 9]. Лингвокогнитивный и лингвокультурный подходы к пониманию концепта не исключают друг друга и должны рассматриваться во взаимосвязи. «Лингвокогнитивный концепт – это направление от индивидуального сознания к культуре, а лингвокультурный концепт – это направление от культуры к индивидуальному сознанию» [там же, с. 139]. «В структуру концепта входит все то, что делает его фактом культуры – исходная форма (этимология); сжатая до основных признаков содержания история; современные ассоциации; оценки и т. д.» [12, с. 41].

Не вызывает сомнения тот факт, что концепт ДОМ является универсальным и одним из основных для всех культур. В современном мышлении прослеживается связь между концептом ДОМ и концептами ЧЕЛОВЕК, СЕМЬЯ, РОД, МИР (=world).

Словарь ORIGINS прослеживает этимологию слова *home*, которое явилось источником возникновения слов общей семантики в разных языках. Первые исторические представления о доме включали в себя идею «*lying down, recumbent*». Так, древнеанглийскому *hām* (=house with land, estate, a group of dwellings) соответствует древнегреческое *keitai* (=lying down, recumbent), готское *haims* (=world, village), древневерхненемецкое *heim* (=home, village), древнесаксонское *hēm* и древнефризское *hām / hēm* (=home).

Со временем основное значение приобретало дополнительные коннотации. Например, теперь Дом – это надежное, защищенное место, от которого произошло древнефранцузское *hanter*, среднеанглийское *haunten* и современное *to haunt* – часто бывать в каком-либо месте.

Согласно этимологии слова *home*, его центральными идеями являются следующие:

- 1) *house*;
- 2) *home, house with land, estate*;
- 3) *village*;
- 4) *family, living in a house*;
- 5) *farm*;
- 6) *smth./smb. lying down, recumbent*;
- 7) *world*.

Так как все чужое, незнакомое, опасное – это НЕ ДОМ [7], соответственно ДОМОМ мы называем то *место* + *окружение*, где/в котором мы родились или бываем часто/регулярно на протяжении длительного времени, чувствуя себя в безопасности, защищенно, комфортно; *это место* + *окружение* нам хорошо известно. Таким образом, лексема НОМЕ употребляется, когда речь идет:

- о Земле как нашем общем доме: *The Earth is our home*;
- о стране/городе/поселке/деревне как о месте рождения/длительного проживания человека:

To occupy the time, I got out the letter, which had caused me to take this sudden railway-journey from my London home down to a strange fishing-town on the North coast, and read it over again...

/ Lewis Carroll. *Sylvie and Bruno* /;

- о доме-строении:

Very soon the Rabbit noticed Alice, as she went hunting about, and called out to her in an angry tone, 'Why, Mary Ann, what ARE you doing out here? Run home this moment, and fetch me a pair of gloves and a fan!'

/ Lewis Carroll. *Alice's Adventures in Wonderland* /;

- о семье:

*'And are not these the Fish, 'the Eldest sighed,
Whose Mother dwells beneath the foam'
'They are the Fish!' the Second one replied.
And they have left their home!'*

/ Lewis Carroll. Sylvie and Bruno /;

- о том месте, которое заменяет настоящую семью и свой дом/квартиру, при их отсутствии: *a children's home, a home for the blind, an old people's home, lunatic home.*

*'He has been,' exclaimed Thomas Idle, casting up his eyes,
'over a lunatic home!'*

/ Charles Dickens. The Lazy Tour of Two Idle Apprentices /;

- о месте происхождения животного/растения, производстве/разработке продукта:

Gugu Forest is the home of most of the wild beasts that inhabit Oz.

/ L. Frank Baum. The Magic of Oz /

Выделенные основные идеи находят подтверждение в современных словарях в содержательном минимуме концепта, который «обычно представлен в словарных дефинициях, и который является актуализацией концепта» [6, с. 147].

OXFORD ADVANCED LEARNER'S DICTIONARY:

- 1.1. the place where one lives esp. with one's family.
- 1.2. a house, flat, etc.
2. the district or country where one was born or where one has lived for a long time or to which one feels attached.
3. an institution for people needing care or rest.
 - 4.1. a place where an animal or a plant lives or is most commonly found.
 - 4.2. a place from which smth originates [13, p. 569].

NEW WEBSTER'S DICTIONARY AND THESAURUS OF THE ENGLISH LANGUAGE:

1. the private living quarters of a person or family.
2. the place / city, etc. where a person lives.
3. the place / city, etc. where a person was born or reared.

4. a building where orphans, old people, etc. are housed and cared for.

5. the native environment of an animal or plant.

6. the place where smth originated, developed [14, p. 463].

THE PENGUIN ENGLISH DICTIONARY:

1. the place where one lives permanently.

2. the place of origin of smth.

3. an establishment providing residence and care esp. for children, the elderly, or those physically and mentally unfit to look after themselves.

4. the finishing point in the race.

5. in board games, etc, a place where one is safe from attack.

6. (Home) in computing, the beginning of the line or file one is in [16, p. 420].

Проанализировав смысловый минимум концепта ДОМ в английской ЯКМ, выделяем четыре подгруппы лексико-семантической группы (ЛСГ) НОМЕ, в которых синонимические ряды состоят из лексических единиц, объединенных общим семантическим признаком.

1. Подгруппа «**Место проживания**» выделяется по признаку места, где кто-то живет, особенно вместе с семьей, родственниками; представлена лексемами: *home, house, flat, apartment, cottage, mansion, etc.*

It is a shop now, in the market-place, but it was evidently once the mansion of some great personage.

/ Jerome K. Jerome. Three Men in a Boat/

2. Подгруппа «**Место рождения**» включает наименование места рождения и становления и представлена лексемами: *home, homeland, native land, motherland, mother country, birth-place, etc.*

Then, very obvious and simple, the little emotion of standing out from the homeland and seeing the long white Kentish cliffs recede.

/ H. G. Wells. The New Machiavelli /

3. Подгруппа «**Место оказания помощи**» включает наименования учреждений, предоставляющих данные услуги

и представлена лексемами: *a children's home, a home for the blind, an old people's home, asylum, etc.*

<...> by choosing her house for an asylum, she promised her all the protection which it was in her power to give.

/ The History of Tom Jones, a Foundling, by Henry Fielding /

4. Подгруппа «**Место обитания**» выделена по признаку природной среды распространения животных, растений; представлена лексемами: *home, land, territory, areal, etc.*

He had looked forward with keen delight to again seeing his beloved Africa, but this northern aspect of it was so different from his tropical jungle home that he might as well have been back in Paris for all the heart thrills of homecoming that he experienced.

/ Edgar Rice Burroughs. The Return Of Tarzan /

Перспективу дальнейшего исследования видим в проведении семного анализа компонентов ЛСГ НОМЕ, которые дадут основания для картирования слова ДОМ в английской ЯКМ.

Список литературы

1. Бельченко С. Н. Мифологические истоки семантики и символики концепта «дом» в современном русском языке / С. Н. Бельченко, Е. В. Чернцова // Миф і міфопоетика у традиційних та сучасних формах свідомості. – Х.; 1999. – С. 38–42.

2. Верещагин Е. М. Язык и культура. Три лингвострановедческих концепции: лексического фона, речеповеденческих тактик и сапиентемы / Под ред. и с послесловием акад. Ю. С. Степанова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Индрик, 2005. – 1040 с.

3. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. / С. Г. Воркачев. – М.: Гнозис, 2004. – 237 с.

4. Демьянков В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке / В. З. Демьянков // Вопр. филологии, № 1, 2005. – С. 35–47.

5. Змиева И. В. Аксиологические аспекты лингвокультурного концепта ДОБРО в английском языке / И. В. Змиева // Вісн. Харк. нац. ун-ту. – 2004. – № 636. – С. 137–141.

6. *Карасик В. И.* Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
7. *Кохановский В. П.* Философия: Учеб. для высш. учеб. заведений / В. П. Кохановский, Л. Г. Кононович, Г. И. Медведева. – Ростов н/Д: Феникс, 2000. – 576 с.
8. *Кубрякова Е. С.* Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 245 с.
9. *Лакофф Джордж.* Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
10. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М.: «АЗЪ», 1996. – 908 с.
11. *Попова З. Д.* Очерки по когнитивной лингвистике / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – Воронеж: Истоки, 2003. – 191 с.
12. *Степанов Ю. С.* Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской литературы», 1997. – 824 с.
13. *Hornby A. S.* Oxford Advanced Learner's Dictionary / A. S. Hornby. – Oxford: Oxford University Press, 1995. – 1430 p.
14. *New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language.* – London: Lexico Publications, Inc., 1993. – 1248 p.
15. *Partridge Eric.* ORIGINS. A Short Etymological Dictionary of Modern English / Eric Partridge. – London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1966. – 972 p.
16. *Rober Allen.* The Penguin English Dictionary / Allen Rober. – London: Penguin Books, 2002. – 1231p.

Резюме

Статтю присвячено аналізу концепту ДІМ. Уточнюються теоретична та понятійна бази дослідження: визначається різниця між *концептом, поняттям, значенням, словом*; розмежовується значення терміна *концепт* у лінгвокультурології та когнітивній лінгвістиці. Визначається етимологія англійського слова *home*. Проводиться аналіз змістовного мінімуму концепту ДІМ в англійській мовній картині світу.

Summary

The article deals with the analysis of the concept HOME. The theoretical and conceptual bases of the research have been determined and the difference between *the concept, notion, meaning and word* has been studied. The

etymological survey of the word *home* gives the possibility to show the development of the core meaning of this word, which is demonstrated in the form of the lexical and semantic group HOME.

УДК 378:811'111'373.42'25

В. С. Поляков

НАЦИОНАЛЬНО-СПЕЦИФИЧЕСКИЕ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДОЛИ ЛЕКСИЧЕСКОГО ФОНА АНГЛИЙСКОГО СЛОВА *BROWN* И ЕГО РУССКИХ СООТВЕТСТВИЙ

Ключевые слова: переводческие соответствия, безэквивалентная лексика, семантика, лингвострановедение, полисемия, лексический фон, КОРИЧНЕВЫЙ, БУРЫЙ.

Актуальность настоящего исследования обусловлена тем неоспоримым фактом, что слова, содержащие национально-культурный компонент, представляют наибольшую трудность при переводе. Как будет показано далее, такой компонент содержится в большинстве слов языка, поэтому исследования особенностей его выявления в семантике слова и специфики передачи на другие языки представляются актуальными как для переводческой, так и для лингводидактической практики.

Объектом исследования в данной статье послужили фоновые семантические доли (СД) слова **BROWN**, имеющие в английском языке специфическую национальную окраску, и сопоставленные с ними фоновые СД принятых русских соответствий (**КОРИЧНЕВЫЙ, БУРЫЙ, РЫЖИЙ, СМУГЛЫЙ**).

Цель нашего исследования состоит в нахождении адекватных вариантов передачи указанных выше семантических особенностей в процессе перевода – с учетом экстралингвистических факторов, которые во многом определяют их функционирование в языке оригинала.

С тех пор как существует перевод, занимавшиеся им люди обратили внимание на то, что одно и то же слово ИЯ может, в зависимости от смысла высказывания, иметь два или несколько слов-соответствий в ПЯ. Знакомы каждому переводчику и такие ситуации, когда в определенный контекст не «вписывается» ни одно соответствие из предлагаемых двуязычным словарем. Однако к научному анализу сущности полисемии и специфики отдельных сторон этого явления приступили только в XX веке.

Представляется, что первые семена такого подхода были посеяны еще Сепиром и Уорфом [6]. Их изыскания в области соотношения между языком и мышлением (сами по себе весьма спорные) вольно или невольно наталкивали на мысль о том, что многие слова имеют такие оттенки значений, у которых вообще отсутствуют удовлетворительные соответствия в других языках. Следовательно, эти оттенки значений являются специфическими, присущими лишь определенному языку и тому этнокультурному пространству (а также историческому периоду), в котором данный язык функционирует.

В отечественном языкознании указанную сторону проблемы глубже всего разрабатывали московские филологи Костомаров и Верещагин. Они, в частности, предложили логически обоснованную схему членения слова на лексему и семему, причем в составе последней выделяли два самостоятельных набора сем, или элементарных смыслов (авторы назвали их семантическими долями (СД) и в данной статье мы пользуемся этим термином). Первый набор, достаточно узкий по своему составу, – лексическое понятие; в него включены СД, являющиеся существенными характеристиками слова (в каждом из возможных значений) и позволяющие идентифицировать и классифицировать объект. Именно такие СД обычно используются в толковых словарях. При этом авторы выделяют «межъязыковое лексическое понятие» – такое, которое присутствует в двух или нескольких этнокультурных общностях и без потерь информации, адекватно выражается на двух и более языках.

Гораздо большее число семантических долей содержит вторая

часть семемы – лексический фон слова. Этим термином Костомаров и Верещагин объединяют все непонятные СД, которые ассоциируются в сознании носителей языка с называемым предметом. Они не участвуют в опосредованной языком классификационной деятельности человека и вместо этого отражают те ассоциации, которые вызваны данным словом и выявляются преимущественно в сочетаниях его с другими словами [2, с. 7–15].

Эти идеи Костомаров и Верещагин развили в нескольких совместных работах [1]; один из них и ныне продолжает регулярно публиковать исследования, расширяющие и углубляющие первоначальную теорию [3]. Но названные труды имели и более далеко идущие последствия. Так, за последние два десятилетия появился ряд лингвострановедческих словарей, к созданию которых призывали Костомаров и Верещагин [7; 11; 12]; эти словари содержат сведения, раскрывающие содержание фоновых СД многих ключевых с лингвокультурной точки зрения слов.

Наконец, на описанной выше базе развилось целое направление специальных исследований отдельных концептов, рассматриваемых в тесной связи с национально-языковой картиной мира (на базе различных языков мира). Не усматривая необходимости в перечислении здесь общеизвестных трудов отечественных и зарубежных авторов последнего десятилетия, определивших научно-теоретические и методологические принципы и наметивших перспективы таких исследований, отметим лишь, что подобные исследования проводятся ныне почти повсеместно. Активное участие в разработке этого научного направления принимают преподаватели кафедр филологического цикла ХГУ «НУА», которые за последнее время подготовили целый ряд публикаций по тематике своих исследований [4; 5].

Нас в данном случае интересует более узкое направление в рамках обозначенной тематики, к тому же имеющее скорее чисто прикладное, чем теоретическое значение. При семантизации иностранных слов в аудитории, а особенно в процессе перевода, приходится учитывать, что наличие большого числа межъязыковых лексических понятий отнюдь не исключает

существенных различий в лексическом фоне. Почти всякое слово (исключая разве что научные и узкопрофессиональные термины) имеет в составе лексического фона семантические доли, отражающие его национальную специфику и присущие исключительно данной лингвокультурной общности. Таким образом, даже в словах, имеющих четкие и общепризнанные иноязычные соответствия в двуязычных словарях, присутствуют черты, в чем-то сближающие их с реалиями. Часто они несут в себе скрытые элементы безэквивалентной лексики, а в определенных случаях эти элементы могут выходить на передний план, требуя для адекватной передачи на другой язык глубокого понимания оттенков их значения в родной культуре, а также особенностей их сочетаемости с учетом присущих данному слову ассоциаций в ИЯ.

К сожалению, как показывает практика, студенты (возможно, в силу школьного опыта) склонны подсознательно переносить на новые для них иностранные слова тот лексический фон, который присущ «соответствующим» словам родного языка. В результате возникает так называемая лингвострановедческая интерференция [2, с. 31], приводящая порой к существенному снижению уровня выполняемых переводов и даже к ошибочному употреблению слов в иностранной речи (как устной, так и письменной). Добавим, интерференция лингвострановедческого фона нередко связана с непониманием (или незнанием) различий в эмоциональном восприятии разными лингвокультурными общностями одних и тех же объектов или явлений. Различная стилистическая окраска слов в соответствующих языках непременно должна учитываться при переводе.

В качестве примера для иллюстрации изложенных теоретических положений мы избрали одно из наиболее распространенных английских слов активного вокабуляра начального этапа обучения – **BROWN**. Его устоявшиеся русские словарные соответствия – «коричневый», «бурый», «смуглый»; в зависимости от контекста и в соответствии с русской языковой традицией, могут встречаться также «рыжий», «каштановый», «русый», «гнедой» и др.

Толковый словарь С. И. Ожегова и Н. Ю. Шведовой определяет значения первого из русских соответствий следующим образом: **КОРИЧНЕВЫЙ** 1) буро-желтый (*цвета жареного кофе, спелого желудя*). Коричневый цвет. Коричневая шляпка боровика. Коричневая чума (*о фашизме; презр.*); 2) **КОРИЧНЕВЫЕ** – коричневорубашечники, фашисты. **КОРИЧНЕВЫЕ ЯБЛОКИ** – обиходное название коричных яблок [10].

Таким образом, даже в словарной статье, ориентированной в первую очередь на разъяснение лексического понятия, мы находим две фоновые СД, которые следует считать характерными именно для русского словоупотребления: «фашисты» и «яблоки». Что касается первой, то при переводе «коричневых» в этом значении с русского на английский целесообразно использование приема контекстуальной замены – *Nazis* или *fascists*: в англоязычной традиции до сих пор принято разделение членов и сторонников фашистских партий (в историческом аспекте) на германских (*Nazis*) и итальянских (*fascists*), по формальному названию, а не по их сущности. Последнее слово может, однако, употребляться и в генерализованном значении, применительно к любым современным последователям этого политического течения. Применительно к штурмовикам (боевикам гитлеровских отрядов СА) в английском языке также употребляется эквивалент *storm troopers*.

Правда, самый новый по времени создания и весьма авторитетный *World English Dictionary* 2000, составленный большой группой специалистов практически из всех англоязычных стран по заказу компании *Microsoft*, дает отдельную статью на сочетание **BROWN SHIRT**. Толкование сочетания полностью совпадает с русским. Этимологически он выводит сочетание, подобно русскому слову, из перевода немецкого названия *der Braunhemd* [14]. Тем не менее указанное английское сочетание встречается скорее в специальной исторической литературе либо в публицистике 1930–1940-х годов, но не в массовом употреблении. В пользу такого утверждения говорит и отсутствие данного сочетания в популярных англо-русских словарях [9; 13].

В современной русской мультимедийной энциклопедии находим объяснение загадочному для горожанина названию сорта яблок: **КОРИЧНОЕ**, старинный русский осенний сорт яблони. Плоды средней величины, кисло-сладкие, пряные, с запахом корицы. Урожайность 140–170 кг с дерева [8]. Более лаконичное объяснение есть и у Ожегова [10]. Вот это действительно чисто русское понятие, поскольку никаких соответствий ему в англо-русских, русско-английских и англо-английских словарях нам обнаружить не удалось. Поэтому при переводе «коричных (коричневых) яблок» на английский можно, как нам представляется, прибегнуть к приему описательного перевода (самостоятельно или – при контекстуальной необходимости – в комбинации с приемом калькирования).

В отличие от весьма лаконичного перечисления понятийных СД русского слова «коричневый», упоминавшийся *World English Dictionary* дает следующие толкования значений слова BROWN:

BROWN *n* (pl. browns): 1. color between red and yellow: a color that varies between red and yellow and ranges from light to dark, such as the color of wood or soil. 2. brown clothing: fabric or clothing that is brown in color, e.g. «We had to wear brown for school.» 3. brown pigment or dye: a pigment or dye that is formed from a combination of red, yellow, and black and has or is near to the color of wood or soil. 4. brown object: a brown object, e.g. «She decided to take the brown.» 5. flock of game birds: a flock of game birds flying closely together.

adj: 1. between red and yellow in color: having a color that varies between red and yellow, and can range from light to dark, such as that of wood or soil, e.g. «the fruit was brown and rotten.» 2. suntanned: deeply suntanned or sunburned. 3. partially or wholly unprocessed: used to describe foodstuffs that are partially or wholly unprocessed so that their natural brown color remains.

vti (browned, browned; browning; browns): make or become brown: to make something brown or to become brown, e.g., in cooking or sunbathing.

Origin: Old English *brūn*. Ultimately from an Indo-European word meaning «*bright, brown*».

Derivatives: BROWNISH *adj*; BROWNESS *n* [14].

Другим распространенным русским эквивалентом слова BROWN является «бурый». Для него Толковый словарь русского языка дает нам такие значения: **БУРЫЙ** 1) серовато-коричневый или серовато-рыжий. Бурая окраска. Бурый уголь (*горючее ископаемое – уголь, по качеству близкий к торфу*); 2) о масти, шерсти: черный с коричневатым отливом. Бурый медведь (*один из видов медведей*) [10].

Помимо явного различия в лексико-грамматическом отношении, которое видно из приведенных цитат, имеются и многочисленные отличия в лексическом фоне английского слова и русских соответствий, что легко проиллюстрировать теми ассоциациями, какие каждое из них вызывает у носителей соответствующего языка. Так, в сознании носителей английского языка слово BROWN естественным образом ассоциируется с понятиями, большинство которых у нас не связано со словами «коричневый» или «бурый», начиная с самых распространенных (хотя некоторые совпадения, естественно, имеются). Brown bear – бурый медведь; brown horse – гнедая лошадь; brown cow – бурая корова; brown dog – рыжая собака; brown fox – рыжая лиса (интересно, что черно-бурая лиса, чернобурка называется по-английски silver fox; таким образом, СД «лиса» присутствует в фоне и русского, и английского слова – но, как выясняется, это разные лисы; именно в таких ситуациях наиболее высока вероятность лингвострановедческой интерференции); brown rat – рыжая (амбарная) крыса; brown eyes – карие глаза; brown hair – каштановые или русые волосы; brown hare – русак (заяц); brown-tail moth – златогузка (бабочка, вредитель дуба и плодовых деревьев; распространена в Европе, Азии, Северной Африке и Северной Америке [9]), brown sugar – желтый сахар (используется в качестве специи или приправы, особенно в американской кухне; на молодежном жаргоне так называют низкосортный

героин, а среди нескольких сленговых названий марихуаны присутствует и brown weed [14]); brown ware – общее название глиняной посуды; brown race – так специалисты (преимущественно антропологи и этнографы) называют меланезийскую расу, отличающуюся цветом кожи и от негроидов, и от монголоидов (это, впрочем, уже можно считать термином).

Еще больше отличий обнаруживается по мере расширения поиска на слова, являющиеся реалиями либо близкие к ним. Brown bread – это серый хлеб из непросеянной муки; в ряде случаев, особенно в США, это – хлеб из пшеничной или ржаной муки, смешанной с кукурузной мукой [12]. В переводах с русского на английский это сочетание не совсем корректно используется иногда для обозначения нашего черного хлеба. При переводе с английского на русский, вероятно, следует использовать описательный перевод либо сделать примечание (если характер текста это допускает). Brown bag – очень распространенное, особенно в США, выражение, обозначающее завтрак, который берут школьники и рабочие (иногда и служащие) с собой ради экономии; такие завтраки, как правило, заворачивают в оберточную бумагу (brown paper), откуда и возникло название; имеются и производные сочетания brown-bagging и brown-bagger. Интересно, что прямые соответствия этим сочетаниям в русском языке отсутствуют, хотя сам денотат известен у нас не менее, чем в англоязычных странах. Популярны разговорные выражения to brown out – гаснуть (о свете); to brown off – надоедать, раздражать. С последним значением, вероятно, связано и выражение brown study – «мрачное настроение», а также «глубокое раздумье». Сленговое выражение brown nose обозначает угодника, подлизу, подхалима. Типично английскими ассоциациями являются Brown Sussex – (распространенная порода кур) и brown Windsor soup – виндзорский суп (из телятины и овощей).

Отдельно следует сказать о широко распространенных и в Британии, и в США фоновых СД слова **BROWN**, связанных с понятием **BROWNIE** – «домовой». Этимология последнего

слова прозрачна: работяги-домовые, к тому же выполняющие свой долг по ночам, представляются смуглыми и темноволосыми – по контрасту с белокожими и светловолосыми феями (FAIRIES). Понятие «домовой» существует и в русском языке, но цвет их кожи как-то не определен; к тому же отсутствует явная оппозиция слову «фея». Эта СД тесно связана с другими, столь же понятными любому жителю англоязычных стран. Речь идет о своеобразном аналоге наших юных пионеров – организациях скаутов. Младшая группа девочек-скаутов (Girl Guides) – от 7 до 10 лет, что примерно соответствует нашим октябряткам, – называется brownie guides, а в США часто сокращается до Brownies. За хорошие поступки или достижения, перечисленные в специальном списке (Brownie points), они зарабатывают баллы, имеющие то же название. Вожатая такой группы официально называется Brownie Guider, а ее разговорное название – Brown Owl. Словом brownie называют и популярное шоколадное пирожное с орехами: несомненно, за его цвет, но также и потому, возможно, что это любимое лакомство малышей, особенно девочек, ассоциируемых с членами упомянутой детской организации. Наконец, такое же название (торговая марка) носят в Великобритании недорогие и очень простые в обращении фотоаппараты – вероятно, от идеи, что они как бы выполняют за владельца всю работу по фотографированию [11].

Разумеется, каждое из перечисленных значений можно в случае необходимости отыскать в словарях и энциклопедиях, но в сознании носителя языка они ведь существуют одновременно. Вот почему мы убеждены: постоянное внимание семантическим долям фона – по крайней мере, слов активного вокабуляра – необходимо уделять не только при изучении специальных дисциплин (лингвострановедение, ТПП), но и на занятиях по всем аспектам курса «Практика иностранного языка». Дальнейшие исследования особенностей лексического фона, особенно СД, не совпадающих в ИЯ и ПЯ, представляются нам весьма перспективными и для преподавания языка, и для потребностей практического перевода.

Список литературы

1. *Верещагин Е. М.* Язык и культура / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Рус. яз., 1973. – 178 с.
2. *Верещагин Е. М.* Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М.: Рус. яз., 1980. – 320 с.
3. *Верещагин Е. М.* Об относительности мирской этической нормы / Е. М. Верещагин // Логический анализ языка: Языки этики. – М., 2000. – С. 235–245.
4. *Змиева И. В.* Концепт **ДОБРО** в английской языковой картине мира / И. В. Змиева // Вісн. Харк. ун-ту. – 2004. – № 636: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – С. 136–140.
5. *Змиева И. В.* «**ДОБРО**» как аксиологическая категория английской языковой картины мира / И. В. Змиева // Вісн. Харк. ун-ту. – 2005. – № 649: Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов. – С. 46–49.
6. *Сепир Э.* Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир; Пер. с англ. – 2-е изд. – М.: Прогресс, 2001. – 656 с.
7. *Американа.* Англо-русский лингвострановедческий словарь / Под ред. В. Г. Чернова. М.: Полиграмма, 1996. – 1186 с.
8. *Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия.* Мультимедийное справочно-энциклопедическое изд. Версия 2003.
9. *Мюллер В. К.* Англо-русский словарь / В. К. Мюллер. – М.: Рус. язык, 1981. – 896 с.
10. *Ожегов С. И.* Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – 3-е изд. – М.: Рус. яз., 1988. – 900 с.
11. *Рум А. Р. У.* Великобритания. Англо-русский лингвострановедческий словарь / А. Р. Рум. – 2-е изд. – М.: Рус. яз., 2000. – 558 с.
12. *Томахин Г. Д.* США. Лингвострановедческий словарь / Г. Д. Томахин. – М.: Рус. яз., 1999. – 575 с.
13. *ABBYU Lingvo 9.0.* (электронный комплект англо-русских и русско-английских словарей, версия 2003).
14. *World English Dictionary* (электронный англо-английский словарь; компания Microsoft; версия 2000).

Резюме

У статті проаналізовано деякі особливості перекладу з погляду лінгвокраїнознавства. Акцент зроблено на врахуванні таких значень

і відтінків значень слів, які мають мовно-національне забарвлення й тому не підлягають перекладу з використанням звичайних словникових відповідників. Як матеріал для такого аналізу використано англійське слово BROWN та його традиційні російські відповідники.

Summary

The article deals with certain specific problems of translation in the light of British and American Studies (Linguistic Aspect). Particular attention has been paid to the meanings of words (e.g. BROWN) that reflect specific national and linguistic features, thus precluding their translation through the use of direct equivalents generally given in bilingual dictionaries.

УДК 811.111'42

Л. В. Михайлова

СТРАТЕГИИ ВЕЖЛИВОСТИ В РЕЧЕВЫХ АКТАХ ДИРЕКТИВАХ

Ключевые слова: категория вежливости, концепт, перлокутивный эффект, побудительный дискурс, речевой акт, стратегия вежливости.

Объектом данного исследования являются стратегии вежливости в речевых актах директивах на протяжении XVI–XX веков.

Данная статья ставит цель проанализировать стратегии вежливости в речевых актах директивах.

Прагматический статус побуждения неоднократно привлекал внимание лингвистов в плане синхронии [1–4], сделаны первые шаги в направлении его изучения в диахронии [9; 11].

Традиционно речевой акт (далее РА) директив определяется как волеизъявление говорящего, направленное на выполнение действия слушающим или третьим лицом, иными словами директив – это такой РА, посредством которого говорящий хочет определенным образом повлиять на слушающего, стимулируя выполнение желаемого действия.

Когнитивную основу РА директива составляет концепт «воля – хотение», в основе которого находится мыслительная категоризация состояния готовности к действию [8], которую можно представить в виде формулы:

Я — хочу ® некто/нечто — сделать/стать р.

В реальном речевом взаимодействии РА директивы образуют побудительный дискурс, который на продолжении своего развития претерпевает существенные изменения, связанные с изменениями принципов межперсонального общения. Важнейшие из них суммированы Дж. Личем как принцип кооперации, вежливости, заинтересованности, способствования; первоочередность их значения зависит от культурных, социальных, исторических и лингвистических факторов. Для директивных РА принцип вежливости имеет первостепенное значение. Так, случаи косвенной реализации речевых актов, нарушающие принцип количества, могут быть объяснены вежливостью, так как импликация более вежлива, чем прямо выраженное значение. Следует отметить и тот факт, что побуждение неизбежно наносит ущерб адресату, «вторгаясь» в его мир и побуждая изменить его, поэтому оно особенно нуждается в соблюдении принципа вежливости как фактора «компенсации» этого ущерба.

Предпринимаемый анализ стратегий вежливости в РА директивах как диахронически постоянных и переменных элементов требует уточнения основных понятий коммуникативного принципа вежливости и методов его изучения. Коммуникативные принципы реализуются на уровне дискурса.

Побудительный дискурс как система речевого взаимодействия в определенной лингво-культурной общности зависит от социальных, культурных (ценностных, этических, эстетических и пр.) компонентов этой общности, от этоса – конкретного «стиля» взаимодействия в социуме.

Общая ориентация этоса на те или иные принципы и стратегии вербальной коммуникации зависит, в частности, от ценностей определенной культуры, рассматриваемых как хорошие/плохие, желательные/нежелательные и т. п., и ее норм –

правил и ожиданий, выражающих требования общества к поведению его членов.

Основные подходы к изучению этих правил группируются вокруг конверсационных принципов, предложенных Р. Лакофф [5], и принципа вежливости [7].

Осуществление перлокутивного эффекта побуждения основано на кооперированном достижении цели. Принципы кооперации, лежащие в основе речевого поведения личности, сформулированы П. Грайсом [7] как постулаты количества (информативности), качества (истинности), релевантности (уместности).

Достижение планируемого адресатом РА воздействия требует соблюдения правил прагматической компетенции. Они сформулированы Р. Лакофф как правило ясности выражения и правило вежливости.

Разработка теории вежливости Дж. Личем позволила сформулировать принцип вежливости в его негативной и позитивной форме: минимизирует невежливые утверждения и делает максимальными вежливые утверждения. Роль принципа вежливости Дж. Лич [13] усматривает в поддержании социального равновесия, доброжелательных отношений между партнерами по коммуникации для достижения взаимопонимания. С учетом того, что одни иллокутивные акты по своей природе связаны с положительной вежливостью (предложение выполнить действие), а другие – с отрицательной вежливостью (приказы), негативная вежливость заключается в минимизации невежливых иллокуций, а позитивная – в усилении вежливых иллокуций. Дж. Лич выделяет шесть максим принципа вежливости: максимы такта и великодушия; максимы похвалы и скромности; максимы согласия и симпатии. Понятие негативной вежливости Дж. Лич связывает с директивами, а позитивной – с комиссивами.

Категория вежливости является аксиологической категорией: само понятие «вежливость» представляет абстрактную социальную ценность и в этом смысле является универсальным,

хотя способы его вербальной и невербальной реализации культурно-специфичны [6].

При изучении исторических изменений принципа вежливости в побудительном дискурсе используются методы анализа стратегий коммуникации, основанные на понятии «лица» – позитивной социальной ценности, на которую претендует индивид [10].

Коммуникация строится по принципу стремления избежать конфликтов, кроме случаев намеренно конфликтной интеракции.

На выбор стратегий коммуникации влияют социальные факторы (социальная дистанция говорящего и слушающего, иерархическое соотношение их статусов), а также преимущественная ценность той или иной стратегии для определенной лингвокультурной общности (речевой этикет и т. д.). Так, степень вежливости возрастает с увеличением социальной дистанции между коммуникантами и с повышением статуса слушающего над статусом говорящего.

Разделяя мнение П. Браун и С. Ливинсон [10], выделяем следующие стратегии вежливости: негативные стратегии:

- 1) выражайся косвенно;
- 2) задавая вопросы, будь уклончив;
- 3) будь пессимистичен;
- 4) минимизируй степень вмешательства;
- 5) уважай мнение и желание адресата;
- 6) извиняйся, имперсонализируй адресанта и адресата;
- 7) представляй акт вмешательства как общее правило;
- 8) преуменьшай;
- 9) выражайся так, словно тебе делают одолжение, а не ты обзываешь адресата.

К позитивным стратегиям относим:

- 1) относись с пониманием к интересам и добродетелям адресата;
- 2) преувеличивай интерес, одобрение, симпатию к адресату;
- 3) увеличивай степень интереса к адресату;
- 4) используй маркеры принадлежности к группе;

- 5) ищи согласия;
- 6) избегай несогласия;
- 7) предполагай, создавай, утверждай общность интересов;
- 8) шути;
- 9) утверждай, предполагая, что говорящему известны заботы и желания адресата;
- 10) предлагай, обещавай;
- 11) будь оптимистичен;
- 12) вовлекай в деятельность и адресата, и адресанта;
- 13) приводи (запрашивай) причины;
- 14) предполагай и утверждай взаимность;
- 15) демонстрируй понимание и симпатию к адресату.

Определенная стратегия может быть реализована одним или несколькими речевыми актами и она же определяет выбор локутивного аспекта РА.

В побудительном дискурсе XVI–XX вв. реализуются различные принципы вежливости. Согласно нашим данным, РА директивы способны реализовать как позитивные, так и негативные стратегии вежливости.

Как постоянное общее свойство побудительного дискурса следует отметить доминирование негативных стратегий над позитивными на протяжении всего исследуемого периода, что соответствует ингерентно негативной ориентации побуждения как ликоповреждающего акта речи.

Стратегия негативной вежливости 4 направлена на минимизацию степени вмешательства, которое отличает РА директив. Данная стратегия определяется самой семантико-прагматической природой побуждения как ингерентно ликоповреждающего акта речи.

Стратегия негативной вежливости 7, выражающаяся в имперсонализации побуждения, ориентирована на то, чтобы избежать прямых форм «вмешательства», предотвратить прямую угрозу негативному «лицу». В локуции РА она реализуется глагольными формами пассива, которые служат показателем дистанцированности адресанта и адресата.

Использование негативной стратегии 7 в побудительном дискурсе обусловлено, в основном, фактором социального расстояния между коммуникантами; она преобладает в ситуациях ликоповышения или равенства адресанта и адресата.

Стратегия негативной вежливости 8 в директивах имеет целью смягчение ликоповреждающего эффекта РА путем своеобразного «снятия с себя ответственности» адресантом за высказываемое побуждение за счет апеллирования к общим правилам, закономерностям, принятому в обществе порядку вещей.

Применение негативной стратегии 8 сигнализирует о социальной дистанции между говорящими, реже – о равенстве коммуникантов.

К диахронически постоянным свойствам позитивных стратегий побуждения относим то, что на протяжении XVI–XX вв. их численность и частотность уступает негативным стратегиям (от 47% до 29%).

Относительная количественная стабильность в плане диахронии отличает стратегию позитивной вежливости 12, предполагающую вовлечение всех коммуникантов в общение с целью снижения эффекта ликоповреждения. Содержание и языковое оформление (конструкции Let + Pron.) и частотность употребления стратегии позитивной вежливости 12 сохраняются неизменными за исследуемый период времени, что позволяет считать ее диахронической постоянной для побудительного дискурса.

Также в ходе реализации вышеуказанной стратегии особое значение приобретает принцип кооперации и стремление к сотрудничеству коммуникантов, кроме того, данная стратегия характерна для ситуаций общения равных по социальному статусу или близких по ситуативной роли коммуникантов.

Обнаруженная стабильность позитивной стратегии 12 в плане диахронии объясняется самой прагматической природой побуждения – вмешательства, которое компенсируется стремлением адресанта участвовать наравне с адресатом в выполнении интендируемого действия как прием уменьшения степени угрозы лицу.

Таким образом, общей постоянной характеристикой побудительного дискурса является доминирование негативных стратегий, реализованных директивами, что соответствует природе побуждения.

В перспективе представляется интересным более детальное рассмотрение варьирования стратегий вежливости в составе директивного РА в рамках неформальной и официальной коммуникации.

Список литературы

1. *Беляева Е. И.* Грамматика и прагматика побуждения: английский язык / Е. И. Беляева. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1992. – 168 с.
2. *Бирюлин Л. А.* Модальность желания и значение императива. Лингвистические исследования: Общие и специальные вопросы языковой типологии / Л. А. Бирюлин. – М.: Высш. шк., 1997. – 340 с.
3. *Булыгина Т. В.* Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М.: Шк. «Яз. рус. культуры», 1997. – 425 с.
4. *Вежбицка А.* Речевые акты / А. Вежбицка // Новое в зарубеж. лингвистике. – Вып. 16. – М., 1985. – 408 с.
5. *Грайс Г. П.* Логика и речевое общение / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. – М., 1985. – С. 217–237.
6. *Рыжова Л. П.* Речевой этикет и языковая норма / Л. П. Рыжова // Языковое общение: единицы и регулятивы. – Калинин, 1987. – С. 51–58.
7. *Серль Дж.* Косвенные речевые акты / Дж. Серль // Новое в зарубеж. лингвистике. – Вып. 17. – М., 1986. – С. 195–222.
8. *Степанов Ю. С.* Теоретическая лингвистика входит в новый век многополюсной дисциплиной / Ю. С. Степанов // Вопр. филологии. – 1999. – № 3. – С. 5–6.
9. *Шевченко И. С.* Историческая динамика прагматики предложения. Английское вопросительное предложение XVI–XX вв. / И. С. Шевченко – Харьков: Константа, 1998. – 167 с.
10. *Brown P.* Politeness: Some Universals in Language Use / P. Brown, S. Levinson. – London, New York etc.: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.

11. *Kohnen T.* Explicit Performatives in Old English: A Corpus – Based Study of Directives / T. Kohnen // *Journal of Historical Pragmatics*. – 2000. – Vol.1. – P. 360.

12. *Lakoff R.* The Logic of Politeness of Minding Your P's and Q's / R. Lakoff // *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. – Chicago, 1973. – P. 507

13. *Leech G. N.* Principles of Pragmatics / G. N. Leech. – London: Longman, 1983. – 246 p.

Резюме

Директив – це такий мовленнєвий акт, за допомогою якого адресат певним чином впливає на адресанта, стимулюючи виконання бажаної дії.

Когнітивну основу мовленнєвого акту директива складає концепт «воля – бажання».

Для директивних мовленнєвих актів принцип ввічливості має головне значення.

Роль принципу ввічливості полягає у підтримуванні соціальної рівноваги, доброзичлих відносин для досягнення взаєморозуміння.

Директивні мовленнєві акти реалізують як позитивні, так і негативні стратегії ввічливості.

Summary

The Directive Speech Act is the act, with the help of which the speaker intends to influence the listener, stimulating the fulfillment of some action.

On the basis of the directive speech act is the concept of willilgless.

The principle of politeness plays the main role for the directive.

The principle of politeness helps to support the social balance, for achieving mutual understanding.

The directive speech acts can realize both positive or negative politeness strategies.

УДК 004.82

Д. И. Панченко

ПРИМЕНЕНИЕ ОНТОЛОГИЙ ДЛЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ ОБРАБОТКИ ЗНАНИЙ

Ключевые слова: информатизация, формализация, информационные технологии, интеллектуальные системы, базы данных, базы знаний, модели представления знаний, онтология.

В современном информационном обществе информация становится одним из важных и дорогостоящих ресурсов, а уровень развития общества теперь оценивается по степени его информатизации.

Сегодня наблюдается стремительное развитие телекоммуникационных и информационных технологий, являющихся наиболее перспективными средствами передачи и обработки информации. Среди такого вида технологий первенство остается за интеллектуальными системами представления знаний. Данные интеллектуальные системы применяются для решения задач, где основную трудность представляет использование слабо формализованных знаний специалистов-практиков и где смысловая обработка информации превалирует над вычислительной. Проектирование таких систем, по мнению Т. А. Гавриловой и В. Ф. Хорошевского, определяется, во-первых, сложностью предметных областей, во-вторых, сложностью управления процессом разработки и, в-третьих, сложностью обеспечения гибкости конечного программного продукта, а также описания поведения отдельных подсистем [1, с. 91].

На наш взгляд, в настоящее время пока нет интеллектуальных систем, удобных для работы широкого круга пользователей в сети Интернет, и не все существующие системы обладают необходимыми характеристиками:

- 1) собственной внутренней моделью внешнего мира;
- 2) способностью пополнения имеющихся знаний;
- 3) способностью к дедуктивному выводу, то есть к генерации информации, которая в явном виде не содержится в системе;
- 4) умением оперировать в ситуациях, связанных с различными аспектами нечеткости, включая «понимание» естественного языка;
- 5) способностью к диалоговому взаимодействию с человеком;
- 6) способностью к адаптации в различных условиях работы.

В связи с этим разработка теории, методов и технологий представления и использования знаний остается актуальной задачей для создания и внедрения в практику интеллектуальных систем. Проблема представления знаний и разработка систем, основанных на знаниях, на сегодняшний день является основным направлением в области искусственного интеллекта. Прежде всего, она связана с разработкой моделей и методов представления, структурирования и извлечения знаний, с созданием баз знаний, применяемых в различных сферах деятельности. Проектирование таких систем требует интенсивных усилий по формализации уже накопленных человечеством знаний. С уверенностью можно констатировать, что совершенствование интеллектуальных систем во многом будет зависеть от успешного решения задач представления знаний.

Согласно определению R. Studer, под *представлением знаний* понимается либо способ кодирования знаний в базе знаний, либо формальная система, которая используется для формализации знаний [2]. С этим термином связывается определенный этап в развитии программного обеспечения. Если сначала доминировали программы, а данные играли вспомогательную роль для программ, то впоследствии значимость данных возростала быстрыми темпами, последовательное развитие структур данных привело к их качественному изменению и к переходу от представления данных к представлению знаний.

На сегодняшний день существуют различные классификации видов знаний, но в любой из них, как правило, выделяют

процедурные и декларативные, поверхностные и глубинные знания, которым присущи такие основные характеристики, как: внутренняя интерпретируемость, структурированность, связность, семантическая метрика и активность [1, с. 19, 21]. Перечисленные пять особенностей информационных единиц определяют ту грань, за которой данные превращаются в знания, а базы данных перерастают в базы знаний. Однако в настоящее время не существует баз знаний, в которых в полной мере они были бы реализованы. Это связано с тем, что все существующие модели представления знаний лишь отчасти решают стоящую перед ними задачу.

К числу наиболее известных моделей представления знаний относятся *продукционные, сетевые, фреймовые и логические модели* [1, 2, 3]. Каждая из них имеет свои сильные и слабые стороны. Помимо несовершенства данных моделей на выбор способа их представления существенно влияет природа самих знаний моделируемой области. Более того, при решении сложных задач представление разного вида знаний изначально предполагает использование различных способов представления. В результате база знаний может иметь многоуровневую структуру, и тогда функционирование интеллектуальной системы осуществляется по принципу доски объявлений [3, с. 317].

Анализ действующих в Интернете систем и исследовательских прототипов, ориентированных на представление информации в виде знаний, позволяет утверждать, что лидирующим направлением для реализации приложений в этой области являются агентные технологии и мультиагентные системы [4]. Для работы со знаниями в сети нужны специальные методы их представления и обработки. Задача здесь, прежде всего, в том, чтобы адаптировать методы и средства, разработанные для основанных на знаниях систем в новую проблемную область. В рамках такого подхода в последнее время внимание различных исследователей привлекают *онтологии* как один из наиболее перспективных способов представления знаний и как средство

построения распределенных и неоднородных систем баз знаний в Интернете [5].

В начале 90-х годов XX в. термин «онтология» (от др.-греч. *онто́с* – сущее, *логос* – учение, понятие), подразумевающий собой философское учение о бытии, его основах, принципах, структуре и закономерностях, был переосмыслен в рамках исследований по искусственному интеллекту. В данной области под онтологией, в общем смысле, понимается описание на формальном языке понятий некоторой предметной области и отношений между ними [6, с. 28], что в совокупности накладывает определенную структуру на предметную область и ограничивает возможные интерпретации терминов, которые могут быть скомбинированы для построения достоверных утверждений о состоянии рассматриваемой системы в некоторый момент времени. На основе этих утверждений делаются соответствующие выводы, которые позволяют вносить изменения в систему для повышения эффективности ее функционирования. Онтологии во многом похожи на тезаурусы и таксономии, но на самом деле шире их, поскольку представляют дополнительные средства для описания структуры описываемых данных.

В основном онтологии упоминаются в контексте с такими понятиями, как концептуализация, знание, представление знаний, системы, основанные на знаниях. Одни ученые пытаются дать неформальные определения, другие – описывают онтологии на основе понятий и конструкций логики и математики. Однако, несмотря на то что построено множество различных онтологий и увеличивается область их применения, до сих пор нет точного определения этого понятия применительно к области искусственного интеллекта, так как его понимание различно в зависимости от контекста и целей использования.

В работах по проектированию и исследованию онтологий самым распространенным на данный момент является определение Т. Gruber: «онтология – *явная спецификация концептуализации*» [7]. С этой точки зрения каждая база знаний или система, основанная на знаниях, фиксируется некоторой

концептуалізацією. Множество об'єктів (понять, атрибутів, процесів) і відношення між ними відображаються в словарі, в якому система представляє свої знання. Таким чином, вважається, що формально онтологія складається з організованих в таксономію термінів як загальних, так і специфічних для конкретної предметної області, їх визначень і атрибутів, а також зв'язаних з ними аксіом і правил виводу.

Онтології розробляються і можуть бути використані при розв'язанні різних завдань, в тому числі для спільного застосування людьми або програмними агентами, для можливості накоплення, розподілу і повторного використання знань, для створення моделей і програм, оперуючих онтологіями, а не жорстко заданими структурами даних, і для аналізу знань в предметній області [6, 8].

Процес розробки онтології зазвичай починається з складання словаря термінів (понять), який в подальшому використовується для дослідження властивостей і характеристик представлених в ньому термінів. Далі на природному мові створюється список точних визначень термінів, представлених в словарі. Потім на основі таксономічних відносин будуються дерева класифікації понять (ієрархії класів), в яких в онтології може бути декілька. З понять, не задіяних при складанні дерев класифікації, виділяються атрибути класів і їх можливі значення. Саме ці поняття і встановлюють основні зв'язки між класами, в результаті чого отримується модель системи. Після цього в залежності від цілей, переслідуються при проектуванні онтології, в дану модель можуть додаватися екземпляри класів. І на останньому етапі експерти по предметній області створюють правила логічних висновків, що дозволяють оперувати поняттями і даними, а також витягати з створеної онтології нові знання [6, с. 30].

В підтвердження вищеизложеного зауважимо, що побудова онтології, згідно деяких методологій і стандартів, складається з п'яти основних дій:

1) изучение и систематизирование начальных условий (устанавливаются основные цели и контексты проекта разработки онтологии, а также распределяются роли между членами проекта);

2) сбор и накапливание данных;

3) анализ и классификация собранных данных;

4) начальное развитие онтологии (формируется предварительная онтология на основе отобранных данных);

5) уточнение и утверждение онтологии (заключительная стадия процесса).

Согласно типизации Т. Gruber, созданная онтология должна учитывать следующие базовые принципы: ясность, согласованность, расширяемость, минимум влияния кодирования, минимум онтологических обязательств [7].

По степени зависимости от конкретной задачи или предметной области обычно различают [1, с. 299]:

1) онтологии верхнего уровня (описывают общие понятия, которые не зависят от конкретной проблемы или области) [9];

2) онтологии, ориентированные на предметную область (описывают словарь, связанный с соответствующей предметной областью) [10];

3) онтологии, ориентированные на конкретную задачу (описывают словарь, непосредственно относящийся к конкретной задаче или деятельности) [11];

4) прикладные онтологии (описывают концепты, зависящие как от предметной области, так и от задач, которые в них решаются) [11].

Как показывает анализ работ в этой области, научными коллективами создаются онтологии разных типов, но в целом в настоящее время наиболее активно разрабатываются и используются на практике предметные онтологии.

Резюмируя все вышеизложенное, определимся в том, что онтология может иметь различные формы и для ее построения требуется формальное декларативное представление четко организованных конструкций, которые включают в себя словарь

терминов тематической области, описание определений этих терминов, классификации существующих, теоретически возможных и невозможных взаимосвязей между ними.

Для описания онтологий используются различные формальные языки, которые можно разделить на две группы. В первую входят традиционные языки описания онтологий: Interlinguas, СуsL; языки, основанные на дескриптивных логиках (LOOM), и языки, основанные на фреймах (OKBC, OCML, Flogic). Вторая группа включает в себя языки, основанные на Web-стандартах: XOL, UPML, SHOE, RDF с RDFS, DAML, OIL, OWL, созданные специально для использования онтологий в Интернете. Различия между языками заключаются в их возможностях по описанию предметной области и в некоторых возможностях механизма логического вывода для этих языков [1, 3, 6].

Делая выводы о перспективности развития онтологий, следует отметить, что данные системы расширяют сферу применения интеллектуальных технологий за счет повышения их качества, а также способствуют разработке единой базы знаний и ее использования для решения различных прикладных задач. Основные задачи, успешно решаемые на базе онтологий, включают: предоставление знаний для вывода информации, которая релевантна запросу пользователя; фильтрацию и классификацию информации; индексирование собранной информации; организацию общей терминологии, которой могут пользоваться в процессе коммуникации программные агенты и пользователи. До сих пор, как отмечает Н. В. Майкевич, возможности логического вывода в Интернет практически не применялись, а с «приходом» баз знаний и систем, основанных на знаниях, в Интернете появляются новые перспективы в освоении сетевого пространства [4].

Конечно, существует ряд спорных моментов и нерешенных проблем, что соответственно, требует дальнейшего изучения, новых подходов и идей. Например, нельзя ожидать, что онтологии будут использоваться каждым пользователем, но даже если это станет возможным, то крайне затруднительным окажется

процесс коммуникации пользователей с целью договориться об используемых терминах. Безусловно, возможна автоматическая модификация документов, но, по крайней мере, необходимы единые стандарты формата мета-тэгов и четко определенные протоколы взаимодействия разных составителей онтологий. Использование идеи групп по интересам также проблематично, так как другие пользователи, имея другую модель мира, не смогут «распознать» нужные им документы. В конечном счете, разработка онтологий занимает достаточно много времени [2, 4, 5].

В целом же, можно сказать, что вовлечение систем, основанных на знаниях, компонентом которых являются онтологии, позволяет рассматривать Интернет как организованное и структурированное пространство знаний, что, возможно, приведет к использованию информации на новом уровне.

Список литературы

1. *Гаврилова Т. А.* Базы знаний интеллектуальных систем / Т. А. Гаврилова, В. Ф. Хорошевский. – СПб.: Питер, 2000. – 384 с.
2. *Studer R.* Knowledge Engineering: Principles and Methods / R. Studer, V. R. Benjamins, D. Fensel // In Data & Knowledge Engineering. – 1998. – № 25. – P. 161–197.
3. *Дюк В.* Data Mining: Учеб. курс / В. Дюк, А. Самойленко. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с.
4. *Майкевич Н. В.* От информационного пространства к пространству знаний. Онтологии в Интернете [Электрон. ресурс] / Н. В. Майкевич // Тр. конф. КИИ'98, Пущино (Россия). – 1998. – С. 152–158. – Режим доступа: <http://www.uchcom.botik.ru/nut/CAI98.html>.
5. *Guarino N.* The Role of Ontology in the Information Technology / N. Guarino, N. Poli // International Journal of Human-Computer Studies. Special Issue on Ontology. – 1995. – № 43. – P. 623–965.
6. *Кальченко Д.* Интеллектуальные агенты семантического Web'a / Д. Кальченко // Компьютер Пресс. – 2004. – № 10. – С. 26–32.
7. *Gruber T. R.* A Translation Approach to Portable Ontology Specifications / T. R. Gruber // Knowledge Acquisition. – 1993. – № 5. – P. 199–220.

8. *Fridman N.* Ontology Design: a Survey and Comparative Review / N. Fridman // *AI Magazine*. – 1997. – № 18. – P. 53–74.
9. *Lenat D. B.* CYC: A Large-Scale Investment in Knowledge Infrastructure / D. B. Lenat // *Communications of the ACM* 38. – 1995. – № 11. – Режим доступа: <http://www.cyc.com>.
10. *TOVE Manual*. – Department of Industrial Engineering, University of Toronto. – Toronto, 1999. – Режим доступа: <http://www.ie/utoronto.ca/EIL/tove>.
11. *Van der Vet P. E.* The Plinius Ontology of Ceramic Materials / P. E. Van der Vet, N. J. Mars, P. H. Speel // *ECAI'94*. – Amsterdam, 1994.

Резюме

Статтю присвячено вивченню питання розробки онтологій, що набувають останнім часом все більшої популярності як перспективний спосіб подання знань і засіб побудови розподілених і неоднорідних інтелектуальних інформаційних систем в Інтернеті. Аналізуються різні точки зору вчених щодо самого поняття «онтологія», побудови, основних характеристик, типів класифікацій і мов опису онтологій.

Summary

The article deals with the problem of development of ontologies which have been gaining popularity as a perspective way of knowledge representation and a method of development of distributed and nonuniform intellectual information systems in the Internet. Various points of view concerning the concept of the ontology, its development, the main characteristics, types of classifications and languages of the description of ontologies have been analyzed.

УДК 159.942.5:811.112.2'42:328(430)

И. Ф. Бублик

ПАРЛАМЕНТСКИЙ ДИСКУРС ФРГ КАК КОММУНИКАТИВНЫЙ ФЕНОМЕН

Ключевые слова: дискурс бундестага ФРГ, типы парламентского дискурса, фатическая коммуникация, вербальная агрессия.

Нет ни одного общества, которое не вело бы борьбу с различными проявлениями агрессивности человека. Вместе с тем, тенденции к ее сокращению пока не наблюдается. Поэтому изучение феномена агрессии и, в частности, вербальной агрессии как особого типа речевого поведения, целенаправленно и преднамеренно наносящего личности моральный ущерб путем использования определенных языковых и речевых средств, до сих пор не потеряло своей актуальности.

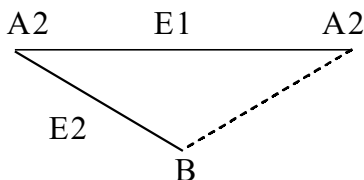
Данные лингвистических исследований [1; 2; 5; 6; 10; 11; 14; 15], *объектом* которых является вербальная агрессия, свидетельствуют о том, что формы ее проявления различны и зависят от вида дискурса. *Предметом* данного исследования является проблема вербальной агрессии в парламентском дискурсе.

Как известно, дискурс – это сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста также экстралингвистические факторы – знания о мире, мотивы, установки, цели адресанта и адресата, отношения между ними, социальные условия протекания коммуникации, необходимые для понимания текста [3, с. 8]. Поэтому для достижения *цели исследования*, которая заключается в изучении речеповеденческого и лексико-семантического аспектов вербальной агрессии в парламентском дискурсе ФРГ, необходимо рассмотреть специфические характеристики этой сферы коммуникации, что и является задачей данной статьи.

Деятельность парламента ФРГ (бундестага) как центральной политической инстанции, которая служит местом проведения

общественно-политических дискуссий, осуществляется по двум направлениям: а) фактическая законодательная и контрольно-управленческая работа в комиссиях и комитетах и б) деятельность по легитимизации принятых решений в глазах общественности во время пленарных заседаний [12, с. 19]. Эту вторую функцию парламента подчеркивает также Е. Червик, называя ее латентной [8, с. 161]. Он считает, что во время дебатов бундестаг выступает исключительно как посредник между политиками и гражданами, привлекая внимание последних к определенным политическим темам и демонстрируя позицию партий по этим вопросам. Интересным в этой связи представляется определение сущности современного парламента ФРГ, данное А. Буркхардтом: «Немецкий бундестаг – это демократический парламент партий или парламента-витрина (das demokratische Parteien- oder Schaufensterparlament) [7, с. 6]. А. Буркхардт подчеркивает, что во время дебатов действительно обосновываются политические решения и осуществляется соответствующий ритуал их принятия в виде голосования, но собственно дискуссия с целью взаимного убеждения практически отсутствует, так как решения были уже приняты ранее во фракциях и комитетах. На инсценированный характер такой коммуникации обращают внимание также Й. Клейн [12] и В. Холли [9, с. 197].

Впервые эта особенность парламентского дискурса была отмечена Г. Штрауссом и терминологически обозначена как «удвоением коммуникативной функции» (Doppelung) [18]. Двойственный характер выступления с речью на пленуме бундестага иллюстрирует следующая схема:

Участвуя в публичной дискуссии по какой-либо политической теме, политики А1 и А2 вовсе не преследуют цель решить спорный вопрос и прийти к единому мнению. Их задача – сформировать у третьего лица В, то есть публики, положительное отношение к занимаемой ими позиции и отрицательное впечатление от позиции политического соперника. Основной целью такой коммуникации является убеждение (Persuasion) Е2, и она реализуется под видом дискуссии между двумя ораторами Е1. При этом отрицательно оцениваемая общественностью политическая самореклама маскируется под положительно оцениваемую дискуссионную модель общения.

Сами политики также отмечают существование парламентского дискурса, так сказать, «для внутреннего и для внешнего пользования»: *Es gibt ja eine Sprache nach innen und eine Sprache nach drauben* [16, 1995: 23]. Дословное подтверждение этому мы находим в тексте Стенографических отчетов о заседаниях бундестага ФРГ: *Wenn Sie mit diesem Thema ernst gemeint hätten – einige von Ihnen sind erfahren genug, – dann hätten Sie sich mit dem Vorsitzenden des Innenausschusses in Verbindung gesetzt und gesagt: Labt uns das einmal in einer Innenausschusssitzung bereden, der Bundesinnenminister oder der Staatssekretär berichten über das Thema Bundesgrensschutz. Dann hätten wir vernünftig miteinander reden können. Sie jedoch ziehen eine Show-Veranstaltung ab, und so geht es nicht. (956D) [19]* – (Если бы Вы на самом деле хотели обсудить эту тему – а некоторые из Вас достаточно опытные, – то Вы бы связались с председателем комитета по вопросам внутренних дел и сказали бы: Давайте-ка обсудим это на заседании комитета, а министр внутренних дел или госсекретарь пусть доложат об охране государственной границы. Тогда бы мы смогли разумно друг с другом поговорить. Вы же устроили шоу, а так не годится.)

Таким образом, раздвоение политической коммуникации в парламенте позволяет разграничить функции парламента ФРГ как рабочего политического института с его комитетами и комиссиями (эзотерический дискурс) и как дискуссионно-

посреднического политического института, что находит выражение в проведении дебатов по различным вопросам (экзотерический дискурс).

Наиболее распространенным видом экзотерического парламентского дискурса является речь на пленарном заседании. Остановимся более подробно на ее характеристике с точки зрения самих политиков.

Для депутата бундестага, особенно если он является представителем большой фракции, выступление с речью в парламенте не является обыденной речевой ситуацией. С одной стороны, он должен выразить не свое личное мнение, а представить точку зрения фракции, и решение о том, где и какие именно акценты следует расставить во время выступления, принимается на заседании фракции. С другой стороны, речь должна ярко представлять самого выступающего, от чего зависит его дальнейшая политическая карьера. В целом, выступление с речью в парламенте является для депутата своеобразным экзаменом. Его речь должна быть понятна не только коллегам в зале, но и широким слоям общественности – значит, он должен избегать профессиональных терминов. Из-за ограниченного регламента выступления, которое длится от 5 до 15 минут, депутату приходится что-то убирать в подтекст, подвергая себя опасности показаться неточным. При этом в целях экономии времени многие депутаты во время произнесения речи опираются на заранее написанный текст, что, в свою очередь, мешает проявлению их ораторских качеств. Как следствие – стресс и повышенная эмоциональность выступления [16, с. 29].

Если для экзотерического парламентского дискурса характерно наличие большого количества политических, юридических и экономических профессионализмов, терминов и аббревиатур, то особенностью экзотерического парламентского дискурса является отказ от профессионально-специфических слов и выражений и переход на разговорную речь. Репертуар этого второго типа парламентского дискурса простирается от эвфемизмов до политической гиперболизации, от языкового

камуфляжа до нарушения табу. В выступлениях депутатов много эмоций, критики, полемики, вербальной агрессии и мало предметной аргументации, так как главное – наиболее привлекательно представить позицию собственной фракции и дискредитировать политического противника. Экзотерический дискурс изначально запрограммирован на повышенную эмоциональность выступлений и при выражении отношения к позиции политического оппонента зачастую в большей или меньшей степени получает агрессивную окраску.

При этом между депутатами обычно не существует личной неприязни, и агрессия выступающего служит лишь средством создания впечатления о себе как о напористом, смелом и красноречивом политическом деятеле, способном внести вклад в успешное достижение партией стоящих перед ней политических целей.

Экзотерический парламентский дискурс подвергается жесткой критике со стороны некоторых лингвистов. Э. Штрасснер [17], например, отмечает, что лицемерный, провокативный, полный пустых фраз, расплывчато-бессодержательный, абстрактно-непонятный и оскорбительный стиль выступлений политиков является прямым нарушением этических максим кооперативной коммуникации П. Грайса. Однако ряд немецких ученых выступает против подобного рода оценок. Так, Й. Клейн [13, с. 7–17] считает, что истинность высказывания в политике часто зависит от мировоззренческих позиций и взглядов коммуникантов. Ведь у экспертов и дилетантов, заинтересованных и незаинтересованных лиц, у сочувствующих и противников, у людей с различной идеологической ориентацией или с различной социальной принадлежностью имеются совершенно разные представления о том, что следует считать обоснованным, релевантным, информативным и понятным.

Политикам очень нелегко ориентироваться на коммуникативно-этические принципы, которые могут вступать в противоречие с целями, задачами и политическими интересами конкурирующих партий, поскольку на коммуникативные максимы

наслаиваются стратегические принципы партийной солидарности [13]: представляй собственную позицию в положительном свете; демонстрируй деловитость и конкурентоспособность; не сужай своего оперативного пространства даже в том случае, если необходимо в чем-то четко определиться; создавай себе как можно меньше противников в группах людей, мнение которых является для партии важным и существенным; представляй позицию противника как такую, которую следует отвергнуть.

В отличие от максим П. Грайса, восходящих к категориям трансцендентальной философии И. Канта, стратегические заповеди политика базируются на прагматических категориях. Первая, вторая и третья учитывают фактор адресанта, а четвертая и пятая – фактор адресата. При этом пятая заповедь, являясь следствием институционализации в парламентской демократии древнего принципа борьбы мнений в форме конкуренции партий, имеет прямое отношение к наличию в парламентском дискурсе вербальной агрессии.

Следует отметить, что политическая полемика уже не оказывает былого воздействия на адресатов, а лишь вызывает у граждан ФРГ скепсис. Поэтому Й. Клейн предлагает политикам отказаться от тактики диффамации своих противников и взять пример с экономической рекламы, где законодательно запрещена дискредитация продукции конкурентов [13, с. 14].

Отвечая на вопрос о релевантности максим П. Грайса для оценки парламентского дискурса, необходимо также учитывать то, что коммуникация – это не только процесс обмена информацией, но и выражение отношений между коммуникантами, их отношения к самим себе и к окружающей действительности. Этот второй, фатический аспект коммуникации долгое время находился вне поля зрения исследователей, так как существовало представление о человеке как о рационально действующем субъекте, эмоции которого во многом мешают его рациональным действиям.

Принимая во внимание тот факт, что цель парламентских дебатов – не обмен информацией, а выражение отношений между

представителями разных партий и фракций и оценочная квалификация своей позиции, а в еще большей степени – позиции политического соперника с целью формирования определенного отношения к представленным позициям у наблюдающей публики, мы можем оправданно отнести дискурс публичных парламентских дебатов к фатическому типу коммуникации, где преобладают эмоции. Именно поэтому во время дебатов, как и во время любого публичного выступления, логическая аргументация, сколь бы стройной она ни была, может быть легко разрушена удачным эмоциональным сообщением [4, 2000: 80].

Таким образом, можно сделать вывод, что возникновение вербальной агрессии в выступлениях депутатов парламента на пленарных заседаниях закономерно и объясняется рядом объективных особенностей экзотерического парламентского дискурса как фатического типа коммуникации. С одной стороны, данный тип коммуникации уже изначально запрограммирован на повышенную эмоциональность, нередко агрессивность, что обусловлено борьбой политических соперников за превосходство на политической арене. С другой стороны, ослабленная информативность фатических высказываний еще больше повышает значение вербальной агрессии как фактора воздействия говорящего на оппонента и публику с целью убеждения массового сознания в ошибочности позиции соперника.

Проведенное исследование вносит вклад в развитие общей теории коммуникации. В качестве перспектив дальнейших исследований может быть предложено изучение функций вербальной агрессии в других социально-коммуникативных контекстах.

Список литературы

1. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи / В. И. Жельвис. – Ярославль: Изд-во Яросл. гос. пед. ин-т, 1990. – 81 с.
2. Николаева Т. М. «Лингвистическая демагогия» / Т. М. Николаева // Прагматика и проблемы интенциональности: Сб. науч. тр. / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М.: ИНИОН АН СССР, 1988. – С. 154–165.

3. *Петров В. В.* Вступ. статья / В. В. Петров, Ю. Н. Караулов // Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 5–11.
4. *Почепцов Г. Г.* Имиджология / Г.Г. Почепцов. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 768 с.
5. *Пушкин А. А.* Прагмалингвистические характеристики авторитарной языковой личности: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / А. А. Пушкин. – Чебоксары, 1992. – 16 с.
6. *Смирнова Е. С.* Высказывание-оскорбление: коммуникативно-функциональный аспект (на материале современного английского языка): Дис. ... канд. филол. наук / Е. С. Смирнова. – К.: Гос. лингвист. ун-т, 1993. – 220 с.
7. *Burkhardt A.* Das Parlament und seine Sprache / A. Burkhardt. – Tübingen: Niemeyer, 2003. – 608 s.
8. *Czerwick E.* Parlament und Politikvermittlung / E. Czerwick // Sarcinelli, Ulrich. Politikvermittlung. Beiträge zur politischen Kommunikationskultur. – Stuttgart: Bonn Aktuell, 1987. – S. 161–183.
9. *Holly W.* Politische Kultur und Sprachkultur / W. Holly // Sprachkultur. Hrsg. von Rainer Wimmer. – Düsseldorf: Schwann-Bagel, 1985. – 278 s.
10. *Gruber H.* Streitgespräche: Zur Pragmatik einer Diskursform / H. Gruber. – Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH, 1996. – 354 s.
11. *Kiener F.* Das Wort als Waffe: Zur Psychologie der verbalen Aggression / F. Kiener. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – 304 s.
12. *Klein J.* Sprachstrategien zur innenparteilichen Konfliktvermeidung oder Wie ist die Rekonstruktion interaktionaler Bedeutung möglich? / J. Klein // Institutionen. Konflikte. Sprache. Arbeiten zur linguistischen Pragmatik. Hrsg. J. Klein, G. Presch. – Tübingen: Max Niemeyer Vrlg., 1981. – S. 1–35.
13. *Klein J.* Dialogblockaden. Dysfunktionale Wirkungen von Sprachstrategien auf dem Markt der politischen Kommunikation / J. Klein // J. Klein, H. Diekmannshenke. Sprachstrategien und Dialogblockaden: linguistische und politikwissenschaftliche Studien zur politischen Kommunikation. – Berlin; New York: de Gruyter, 1996. – S. 3–139.
14. *Konflikte* in Gesprächen / Herausgegeben von G. Schank, J. Schwitalla. – Tübingen: Narr, 1987. – 325 s.
15. *Nothdurft W.* Gesprächsanalyse von Schlichtung: Die Geschichte eines Forschungsprojekts und die Entwicklung seiner Ergebnisse /

W. Nothdurft // Streit schlichten: Gesprächsanalytische Untersuchungen zu institutionellen Formen konsensueller Konfliktregelung. Band I / Hrsg. von W. Nothdurft. – Berlin; New York: de Gruyter, 1995. – S. 2–26.

16. Patzelt W. Politiker und ihre Sprache / W. Patzelt // Sprache des Parlaments und Semiotik der Demokratie: Studien zur politischen Kommunikation in der Moderne. Hrsg. von Andreas Dörner; Ludgera Vogt. – Berlin; New York: de Gruyter, 1995 (Sprache, Politik, Öffentlichkeit; Bd.6). – S.17–54.

17. Straâner E. Maximenverstoâ als Regel. Zum Grundprinzip politischer Kommunikation / E. Straâner // Sprache statt Politik? Politikwissenschaftliche Semantik- und Rethorikforschung. Hrsg. Opp de Hit, Manfred; Latniak, Erich. – Opladen: Westdeutscher Verlag GmbH, 1991. – S. 124–155.

18. Straub G. Der politische Wortschatz. Zur Kommunikations- und Textsortenspezifik / G. Straub. –Tübingen: Gunter Narr Vrlg., 1986. – 280 s.

19. *Verhandlungen* des Deutschen Bundestages, 14. Wahlperiode, Stenographische Berichte, Bd. 194. – Bonn, 1998. – S. 1–1381.

Резюме

У статті на прикладі бундестагу ФРН розглядаються характеристики такої специфічної сфери комунікації, як парламентський дискурс. Основна увага приділяється вивченню особливостей екзотеричного парламентського дискурсу, які зумовлюють появу вербальної агресії у виступах депутатів. На основі проведеного дослідження робиться висновок про закономірність підвищеної емоційності, а також агресивності екзотеричного парламентського дискурсу як фатичного типу комунікації.

Summary

The article deals with characteristics of a specific field of communication exemplified by parliamentary discourse in German Bundestag. The main attention is paid to analyzing of the peculiarities of exoteric parliamentary discourse, which bring about verbal aggression in the speeches of deputies. On the basis of the research the conclusion about the regularity of heightened emotionality and aggressiveness of exoteric parliamentary discourse as a fatic communication type has been drawn.

УДК 81'25(091)(5-15)

*О. А. Кальниченко, В. О. Подміногін***ЮДЕЙСЬКА ТРАДИЦІЯ ПЕРЕКЛАДУ**

Ключові слова: переклад, історія перекладу, Септуагінта, богонатхнений переклад, колективний переклад, буквальний переклад, юдейська перекладацька традиція

Створення істинно сучасної теорії перекладу неможливе без попереднього вивчення його історії, а найкращим шляхом для цього вважається дослідження національних традицій розвитку перекладу та перекладацької думки [10]. Саме тому *об'єктом* даного дослідження стала одна з найдавніших та найвпливовіших у світовій культурі перекладацьких традицій – юдейська. *Метою* дослідження було встановити вплив цієї традиції на подальший розвиток перекладу, особливо перекладу сакральних текстів аж до сучасних часів. Донедавна розгляд історії перекладу саме з позицій національних традицій залишався поза увагою дослідників, а питання типологічних паралелей з іншими традиціями, як-от китайською або іспанською, не розглядалися взагалі. Друге *завдання* автори вбачали в ознайомленні вітчизняного перекладацького загалу як з думками визнаних мислителів, що належать до даної традиції, так і їх наслідувачів з інших культур і традицій, та з відголосом саме юдейської перекладацької традиції в основоположних творах з перекладознавства ХХ сторіччя.

З точки зору перекладу релігії можна розділити на дві великі групи: ті, що існують на одній сакральній мові, та ті, чий священні тексти можуть передаватися будь-якою мовою й при цьому залишатимуться однаково законними [12, с. 159]. У першому випадку, основними прикладами якого є іудаїзм та іслам, переклади завжди будуть вважатися простою прикладкою до першоджерельного тексту, тоді як у другому випадку, що

включає християнство та буддизм, переклади можуть замінити першоджерело.

У той час як іудаїзм присвячував себе збереженню, передачі та тлумаченню слова Божого в оригінальній гебрайській формі, міцна традиція сприяє перекладу цих текстів у повчальних цілях [12, с. 161]. Існує давня єврейська традиція, що Тора, Старий Заповіт у християн, хоча містить божественні істини, була написана для того, щоб її розуміли люди. Отже, її слід перекладати й тлумачити для тих, хто не знається на гебрайській мові [9, с. 269]. А історія єврейського народу складалася таким чином, що в різні її періоди виникала потреба в перекладі Біблії з гебрайської мови. І перші історичні згадки про переклад Біблії можна знайти вже в самій Біблії. Коли єврейські вигнанці поверталися з Вавилонського полону з дозволу перського царя Кира додому, до Юдеї, в VI ст. до н. е., то багато з них вже не розуміли більше гебрайської мови і потребували перекладу священних текстів. Близько цього часу книжник Езра започаткував практику публічного читання Тори, в той час як жерці-левіти тлумачили її людям (Неемія 8: 1 – 8) [1]. Тобто вони читали Тору старовинною гебрайською мовою (яка свого часу правила євреям за розмовну, проте під час Вавилонського полону перетворилася на книжну, літургійну, а розмовною мовою народу стала арамейська або інакше халдейська мова) і тут же перекладали її арамейською та коментували. За століття відмінність між письмовим першоджерелом та усним тлумаченням отримала й чітку візуальну та оральну репрезентацію в синагозі [12, с. 161]. Коли читець читав з Тори, тлумач поруч нього перекладав конкретний сегмент рядок за рядком розмовною мовою слухачів, найчастіше арамейською. Святому Письму гебрайською мовою надавалося надзвичайно великого значення, що підкреслювалося в ритуалі. Так, читець не мав права відривати очей від тексту, щоб у вірних не склалося враження, що він імпровізує. Йому заборонялося виголошувати текст по пам'яті, бо він міг помилитися, або щоб не склалося враження, що він є автором тексту. Текст можна було лише читати, бо Тора була дана Мойсеєм у письмовій формі.

Метургеман (тлумач) слухав та перекладав усно, не дивлячись у Тору, щоб не подумали люди, що він повторює написане там [12, с. 161]. Цей переклад завжди був усним, а от найдавніший письмовий переклад Біблії – це Септуагінта.

Деякі фрагменти Біблії виявляють сліди реального перекладу (наприклад, це впадає у вічі, якщо порівняти уривки Езра 1: 7–8 гебрайською мовою та Езра 5: 14 чи 6: 5 арамейською) [34, с. 439]. Грунтуючись на свідченнях інтерференції інших мов та текстуальних традиціях, можна висловити припущення, що чимало фрагментів у Старому Заповіті є перекладами з інших джерел [34, с. 439]. Поза всяким сумнівом, певні переклади гебрайською мовою мали місце на ранніх етапах постбіблійних часів, однак реальні тексти, що дійшли до наших часів, обмежуються майже виключно біблейськими віршами, що цитуються в мішнаїцьких текстах і перекладаються, як частина процесу роз'яснення, новою версією гебрайської мови [34, с. 439]. Пізніше, в Ізраїлі та в сусідніх краях, де оселилися євреї (а особливо в Єгипті), починають перекладати вже з гебрайської мови, переважно арамейською та грецькою, спершу перекладають усно, а потім – письмово. І основною метою цих перекладацьких зусиль було зробити Святе Письмо доступним для менш вчених людей, щоб вони могли брати участь в богослужінні [34, с. 439].

Перший грецький переклад Старого Завіту увійшов в історію культури під назвою «переклад Сімдесяти» або Септуагінта (від латин. *septuaginta* – сімдесят), тобто це переклад сімдесяти тлумачів. Перекладачами (тлумачами) були правовірні іудеї в елліністичному Єгипті, що вже декілька поколінь жили тут і в повсякденному спілкуванні користувалися спільною мовою Середземномор'я – грецькою. С. С. Аверінцев пише про створення Септуагінти як про перекладацьку роботу унікального розмаху, що стала кульмінаційним пунктом в русі іудаїзму до наднаціональної, загальнолюдської релігії [3]. Септуагінта була сприйнята християнством і стала основою християнського старозавітного канону на всі часи в грецькій православній церкві.

Між перекладом «70 тлумачів» та виникненням християнства як універсальної релігії існує глибокий зв'язок, як між передумовою та здійсненням [3]. Сучасні вчені відзначають, що переклад було виконано кількома перекладачами, обдарованість яких була різною. Деякі частини перекладено парафрастично, деякі – буквально, деякі – інтерпретаційно [8, с. 82].

Найдавніше повідомлення про історію цього перекладу міститься у так званому «листі Аристея». Ми не знаємо достеменно, хто написав славнозвісного «листа Аристея» про створення в Александрії початку III ст. перекладу Септуагінти. Яскравий та насичений подробицями лист видається розповіддю очевидця, хоча філологічний та історичний аналіз дозволяє висунути припущення, що його насправді було написано десь на півтора сторіччя пізніше від імені Аристея якимось еллінізованим, проте побожним, александрійським євреєм наприкінці II ст. до н. е. [29, с. 4]. У листі наведено численні легендарні подробиці здійснення перекладу, однак цей лист скоріше приховує справжні історичні факти, аніж розкриває їх. Проте згаданий лист є важливим документом, в якому викладені погляди його автора на метод та процедуру біблійного перекладу. Листа було створено, ймовірно, для роз'яснення єгипетським євреям довершеності та високої якості цього грецького перекладу, або ж як рекомендацію тим, хто не наважувався відмовитися від першоджерельного тексту гебрійською мовою [36, с. 6]. Лист Аристея, мабуть, містить в собі традиційні для того часу погляди на переклад. Крім того, для нас він важливий тим, що є найдавнішим викладенням вимог, необхідних для створення нової версії Біблії [36, с. 6]. «Лист Аристея» важливий ще й тому, що проливає світло на поширені в давньому світі трепет та побоювання, коли мова заходить про переклад сакральних текстів – побоювання, яким частково можна пояснити необхідність представити саме цей переклад як богонатхнений. В Александрії перекладачі щоденно, перш ніж взятися за переклад, за ритуалом мили руки; а вислухавши переклад, який голосно зачитувався, простолюддя наполягало на тому, щоб в ньому ніколи

не змінювали жодного слова, й що найбільше вражає, так це дві розповіді Деметрія про грецьких авторів, які були вражені фізичними розладами, коли лишень збиралися включити у свої твори уривки із Святого письма в грецькому перекладі, й відходили лише тоді, коли відмовлялися від свого наміру зробити Боже слово відомим неевреям.

Уперше, очевидно, в історії переклад виконувався не окремими особами, а цілим колективним органом, який узгоджував грецький текст перекладу. Такий колективний метод праці над перекладом гарантував точність, а для автора листа точність означала, що жоден переклад, окрім виконаного спеціально створеним комітетом перекладу, не може бути точним. Саме тому жерці та деякі з керівників громади на своєму зібранні вимагали: *«З огляду на те, що переклад добре та побожно виконаний і у всіх відношеннях точний, найкращим буде, щоб він залишався у своєму сучасному вигляді й щоб його не переробляли жодним чином»*. Ці слова демонструють нам погляди на мову, які досить відмінні від наших сучасних: а саме, що мови не змінюються і, в цілому, є ідентичними. Отже, «досконала точність» в перекладі досяжна й цілком можливо створити зразковий переклад, що не лише стане кінцевим, але й замінить першоджерело [36, с. 6]. Наводимо фрагмент з листа Аристея до Філократа (бл. 130 року до н. е.), де йдеться про те, як саме здійснювався переклад: *«...І всім миром ми обрали добрих та праведних достойників, по шість чоловік від кожного коліна, з якими й послаємо цю книгу Закону нашого. ... Й отже, вони приступили до його виконання, узгоджуючи шляхом взаємних порівнянь всі частини. Придатний результат узгодження далі під керівництвом Деметрія записувався. Засідання, зазвичай, тривали до дев'ятої години [до третьої пополудні], а потім вони завжди переривалися, щоб подбати про тілесні потреби, при чому всі їхні вимоги щедро задовольнялися... Отже, як ми казали раніше, вони щодня збиралися разом на цьому місці, настільки чудовому завдяки своєму відлюддю та ясній видимості, й виконували визначене їм завдання. І трапилося так, що роботу по*

відтворенню [закону грецькою мовою] було завершено за сімдесят два дні, немов би цей збіг став результатом якогось провидіння. Коли роботу було завершено, Деметрій зібрав громаду євреїв в тому місці, де було виконано переклад, й зачитав його всьому зібранню, при цьому були присутні також і перекладачі; й вони отримали до того ж від громади бурхливу овацію на відзнаку визнання їхньої великої роботи. І вони влаштували подібний прийом Деметрію й попрохали його повеліти зробити копію всього перекладеного Закону й піднести його в дар їхнім правителям. Коли сувої було зачитано, жерці та старійшини від перекладачів та деякі з керівників громади піднялися й сказали: «З огляду на те, що переклад добре та побожно виконаний і у всіх відношеннях точний, найкращим буде, щоб він залишався у своєму сучасному вигляді й щоб його не переробляли жодним чином». Коли всі виявили згоду із сказаним, вони запропонували, щоб було проклято, згідно їхнього звичаю, всякого, хто буде переглядати цей текст: додавати, змінювати яким-небудь чином те, що було записано, або вилучати з нього; і в цьому вони вчинили добре, з тим, щоб ця робота могла б зберігатися нев'янучою та незмінною завжди [29: 4–6].

В Александрії також було вказано й на причину неможливості перекладу. Онук Ісуса, сина Сираха, автора Книги Мудрості Ісуса, частини «Еклезіясту», створеної первісно гебрайською мовою, бажаючи прислужитися своїм землякам у діаспорі, переклав її панівною мовою елліністичних часів – грецькою. А в «Передньому слові перекладача на грецьку мову» зазначив, що першопричина неможливості повноцінного перекладу, це те, що мови різні, (бл. 130 до н.е.): «Отже, припрошую вас доброприхильно й уважно це прочитати і дарувати люб'язно, якщо в чомусь схибали ми, відай, попри всі зусилля тлумачні: не рівносильний бо вислів той самий у мові єврейській та в інших; не один лиш сувій цей, але й сам закон, а також і пророки, та й книжок усі решта мають чималі відміни в перекладі від першотворі» [1].

Легенда про створення Септуагінти була підхоплена кількома іншими впливовими авторами, серед них в першу чергу варто

згадати Йосифа Флавія, який переповів дуже ретельно Аристєя, майже підрядно, та Філона Александрійського [29, с. 4], фрагмент дещо прикрашеної розповіді якого з «Життя Мойсея» (бл. 20 р. до н. е.) наводиться нижче: «VII. Сидячи тут у відлюдді, коли нікого немає довкола, а лише природні стихії: земля, вода, повітря, небо, виникнення яких мало стати першою темою їх священного одкровення, бо закони починаються з розповіді про творення світу, вони стали, так би мовити, одержимі й в духовному піднесенні писали не кожен тлумач щось своє, а передаючи кожен одне й те саме єврейське слово, передавали його одним і тим самим грецьким словом, немов кожному з них диктував хтось невидимий. І все ж хто не знає, що у всіх мовах, а особливо в грецькій, існує багато способів висловлюватися, і що одну й ту саму думку можна викласти по-різному, замінюючи окремі слова [metaphrazonte], або цілі вислови [paraphrazonte]*, й прилаштувуючи вираження до нагоди? Проте у випадку із законом нашим

* Грецькою мовою «замінюючи по окремому слову, або замінюючи по цілому вислову» буде – *metaphrazonta kai paraphrazonta*, або якщо передати англійською мовою – «*metaphrasing and paraphrasing*» – це перше використання цих термінів в європейській традиції творів про переклад. Ці два терміни – метафраза та парафраза – підхоплює римський красномовець та вчитель риторики Марк Фабій Квінтіліан у славнозвісній «Настанові оратору» («*Institutio oratoria*») (бл. 95 р. н. е.) для позначення двох різних підходів до навчальної практики наслідуванню класичним текстам шляхом їх переробки, замінюючи по одному слову за раз (метафраза), або по вислову/фразі за раз (парафраза). Пізніше ці терміни вживають такі педагоги та теоретики перекладу доби Відродження та неокласичного періоду, як Фаусто Себастьяно в «*Del modo de lo tradurre d'una lingua in altra secondo le regole mostrate da Cicerone*» (1556), Лоуренс Гамфрі в «*Interpretatio linguarum seu de ratione convertendi et explicandi autores tam sacros quam profanos*» (1559), наставник Єлизавети Роджер Ештем у славнозвісному «Шкільному вчителі» («*The Schoolmaster*») (1570), Андреас Шоттус в «*Tullianarum Quaestionum de instauranda Ciceronis imitatione*» (1610) та відомий теоретик перекладу П'єр-Данієль Юе в «*De interpretatione*» (1661) [29, с. 154] та Джон Драйден у своїй знаменитій праці «Передмова до "Послань" Овідія» («*Preface to Ovid's Epistles*») by *Several Hands*) (1680) [6; 30; 31].

це було, як кажуть, не так; використані грецькі слова дослівно відповідали словам халдейським, точно підходячи до речей, які позначали. Бо, так само як в геометрії та логіці, як мені здається, вказаний смисл не допускає різноманітного вираження, котре залишається незмінним в своїй джерельній формі, так що ці тлумачі, як ясно випливає, досягли такої форми вислову, яка відповідає змісту, й лише одна вона, або краще від інших, передавала би ясно, що малось на увазі. Найкращим доказом цього є те, що якби халдеї вивчили грецьку мову, чи греки – халдейську, й прочитали обидва тексти [переклад та першоджерело], то вони з благоговійним страхом та шанобливою побожністю розглядали б їх як близнюків, чи скоріше як одне й те саме, як по змісту, так і по словам, й говорили б про тлумачів, не як про перекладачів, а як про пророків та жерців тайнств, чиї праведність та одностайність думки дозволили їм опинитися поруч і йти рука об руку з найчистішою та найдуховнішою з особистостей, з особистістю Мойсея» [29].

До певної міри Філон ставить питання про тотожність першоджерела та його перекладу, проте з нашої сучасної точки зору дещо дивним чином. Обговорюючи походження Септуагінти, він робить велетенський наголос на сакральності Біблії, яка була дана людині Богом, і яку, отже, можуть передати лише ті, хто, перекладаючи, ведуть зразкове життя, відособившись від бруду мирського, та дотримуються релігійного ритуалу [33, с. 6]. Ця давня розповідь про переклад стала моделлю богонатхненного перекладу, запозиченою християнами. Тотожні переклади, створені 72 тлумачами, що не спілкувалися один з одним, вважалися доказом безпосереднього зв'язку кожного перекладача з Господом та божественної присутності. Переклад слова Божого не могли здійснити звичайні люди, що лише здатні передавати слова чи думки з однієї мови іншою. Необхідно було нове одкровення, а власне діяльність перекладача зводилася до запису слів, які «немов диктував хтось невидимий». Таким чином, установлювалася повна тотожність першоджерельного гебрійського тексту та його грецького перекладу [33, с. 6].

Колективний переклад був шляхом інституційного спрямування та контролю з метою впливу на процес перекладу. У той час як в інших галузях перекладу колективні зусилля в цілому вважаються непотрібними, а то й шкідливими для стилістичної зв'язності, груповий переклад пізніше стає нормою біблійного перекладу. Спільна відповідальність могла до певної міри захистити окремого перекладача від утисків та негативного ставлення, й допомогти уникнути долі таких перекладачів, як Вільям Тиндаль, якого було страчено у 1536 році за роботу над перекладом Біблії.

Погляди Філона відіграли значну роль в історії біблійних перекладів, адже вони підводили до висновку, що богонатхненний переклад може забезпечити підґрунтя для нових перекладів та що одного знання мов для виконання цього завдання недостатньо. Перекладачеві не обійтися без Божої допомоги й, отже, братися за цю справу має тільки богослов. Однак труднощі, що притаманні цій теорії, полягають у самому понятті «богонатхненого перекладу». Перекладач у Філона перетворюється лише на знаряддя для запису того, що диктується. Але коли б перекладач не був надиханий у своєму розумінні Божого Слова, саме йому добирати слова, й, отже, він може викривити істину. Тобто, навіть коли суб'єктивне тлумачення сакрального тексту перекладачем усунути, воно знову може проявитися при передачі слів, словосполучень та речень з однієї мови іншою. І уникнути цієї суб'єктивності можна лише у випадку, коли ця передача буде до такої міри буквальною, щоб зберігався навіть порядок слів та фраз. Тоді завдання перекладача полягатиме у тому, щоб передавати джерело слово в слово із дуже незначним врахуванням особливостей цільової мови. А ґрунтується така теорія на вірі в те, що всі мови є істотно подібні та що смисл можливо передати, якщо висловлення однієї мови будуть повністю та буквально збережені в іншій. І такий буквальний метод є гарантією створення перекладу вірного, незалежно від того, надихав Господь перекладача чи ні [33, с. 6].

У той же час ця апокрифічна легенда про «Септуагінту» не без

зерен істини. П'ятикнижжя дійсно було перекладене грецькою в Александрії у III ст. до н. е., проте радше задля потреб єврейської громади, яка майже забула гібрим, а не для задоволення забаганки фараона. 200-тисячна єврейська громада в Єгипті, 100 тисяч з якої проживали в Александрії, була дуже різношерстою: купці, ремісники, наймані воїни, селяни, інтелектуали. Вони були переважно грекомовні й мали в місті особливий статус. Проте зв'язків з Палестиною не поривали: посилали податки та дарунки Храму в Єрусалимі, продовжували здійснювати паломництво до Землі Обітованої. Хоча з так званої культури вони були огречені й навіть в синагозі стали використовувати грецьку. Отже, переклад священних книг був необхідним, щоб замінити недосконалий усний переклад в синагозі та також пропагувати єврейські цінності не лише серед самих євреїв, але й поміж все зростаючої кількості симпатиків та навернених до іудаїзму.

Філон першим висловив припущення, що сімдесят два тлумачники створили абсолютно тотожні переклади, знаходячись в повній ізоляції один від одного, що мало служити доказом богонатхненності перекладу [29, с. 4]. У листі Аристея прямо сказано, що перекладачі радилися один з одним, поки не досягали цілковитої згоди, як то личить вченим, щодо найліпшого варіанта перекладу кожного фрагмента. Проте, як не дивно, а чимало давніх авторів один за одним захоплено повторювали цю вигадку Філона, включаючи Іриней в «Проти ересей» (175 н. е.), Климента Александрійського в «Строматах» (на межі II та III ст.), Єпіфанія в «Про одиниці мір та ваг» (392 р. н. е.). Єпіфаній наполягає на тому, що Септуагінта була богонатхнена, й що найкращим доказом цього є легенда, що ці 72 перекладачі перекладали в ізоляції один від одного, а результат був все ж тотожний. *«Їх всього було сімдесят два й вони були усамітнені з ранку до вечора на Фаріанському острові ... навпроти Александрії в шести і тридцяти келіях, по двоє в кожній. ...Кожній парі давали по книзі, себто Книгу Буття – одній парі, Исход дітей Ізраїлевих – іншій, левітів – третій і так далі. Таким чином*

було здійснено переклад книг Святого Письма та канонічних, числом 27, або 22, якщо виходити з того міркування, щоб їхнє число відповідало кількості літер єврейського алфавіту...Цей спосіб вже описувався: книги через деякі проміжки часу розподілялися кожній парі перекладачів, переходячи від першої пари до другої, й знов від другої – до третьої по колу. Отаким чином кожну книгу було перекладено 36 разів; так розповідають... Коли роботу було закінчено, то цар сів на свій трон на підвищенні, а 36 читців сіло біля його ніг, маючи 36 копій кожної книги, тоді як у одного був том єврейською мовою. Потім один читець читав, а інші старанно сліdkували; й не було знайдено жодних відмінностей... Де вони додавали слово, то вони всі додавали його, а де вони яке слово опускали, то опускали всі точно так само.» [29, с. 3–14]. Ця віра тоді була загальна і навіть Августин Блаженний в творах «Про град Божий» та «Про християнську доктрину» (I пол. V ст.) поділяв ці погляди: «(XV) 22. А при виправленні перекладів латиною, слід звертатися до грецьких перекладів, серед яких найавторитетнішим, коли мова йде про Старий Заповіт, є Септуагінта. У всіх найбільш вчених уривках зараз кажуть, що цей переклад був надиханий Святим Духом, раз багато мужів промовляють немов одними вустами. Розповідають і підтверджують багато мужів, які варті довіри, що хоча перекладачі знаходилися в різних приміщеннях, під час того, як працювали, в усіх варіантах не було знайдено жодного зайвого слова, а лише ті самі слова і в тому самому порядку розташування, як і у всіх інших варіантах. Хіба можна порівняти авторитетність цього перекладу з якимось іншим, чи, тим паче, надати іншому перевагу?» [29, с. 33]. Повторив цю версію також Ісидор Севільський в «Етимології» в Розділі 4 «Про перекладачів». Лише Ієронім Стридонський в передмові до «П'ятикнижжя» висміював цю вигадку Філона: «...Не знаю, хто був першим автором, який збрехав, коли вигадав про сімдесят келій в Александрії, по яких їх розділили, а вони, одначе, написали ті самі однакові слова, в той час як Аристей, один з охоронників згаданого Птолемея

[Філадельфа], а потім через багато років після нього Йосиф [Флавій] нічого такого не казали, а навпаки писали, що збирали їх в одній залі й тримали разом, і вони не пророчили. Бо одна справа бути пророком, і зовсім інша – перекладачем] [29, с. 30]. Незважаючи на уїдливе осміяння цієї вигадки Ієронімом Стридонським та на його ж великий та ретельний аналіз численних «помилко», зроблених сімдесятьма перекладачами, легенда про богонадиханість александрійських перекладачів була поширена аж до доби Відродження, коли її остаточно позбавили довіри Хуан Луїс Вівес, Юлій Скалігер та Гамфрі Гоуді [29, с. 4].

Проте з точки зору євреїв цей переклад ніколи не вважався задовільним, частково через те, що цей переклад здійснювався не із стандартного оригінального рукопису, а головним чином через те, що його використовували євреї з грецької чи римської діаспори переважно як заміну гебрайського першоджерела, а не як додаток до нього [9, с. 269].

Скільки саме перекладачів працювали над перекладом і саме хто вони були такі достеменно невідомо. Інші книги після П'ятикнижжя Єврейської Біблії було перекладено пізніше, й переклад здійснювався приблизно протягом 275–100 років до н. е. Переклад, який виконували різні перекладачі і в різні часи, з різним знанням єврейської та грецької мов, є досить-таки однаковий за якістю [35; 12, с. 164]. Проте Септуагінта відіграла надзвичайно велику роль: в давні часи вона зробила Біблію доступною, вона служила канонічним Старим Завітом для ранніх християн, стала основою інших давніх перекладів Біблії (єфіопського, коптського, слов'янського тощо), вона зберегла апокрифічні тексти, що не увійшли до канону гебрайською мовою. Сьогодні вона служить основним джерелом вивчення Біблії [12, с. 164].

Хоча спершу Септуагінта була поширена серед грекомовних євреїв, з часом її стали вивчати християни, які надавали перевагу цьому тексту перед першоджерельною Біблією гібримом. Це призвело до того, що євреї відмовилися від цього перекладу й поступово замінили його на нові версії, які знімали певні

суперечності й враховували виправлення, внесені до масоретичних текстів [12, с. 164]. Тобто нові переклади здійснюються незважаючи на поширену думку, що текст Септуагінти є остаточною. Так, у II ст. н. е. високу оцінку рабинів отримав переклад грецькою Аквілі та переклад арамейською Онкелоса. Септуагінту правили Феодотіон та Симмах. Ці тексти вціліли завдяки «Нехампра» Оригена, завершеного у 245 р. н. е., у якому паралельно були вміщені текст гебрійською мовою та його переклади [9, с. 269]. Ориген також вказав на відмінності між гебрійським першоджерелом та Септуагінтою. Оскільки переклад для юдеїв залишається актом усного перекладу та тлумачення, то рабини продовжують сприяти перекладам. Переклад уважався одним із способів передачі слова Божого, проте тексти перекладів все ще були вторинними по відношенню до першоджерела. І за винятком LXX (Септуагінта) єврейські переклади Біблії традиційно супроводжуються першоджерельним єврейським текстом [12, с. 165]. Талмуд згадує два переклади, здійснені під проводом знаних рабинів, це переклад Онкелоса та згаданий вище переклад Аквілі. Будучи продуктами однієї школи, ці два переклади в той же час докорінним чином відмінні. Якщо переклад Аквілі був надзвичайно буквральним, то Онкелос без вагань вживав при необхідності перефразування. Чому ж так відрізняються їх методи перекладу? Переклад Онкелоса, написаний арамейською мовою, дуже близькою до гебрійської, був призначений продовжити давню традицію усного перекладу в синагозі й розумівся не як переклад, а як коментар. Тоді як текст Аквілі був призначений євреям, які більше не могли читати гебрійські тексти, і мав замінити Септуагінту. Вірним, мабуть, також є й таке твердження: «Древні перекладачі Святого письма дотримувалися букви першотвору не лише з огляду на переконання, що «спочатку було Слово», але також і через те, що не мали у своєму розпорядженні багатьох прямих відповідників» [7].

Майже відразу після свого зародження християнство поширюється з грецького та арамейсько-юдейського світу на решту

Римської імперії, де починають здійснюватися переклади християнських текстів латиною, й звісно, що починаються переклади з Біблії. Перші переклади Біблії латиною, відомі під назвою *Vetus Latina*, належать до II ст. н.е., а першими християнськими перекладачами, мабуть, можна назвати євангелістів, які грецькою мовою записали те, що казали Христос та його учні арамейською [15, с. 3]. Християнство означало велетенський «прогрес в усвідомленні поняття свободи» (Гегель). Воно розімкнуло контури попередніх ізольованих полісних, місцевих, етнічних, національних культур, опосередкувало синтез східних та греко-римських релігійно-культурних форм та звичаїв, створивши певне соціально-моральне підґрунтя, яке забезпечувало єдність та цілісність окремих фрагментів континентальної культури.

Від євреїв теоретичні погляди на переклад як богонатхнений та буквальний успадкували перші християнські перекладачі. А крайня буквальність цих перших перекладів християнських матеріалів пояснюється переносом уявлення іудеїв про творчу силу Слова [15, с. 69]. Проте було б помилкою приписувати цю буквальність виключно інтелектуальній традиції; велика кількість перших перекладачів були просто людьми малоосвіченими. Коли вони визнавали за необхідне здійснити переклад, то діяли згідно з пануючим припущенням, що слово дорівнює речі [16, с. 69].

Проте вже з початку IV ст. в Римі та в його школах працює велика група досить кваліфікованих перекладачів. То були переважно філософи та теологи, які сприймали переклад латиною всього того, що продовжувалося створюватися грецькою мовою, як невід'ємну частину своєї професійної діяльності. З них найвпливовішими перекладачами були філософ Марій Вікторин (бл. 275–362), Руфін Аквілейський (?340–416) – палкий прихильник Оригена та його перекладач, що мав знамениту суперечку-сварку з Ієронімом Стридонським, філософ Марій Меркатор (бл. 400–450) та велика кількість анонімних діячів церкви. Так, Марій Меркатор в *Передмові до «Провідей»*

Несторія (близько 430 року н. е.) пише: «*Працюючи над перекладом, я намагався, наскільки це було можливо, передати слово словом, більше уникаючи звинувачень в тому, що я фальсифікатор, аніж дріб'язковий перекладач. Так що вибач мені, любий читачу, коли слух твоїй буде вражений зовсім не вишуканим стилем, чи надмірною кількістю дивних нових слів. Я обираю за краще бути вразливим перед язиками наклепників, аніж далеко відходити від передачі істинного смислу, особливо там, де існує велика небезпека припуститися помилки*» [19].

Навіть у V ст. н. е., коли питання перекладу знову набувають велетенського значення у християнському світі, їх обговорення зосереджується переважно на думках, пов'язаних із походженням Септуагінти. Варто вказати і на певні типологічні паралелі (колективний переклад та буквалізм) при перекладі інших сакральних текстів – буддистських в Китаї, починаючи із середини II ст. н. е. [5, с. 129]. Це знаменувало початок широкого перекладацького руху, часом підтримуваного правителями, що продовжувався протягом дев'яти століть. Переклади здійснювалися на зібраннях, де були присутні десятки, а то й сотні китайських ченців та вчених, що занотовували пояснення ченця-місіонера. Потім китайський переклад компілювався писарем, який відповідав за запис слів товмача китайською [15, с. 367]. Кількість учасників форумів, де головував видатний перекладач Кумараджива (344–413), індієць за походженням, що передав понад 300 розділів сутр китайською мовою, була особливо великою, часто досягаючи понад 3000 учасників [13].

З точки зору етимології «перекладати» – означає «переносити з одного місця на інше». Здається, що серед найперших питань про переклад, порушених, мабуть, з три тисячоліття тому, було питання «що перекладається (переноситься)?» І відповідь була приблизно така: ми переносимо значення, що містяться у словах. Бо слово – то є вмістилище значення. І слова – то будівельні цеглинки, з яких побудована мова. Слова – це перші елементи (одиниці) перекладу. Фр. Ренер продемонстрував, яким чином перші теоретичні думки про переклад на Заході виявилися тісно

пов'язаними з поглядами на мову давніх греків [27]. Вони розглядали мову як будівлю, структуру, як ціле, що складається з розміщених у певному порядку частин: як будівля складається з менших елементів, які називають цеглинками, так і мовна структура складається з менших елементів, які називаються словами. Слова є знаками. Виражений формально знак (*sonum*) репрезентував частинку значення (*significatio*). Для Платона частинки значення, представлені словами-знаками, були не лише постійними, але й безсумнівними елементами справжньої реальності: платонічних ідей. Відсторонені від суєтного світу повсякдення «значення» були проявами ідеального: досконалого, вічного [11, с. 37]. Для Арістотеля знаки також віддзеркалювали дійсність. І переклад був можливим, бо дійсність залишалася незмінною: значення слова, його *significatio*, не змінювалося, коли виражалось через іншу форму, *sonum*. Фактично вважалося, що перекладач діє подібно до муляра: так само як той розбирає по цеглинках первісну будівлю, а потім використовує ті самі цеглини для побудови деінде нової споруди, так і перекладач розбирає по елементах джерельну структуру, а далі з цих елементів створює десь в іншому місці нову. Проте цеглинами тепер були не самі слова, а значення, які вони містили чи репрезентували. А оскільки перекладач використовував ті самі цеглини, тобто ті самі словесні значення, то відповідність гарантувалася. Саме таким, мабуть, був найдавніший комплекс поглядів на переклад.

Із зосередженості на окремих словах, очевидно, увага мала переміститися на структури, в які ці слова упорядковані, бо одні неструктуровані слова мови не роблять. І саме ця зосередженість на формальній структурі була пов'язана з численними ранніми роздумами про переклад релігійних текстів. Багато хто з видатних перекладачів та теоретиків на цьому етапі (принаймні, на Заході) сам займався такими перекладами, в першу чергу перекладом Біблії латинською мовою. І саме цей конкретний характер саме цього конкретного типу тексту породив наступне важливе теоретичне питання. Бо, якщо віриш, що Святе Письмо

є насправді Божим Словом, і якщо віриш, що на тобі лежить місія це Слово поширювати, то швидко опинишся у скрутному становищі. Слово – священне; як же тоді можна його міняти? Адже в перекладі не лише одні значення слів змінюються на інші, але й перебудовується і структурна форма, в яку ці значення вміщені. І все ж відчувалося, що в сакральних текстах навіть форма є священною. А втручатися в джерельну форму Письма означало ризик блюзнірства, ересі: перекладач міг навіть ризикувати своїм життям.

Існувало два способи виходу із цього скрутного становища, дві гіпотетичні теорії, або ідеї, які мали працювати в парі. Один спосіб полягав у поширенні ідеї *significatio* тексту таким чином, що тепер значення несли не лише окремі слова, але й текст як ціле; тоді, за аналогією з інваріантністю значень слова, це розширене значення можна також було проголосити незмінним, незважаючи на те, що в процесі перекладу змінюється форма. Боже Слово залишається Божим Словом, незалежно від мови, якою було висловлене.

Між іншим, Господь міг також надихати перекладачів Слова, так само, як Він перед цим надихав творців першоджерела: це дозволяло перекладати з чистою совістю. Так, Августин Блаженний у творі «Про Град Божий» писав: *«Тож, якщо у Святому Письмі ми повинні, як і слід, бачити лише те, що через людей говорив Дух Божий, то все, що в єврейських кодексах є, а у Сімдесяти відсутнє, – все це Дух Божий благоволив сказати не через них, а через пророків. Все ж, що є у Сімдесяти та чого немає в єврейських кодексах, той же самий Дух визнав за краще висловити через них, а не через пророків, показуючи таким чином, що ті й інші були пророками... бо як в тих, що промовляли істинне і між собою згідне, пробував один і той же Дух, так і в цих, які перекладали окремо один від одного, немов би єдиними вустами проявився той же самий єдиний Дух»* [2: XVIII. xliii].

Але яким же чином пояснити появу думки про богонатхненність? Справа в тому, що перед державцем, чи купцем завжди постає проблема перекладацької вірності. Тим більше, що

перекладачі часто були змішаної етнічної та культурної належності, часто жінками, рабами або належали до нижчих каст [32, с. 6]. Недарма перша згадка про переклад – це напис на гробниці монархів (правителів) єгипетської Елефантини про те, що вони є «наглядачами над драгоманами». Тобто частковим виходом із такого становища було піднесення на високий щабель у суспільстві. Саме тому в Єгипті перекладачів було виокремлено в особливий стан, про що можемо прочитати у Геродота: «У єгиптян існують сім станів і один із них називається стан жерців, другий – воїнів, третій – пастухів, четвертий – свинарів, п'ятий – торговців, шостий – товмачів і, нарешті, ще стан керманічів...» (Переклад з грецької мови А. О. Білецького) [4]. Однак були й інші шляхи розв'язання проблеми вірності і найпростішим з них це було знайти чи вигадати більш високе чи навіть трансцендентальне джерело авторитету [24]. У випадку із сакральними текстами це могла бути богонадиханність. У випадку із профанними текстами це могла бути надиханність від автора, часто через метемпсихоз (переселення душ). В обох випадках джерелом авторитету був автор, фізично недоступний для конкуруючих правителів. Як і у випадку зі значенням слів, передбачалася відповідність, і було прийнято, що божественна істина, яка міститься у Святому Письмі, є абсолютною й, отже, при перекладі буде зберігатися.

Проте це рішення залежало від іншої теоретичної ідеї, якій також належало панувати вражаюче довго. Це була ідея (максимально) буквального перекладу, передача «слова словом», проте із збереженням граматичності цільової мови. Інакше кажучи, було прийнято, що перекладач в процесі перекладу повинен робити певні формальні (структурні) зміни, проте вони мали зводитися до мінімуму. При цьому часто цитувався Ієронім, який стверджував, що у Святому Письмі навіть сам порядок слів є тайною.

Цей перекладацький підхід був мотивований перш за все страхом ересі та її наслідків. Також він мотивувався і повагою до авторитету джерельного тексту, який виникав унаслідок його

культового характеру. А це були дуже сильні мотиви, і вираження такого відношення часто можна знайти в текстах, в яких перекладачі висловлювали думки про свою діяльність, навіть якщо текст був не сакральним, а просто надзвичайно авторитетним. Боецій поширив буквалістську стратегію на царину авторитетних світових текстів («*verbum verbo expresseen comparatumque*»), метою перекладу було «*non luculentae orationis lepos sed incorrupta veritas*»: «*Боюсь, що роблю я помилку буквального перекладача, коли кожне слово передаю відповідним йому словом. Причина такого підходу полягає в тому, що в творах, в яких шукають знання з певного предмета, слід виражати не чари ясної мови, а незамулену істину. Отже, я відчував, що буду кориснішим, якщо, створюючи філософські твори латинською мовою, не пропущу жодної грецької літери*» [29, с. 46]. Боецію вторили Діонісій Малій, Іоанн Скот Еріугена, Анастасій Бібліотекар (бл. 800 – бл. 879). Іоанн Скот Еріугена (або Ерігена, 810 – бл. 877) застосовував головним чином ту саму стратегію, стверджуючи, що він повинен «*вважатися перекладачем твору, а не його тлумачем*», вказуючи на важливу межу між перекладачем, який просто (та буквально) перекладає, та коментатором, який твір розтлумачує. Останній рядок – алюзія на Горация через Боеція. «*Якщо мова здасться комусь надто нескладною чи незвичною, то нехай не забуває, що ані я, ані він не можемо мати більшої здібності розуміти, аніж та, якою Господь, що кожному дає дані йому розумові здібності (як того Він бажає), нагородив нас. Якщо ж комусь здасться, що цей текст вищезгаданого перекладу темний чи незрозумілий, то нехай вважає мене перекладачем цього твору, а не його коментатором*» [29, с. 37].

Трохи пізніше італійський перекладач Бургундіо Пізанський (помер 1193 року), який здійснив переклади творів Іоанна Дамаскіна, Іоанна Златоуста, Галена та багатьох інших грецьких авторів, також проголошував своєю стратегією «*de verbo ad verbum*» – «слово словом», бо не мав права додавати свої власні думки до авторитарних текстів. Буквалізм був тією стратегією,

що була запозичена у церкви, що повинна була, принаймні, виглядати поважно в очах останньої. Передмова Бургундіо до власного перекладу латинською мовою з грецької твору Іоанна Златоуста «Гомілій на Євангелію від Іоанна» є знаменитим захистом XII ст. буквального перекладу [29, с. 41]. *«Отже, я, Бургундіо, з побоювання, що якщо буду писати своїми власними словами при перекладі цього коментаря святого отця, то можу змінити істинне значення одного або кількох висловів цих дуже мудрих людей і буду ризикувати можливістю настільки сильно змінити оригінал (а ці слова – це слова віри) через свою власну помилку, що вирішив піти більш важким шляхом й зберегти в своєму перекладі не лише слова з тим самим значенням, що і в джерельній грецькій мові, але також і той самий стиль та порядок слів. Адже добре відомо, що давні перекладачі як грецьких, так і латинських текстів завжди перекладали таким чином. Бо 72 єврейські тлумачі, по шість від кожного коліна, яких обрав верховний жрець та послав з Єрусалиму до Александрії, і які однаково добре знали на єврейській та на грецькій мовах, здійснили послівний переклад всього Старого Завіту, здійснили послівний переклад з єврейської мови на грецьку для царя Єгипту Птолемея».*

Ревно продовжуючи діяльність Кирила та Мефодія, вчені-перекладачі Преславської школи перекладу в Болгарії X–XI ст. запровадили певні зміни до способу перекладу та до думок про переклад, надаючи перевагу філологічно точному перекладу, який, безсумнівно, ближче до першоджерела і може навіть уважатися в певних місцях буквальним, адже преславські перекладачі усіяко прагнули передати особливі риси першоджерела, його морфологію, синтаксис, порядок слів і зберегти побудову грецької фрази. Щоб зрозуміти їх, ми повинні зрозуміти їхню епоху, коли основною турботою стає «чистота» та страх перед «перекрученнями» та «ерессю», адже вельми часто відхилення від офіційного вчення базувалися на нових відтінках значень, що вносилися в смисл канону, а це призводило до замаху на вчення. Саме ці чинники й сприяли створенню старобол-

гарської Преславської школи перекладу. Боячись «ересі» і борючись, так би мовити, перш за все, за чистоту та точність висловлення, болгарські вчені XIV ст. з Тирново та Афона також віддають перевагу якнайточнішому та найближчому до грецького джерела варіанту в перекладі, іноді на шляху до цього впадаючи навіть у крайнощі. Отже, з'являються переклади нового типу – «огречені» переклади, в яких прагнули дотримуватися грецького синтаксису, порядку слів, побудови цілих фраз, а також використання відмінків та применників тощо. За своїм методом Тирновська школа була близька до Преславської, проте при цьому вона відображала нові норми літературної болгарської мови кінця болгарського середньовіччя [17]. Щоб охарактеризувати повніше болгарську перекладацьку традицію середньовіччя, слід привернути увагу до ставлення перекладачів до перекладу в цілому. Вони усвідомлювали свою велику відповідальність, поважали ту роботу, за яку бралися, звичайно підбурювані до неї іншими. У «Вступі до Учительської Євангелії» Костянтина Преславського ми читаємо: *«Ось чому я, недостойний, будучи змушеним, як я вже казав, перекладати з грецької мови слов'янською тлумачення на Святі Євангелія, боявся та тремтів, зустрічаючи слова, що були вище мого розуміння та здібностей, але, лякаючись майбутньої смерті, що мене покарають за непослух, і будучи неспроможним писати все, я почав писати лише канонічні Недільні Євангелія»* [14, с. 104].

На зорі доби Відродження Еразм Роттердамський писав, що він уважає за краще перекладати надто буквально, аніж надто вільно: *«...я умисне істотно ускладнив завдання тим, що перекладав педантично точно, прагнучи, наскільки це можливо, відтворити форму та, так би мовити, склад грецьких поем, намагаючись передати вірш віршем, і слово майже в слово, і скрізь докладаючи велетенських зусиль до того, щоб прилаштувати зміст та враження до латинського звучання із щонайбільшою вірністю. А чинив я таким чином, мабуть, тому, що не повністю поділяю вільність у перекладі, що її Цицерон й іншим*

авторам дозволяв, і сам, мушу визнати, занадто вже практикував, або, можливо, й тому, що, як початківець у перекладі, вважав за краще грішити в тому, що дотримуюся, як здається, занадто близько джерела, аніж грішити надмірною вільністю, або, інакше кажучи, іноді, тримаючись берега, наражатися на міліну, аніж зазнати корабельної аварії та залишитися уплів у відкритому морі, і мені здалося за ліпше, що нехай вже люди вчені знаходитимуть, що мені, певне, бракує витонченості та, скажімо, вишуканості поетичного стилю, аніж точності. І нарешті, не хотілося заявляти, що я перекладав лише парафрастично, і тим самим забезпечити себе пристановищем, до якого численні перекладачі звертаються у виправдання власного неутва, і, подібно до восьминога, щоб уникнути виявлення, розповсюджують навколо себе чорнильний морок» [29, с. 64–65].

Домінуючою, хоча й не виключною, практикою перекладу наукових текстів в Толедо XII ст. був послівний буквальний переклад. Цю стратегію деякі дослідники називають «рабською», бо вона ставила перекладача в позицію залежного посередника, який схиляється перед джерельним текстом. А. Пім [25] стверджує, що в Толедо в XII ст. буквалізм служив перекладачам захистом, дозволяючи їм перекладати твори, що у випадку іншого способу перекладу були б не схвалені церквою або піддані цензурі. Проте не варто, на його думку [26], вважати, що всі перекладачі займали таку позицію з бездумної рабської покори, бо існували досить-таки тонкі причини для буквального перекладу. Перша причина – необхідність творення термінології. Переклад вимагав розв’язання дуже практичних проблем, і перекладачі часто стикалися з пасажами, які просто не розуміли, чи не могли передати. Помилки, що з’явилися в результаті, свідчать про те, що їм доводилося мати справу з концепціями та реаліями новими як для них, так і для мов, на які вони перекладали. А відносно незрозуміле джерело допускає дві основні стратегії: з одного боку, можна звернутися до елементарного буквалізму, сподіваючись, що наступні читачі побачать у ньому більше смислу, ніж перекладач. З другого боку, таке

місце можна опустити чи передати на більш високому рівні узагальнення. Основною стратегією, отже, було: «коли сумніваєшся, транслітеруй». Ця стратегія також відповідала реальній повазі до нерелігійних авторів. Ці тексти були авторитетними в тому сенсі, який вже втрачено в сучасному світі. Проте були й причини, з яких цю стратегію не варто було б застосовувати в Толедо. Принципи середньовічного буквализму були сформовані на основі споріднених мовних пар, а саме грецької та латини, де послівна передача могла, принаймні, спиратися на результати попередніх перекладів. Проте цей принцип не можна було так сліпо застосовувати до перекладу з арабської, в якій структура речення та морфологічна будова істотно відмінні від синтаксису та морфології латини. Усне використання мови-посередника – «романсе» – також не спрощувало завдання, бо тяжко перекладати дослівно, коли між арабськими та латинськими словами стоїть слово на «романсе». Іще менше сенсу мав буквализм, коли саме по собі арабське слово було перекладом із сирійської, яке в свою чергу було перекладом з грецької [26].

Отже, переклад авторитетних текстів має здійснюватися буквально. Церква шанобливо ставилася до буквализму через сакральний статус своїх власних авторитетних текстів. Перекладачі також знаходили буквальноний спосіб перекладу зручним, адже це означало, що вони не несуть безпосередню відповідальність за сказане в текстах. Перекладачам варто працювати командами по кілька чоловік. Церква була зацікавлена в колективній роботі над перекладом, бо в цьому випадку вона через своїх латиністів могла диктувати стиль перекладу. Від колективної праці вигравали також і перекладачі-науковці: по-перше, оскільки здійснювався розподіл мовної компетенції, а по-друге, колектив був місцем інтелектуальних дискусій. Усні ж посередники можуть замовчуватися. Церква мало була зацікавлена в тому, щоб згадувати роль посередників євреїв та мосарабів. Переклад розглядався як легітимне завоювання.

І дійсно, саме з підходу, що почав складатися в Александрії III ст. до н. е., розпочинаються дискусії про вільний/буквальний

переклад, і надалі ця тема традиційно домінуватиме в літературі з роздумів про переклад. Важливо вказати на те, що, мабуть, саме цей конкретний погляд виник у контексті біблійних перекладів, яким він, звичайно, особливо властивий. Звідси він поширюється на певні інші контексти, в яких форма джерельного тексту відчувається як особливо значуща – на філософські та на науково-технічні тексти. Наприкінці XVII ст., наприклад, ми бачимо, що П'єр-Даніель Юе стверджує, що такі тексти слід перекладати, звертаючи особливу увагу на форму першоджерела, без непотрібного прикрашання, бо лише таким чином перекладач може забезпечити збереження істинності: *«Загалом я вважаю, що слід передавати слово словом, необхідно навіть дотримуватися розміщення слів, якщо це дозволяє зробити мова, якою перекладає перекладач. Коли, наприклад, в латині не знаходиться відповідник кожному грецькому слову, тоді, звичайно, можна дозволити додавати нове слово, чи навіть кілька слів, якщо цього вимагає ситуація. Так само, коли латина не допускає збереження тієї ж послідовності та розміщення слів як у греці, тоді, очевидно, необхідно змінювати розміщення слів»* (1683) [29, с. 168–169].

Існує також і низка сучасних проявів такого буквального підходу. Одним з них є поняття «мінімального переносу» Ю. Найди [22], який він визначає як перенос, що включає все, за винятком формальних змін, необхідних для того, щоб цільовий текст був граматичним. Це поняття тісніше пов'язане з таким поняттям Ю. Найди, як поняття формальної еквівалентної (максимальної) подоби форми, радше ніж комунікативного ефекту. Іншим прикладом служить поняття «семантичного перекладу» (на тлі «комунікативного перекладу»), розроблене П. Ньюмарком [21]; семантичний переклад – це такий переклад, за якого максимально дотримуються форми джерельного тексту. Третій приклад можна знайти в загальному підході до перекладу, який захищали Ж.-П. Вине та Ж. Дарбельне [37]. Вони накреслили низку «перекладацьких процедур», що простягаються від «прямих» (включаючи «буквальний переклад») до «непрямих»

(включаючи різні формальні, семантичні та граматичні зміни). Суть їх аргументації полягає в тому, що слід якомога часто перекладати «прямо», звертаючись до «більш» непрямих процедур лише коли результат застосування прямих процедур буде відверто неточним, або неграматичним. На їх думку, тоді вся суперечка про вільний/буквальний переклад є марною; слід перекладати наскільки можливо буквально, бо немотивовані зміни (вільність) ведуть до неточного, неоптимального перекладу.

Уклін перед джерельним текстом та внаслідок цього наполягання на буквальному перекладі також відзначаються в поглядах деяких сучасних перекладачів художньої літератури, гарним прикладом яких є В. Набоков: *«В рецензіях на переклади поезій я постійно знаходжу такі речі, від яких мене кидає в приступи безпорадної люті: «Переклад пана Такого-то чи пані Такої-то читається гладенько (приємно)». Інакше кажучи, рецензент «перекладу», котрий не має, й не зможе мати без спеціального вивчення ніяких знань про першоджерело, хвалить імітацію як приємну для читання лише тому, що якийсь поденник чи віршіомаз замінив складнощі тексту, від яких перехоплювало дух, на легкі банальності. І справді «легко читається», хіба ні! Школярський віршик по відношенню до справжнього шедевр в меншій мірі буде знуцанням, аніж комерційна інтерпретація чи поези-зація. Коли римують Гомера або «Гамлета», то англійське **rhyme** («римувати») римується із **crime** («злочин»). Від терміну «вільний переклад» відгонить шахрайством та тиранією. Це саме коли перекладач береться передати «дух», а не смисл тексту, то він розпочинає обмовляти свого автора. Найнезгарбніший буквальный переклад в тисячу разів корисніший за найкращий переказ» [20, с. 71]*

Таке шанобливе ставлення до джерельного тексту також проявляється в тій домінуючій метафорі, що, на думку Е. Честермана [11], характерна для цього перекладацького підходу: «переклад – це копіювання». Самі перекладачі не мають ніяких повноважень, вони повністю підкорюються джерельному тексту. Вони – скромні копіїсти. Відхилення від джерела – гріх.

Перспективу вбачасмо в подальшому пошуку типологічних паралелей між різними перекладацькими традиціями.

Список літератури

1. *Біблія* або Книги Святого Письма / Біблія – К. : Вид-во Місійного т-ва «Нове життя», 1992.
2. *Августин* Блаженний. О Граде Божиим / Аврелий Августин. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – Ч. 18, гл. XLIII.
3. *Аверинцев С. С.* Древнееврейская литература / С. С. Аверинцев // История всемирной литературы. – М.: Наука, 1983. – Том I. – С. 271–302.
4. *Геродот*. Історія в дев'яти книгах / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького / Геродот. – К.: Наукова думка, 1993.
5. *Ду Жуй*. Об истории и теории перевода в Китае / Жуй Ду // Вестн. Моск. ун-та. Сер. Филология. – 2004. – № 2. – С. 128–134.
6. *Кальниченко О. А.* Джон Драйден. Передмова до «Послань» Овідія / О. А. Кальниченко // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – 2004. – Том 10. – С. 380–400.
7. *Радчук В. Д.* Перекладність в динаміці [Електрон. доступ]: http://radchuk.novamova.com.ua/pereklad_9.htm
8. *Семенец О. А.* История перевода / О. А. Семенец, А. Н. Панасев – Киев: КГУ. – 1989.
9. *Alpert M.* Torah Translation / M. Alpert // M. Baker (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 269–273.
10. *Baker M.* Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker (ed.) – London and New York: Routledge, 1998. – 654 p.
11. *Chesterman A.* Memes of Translation: The Spread of Ideas in Translation Theory / A. Chesterman – Amsterdam: John Benjamin, 1997.
12. *Delisle J.* Translators through History / J. Delisle, J. Woodsworth. – Amsterdam and Philadelphia: John Benjamin, 1995.
13. *Hang E.* Chinese Tradition / E. Hang, D. Pollard // Routledge Encyclopedia of Translation Studies / M. Baker (ed.). – London, New York: Routledge, 1998. – P. 365–376.
14. *Ivanova-Mircheva D.* The Bulgarians – The First Translators into Their Own Language in Mediaeval Europe / D. Ivanova-Mircheva // Babel. – 1980. – Vol. 26, No. 2. – P. 101–105.

15. *Kelly L. G.* The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West / L. G. Kelly. – New York: St. Martin's Press, 1979.
16. *Kelly L. G.* Latin tradition / L. G. Kelly // Routledge Encyclopedia of Translation Studies/ M. Baker (ed.). – London, New York: Routledge, 1998. – P. 495–505.
17. *Lilova A.* Bulgarian Tradition / A. Lilova // Routledge Encyclopedia of Translation Studies / A. Lilova – Routledge: London, New York, 1997. – P. 347–355.
18. *Maas A. J.* Versions of the Bible / A. J. Maas // The Catholic Encycloredia, vol. XV, 1912/1999. [Електрон. доступ]: <http://www.newadvent.org/cathen/15367a.htm#greek>
19. *Mercator Marius.* Preface to Nestor's Sermons / Marius Mercator // J. Delisle, G. Lafond (eds.) The History of Translation [CD-ROM]. – Gatineau: School of Transl. and Interpret., Un. of Ottawa, 2003. – Module «Theses, livres et texts».
20. *Nabokov V.* Problems of Translation: *Onegin* in English / V. Nabokov // L. Venuti (ed.) The Translation Studies Reader. – London and New York: Routledge, 2000. – P. 71–83.
21. *Newmark P.* Approaches to Translation / P. Newmark – Oxford: Pergamon Press, 1982.
22. *Nida E.* Towards a Science of Translating / E. Nida – Leiden: E. J. Brill, 1964. – P. 157–171.
23. *Nida E.* Bible Translation / E. Nida // M. Baker (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 22–28.
24. *Pym A.* Translation and Text Transfer / A. Pym – Frankfurt: Peter Lang, 1992.
25. *Pym A.* Negotiating the Frontier. Translators and Intercultures in Hispanic History / A. Pym – Manchester: St. Jerome Publishing, 2000.
26. *Pym A.* Twelfth-Century Toledo and Strategies of the Literary Trojan Horse / A. Pym // Target. – 1994. – Vol. 6. – No. 1. – P. 43–66.
27. *Renner F. M.* Interpretatio: Language and Translation from Cicero to Tytler / F. M. Renner – Amsterdam: Rodopi, 1989.
28. *Robinson D.* The Translator's Turn / D. Robinson – Baltimore: John Hopkins University Press, 1991.
29. *Robinson D.* Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche / D. Robinson – Manchester: St. Jerome Publishing. – 2002. – 337 p.

30. *Robinson D.* Metaphrase / D. Robinson // M. Baker (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P.153–154.
31. *Robinson D.* Paraphrase / D. Robinson // M. Baker (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 166–167.
32. *Roditi E.* Interpreting: its History in a Nutshell / E. Roditi – Washington: Georgetown University, 1982.
33. *Schwarz W.* The History of Principles of Bible Translation / W. Schwarz // Babel, vol. 9, # 1–2, 1963. – P. 5–22.
34. *Toury G.* Hebrew Tradition / G. Toury // M. Baker (ed.) Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge, 1998. – P. 439–448.
35. *Van Hoof H.* Traduction Biblique et Genese Linguistic / H. Van Hoof // Babel, vol. 36, # 1 , 1990. – P. 38–43.
36. *Vander Heeren A.* The Septuagint Version / A. Vander Heeren // The Catholic Encycloredia, vol. XIII, 1912/1999. [Электрон. доступ]: <http://www.newadvent.org/cathen/13722a.htm>
37. *Vinay J.-P.* Stylistique comparee du franzais et de l’anglais. Methode de traduction / J.-P. Vinay, J. Darbelnet. – Paris: Didier, 1958. – P. 31–42.

Резюме

В статье рассматриваются особенности комплекса взглядов на перевод, который сложился в Александрии III–I ст. до н. е. и его влияние на дальнейшую практику перевода, особенно в отношении перевода сакральных текстов, а также на общие тенденции развития мыслей о переводе, включая современность.

Summary

The article deals with the peculiarities of a translation views system, formed in Alexandria of the III– I c. B. C. and its influence on the further translation practice, especially of sacred texts, as well as on the general trends of translation thoughts development, including modern times.

УДК 81'25'45

*О. В. Ребрій***ДИСКУРСИВНИЙ НАПРЯМОК ДОСЛІДЖЕНЬ
У СУЧАСНОМУ ПЕРЕКЛАДОЗНАВСТВІ**

Ключові слова: дискурс, перекладознавство, теорія перекладу, переклад, лінгвістика, комунікація, текст, мовленнєво-розумова діяльність, аналіз.

Сучасне перекладознавство стоїть на порозі значних змін, пов'язаних із необхідністю подальшого переходу до нової парадигми наукового пошуку. Теорія перекладу сформувалася та продовжує розвиватися як переважно лінгвістична дисципліна, але традиційна «мікролінгвістика» (за визначенням В. Н. Комісарова), інтереси якої обмежувалися вивченням системи та структури мови, виявляється нездатною для подальшого дослідження перекладу як мовленнєво-розумового процесу та як засобу забезпечення міжмовної комунікації. Натомість творці лінгвістичної теорії перекладу мають перейти до застосування **методів** іншої лінгвістики, «макролінгвістики», яка «розглядає переклад як знаряддя мислення та комунікації та включає цілу низку таких дисциплін, як лінгвістика тексту, психолінгвістика, прагмалінгвістика, соціолінгвістика тощо» [5, с. 8]. Ці лінгвістичні напрямки вже роблять свій внесок в опис найважливіших сторін перекладацької діяльності, що зумовлює **актуальність** даної роботи.

О. Д. Швейцер вказує на міждисциплінарний статус теорії перекладу [7], який підтверджують дані історико-порівняльного аналізу лінгвістики та перекладознавства останніх десятиріч: розвиток прагмалінгвістики спричинив інтерес до дослідження прагматики перекладу; комунікативна теорія стимулювала вивчення перекладацьких стратегій та перекладу як комунікативної дії; соціолінгвістика та гендерна лінгвістика дали можливість

звернути увагу на важливу роль учасників перекладацького процесу та на поняття перекладацької норми; на основі культурології та лінгвокраїнознавства була сформульована соціокультурна модель перекладу; мовне картування світу виявилось неможливим без урахування перекладу як засобу залучення елементів іншомовних культур; психолінгвістика та когнітивна лінгвістика активізували інтерес до вивчення перекладу як мовленнєво-розумової діяльності.

В одній низці із зазначеними напрямками мають стояти наукові пошуки в галузі дискурсології, адже саме дискурс є одним із ключових понять сучасного антропоцентрично спрямованого мовознавства. Таким чином, **метою** статті є пошук спільних інтересів лінгвістики та перекладознавства у дослідженні дискурсу, який у широкому розумінні буде виступати **об'єктом** нашого дослідження.

У ході аналізу формування сучасних поглядів на те, що становить собою дискурс у термінах науки про мову, ми побачили декілька важливих моментів, які, по-перше, дозволяють перенести дослідження даного об'єкта у площину перекладознавства, а, по-друге, визначають перспективні напрямки досліджень цього складного феномена. Проаналізуємо їх.

1. **Дуалістична природа дискурсу та перекладу.** Виникнення теорії дискурсу стало важливим кроком у розвитку науки про мову. Сутність лінгвістики не змінилася, але суттєво розширилися межі її досліджень. Позитивним результатом дискурсивного етапу став той факт, що вивчення дискурсу як єдності вербального і невербального в комунікації сприяло більш тісній взаємодії лінгвістики з багатьма іншими антропоорієнтованими дисциплінами, проникненню лінгвістичної інформації в інші галузі знань. Наука піднялася на новий рівень, перейшла на новий виток спіралі у своїх уявленнях про мову, її роль у житті людини та суспільства, її значення як компонента цивілізації [3, с. 11].

Сьогодні термін «дискурс» застосовується дуже широко, але чіткого та загальновизнаного поняття, яке охоплювало б усі

випадки його вживання, не існує, на що, зокрема, вказують Н. І. Сукаленко («У лінгвістичній літературі термін «дискурс» вживається у різноманітних контекстах, «дрейфуючи» між текстом, контекстом, функціональним стилем, підмовою тощо» [6, с. 19]) та А. Д. Белова («Дискурс проник в уже існуючу парадигму наукового пошуку. Але разом із позитивними результатами були і негативні, а саме: концептуальне та термінологічне перетинання термінів «стиль», «жанр» та «дискурс» [3, с. 11]).

На думку Ф. С. Бацевича, зазначена «розмитість» поняттєвої структури терміну «дискурс» пояснюється двома чинниками, а саме: (а) історією формування, коли в семантичній пам'яті лексеми утримуються ознаки попередніх підходів; (б) повною невизначеністю місця поняття «дискурс» у системі категорій та модусів існування мови [2, с. 91].

Все ж таки вважаємо за необхідне виокремити два основних підходи до визначення цього складного поняття, які домінують на даному етапі. Згідно з першим із них, під дискурсом розуміють зв'язний текст у сукупності із екстралінгвістичними чинниками. Таке розуміння має своє коріння у роботах дослідників французької школи аналізу дискурсу, які бачили у дискурсі спеціальне використання мови для особливої ментальності, ідеології, що спричиняє активізацію деяких рис мови, особливостей граматики і лексики.

Згідно з іншим підходом, дискурс є складним комунікативним явищем із уведеним у нього соціальним, культурним, психологічним та іншими типами контекстів, а також специфікою ментальної діяльності учасників комунікації та іншими чинниками.

Порівняння зазначених підходів чітко вказує на те, що вони не є антагоністичними, а, навпаки, діалектично взаємопов'язаними, адже розглядають дискурс як дію (процес) та її результат. Закономірним наступним кроком має бути інтегрований підхід із урахуванням не тільки мовних та позамовних чинників, але й ментальних процесів при визначенні дискурсу, на що вказують І. С. Шевченко та О. І. Морозова, характеризуючи його як «інтегральний феномен, мислекомунікативну діяльність, що

виступає як сукупність процесу та результату та включає екстралінгвістичний та власне лінгвістичний аспекти; в цьому останньому окрім тексту виокремлюємо пресупозицію та контекст (прагматичний, соціальний, когнітивний), що зумовлюють вибір мовних засобів» [8, с. 37].

Аналогічний комплексний підхід до перекладу як процесуально-результативної єдності є найбільш актуальним у сучасному перекладознавстві. На це, зокрема, вказує В. Н. Комісаров. Він пише, що питання про те, що саме є об'єктом дослідження перекладознавства – сам процес перекладу або його результат у вигляді тексту – довгий час дискутувалося. З одного боку, вважалося, що теорія перекладу має займатися виключно або переважно тим, що робить перекладач, його розумовими операціями та діями, які і створюють процес перекладу. З другого боку, ці операції були недоступними для емпіричного аналізу і судити про них було можна лише за їх результатом. Саме тоді був знайдений вихід із удаваної суперечності, адже «стало зрозумілим, що навряд чи доцільно протиставляти процес перекладу його результатіві. Переклад став розглядатися як засіб забезпечити можливість спілкування між людьми, які розмовляють різними мовами (міжмовну комунікацію), а це означало необхідність аналізу всіх аспектів цієї комунікації, включаючи і процес, і результат перекладу, й усі інші чинники, що на нього впливають» [5, с. 6].

Визначення дуалістичної природи дискурсу та перекладу ще раз **доводить**, що бінарність залишається важливою характеристикою різноманітних об'єктів лінгвістичного дослідження і на новому – когнітивно-дискурсивному – етапі мовознавства, це дає змогу запроваджувати спільні підходи до їх дослідження та шукати шляхи інтеракції.

2. Дискурсивне мислення та дискурсивна теорія перекладу. Однією з актуальних проблем перекладознавства вже довгий час залишається аналіз механізмів перекладацької діяльності. У зв'язку із цим значної популярності набув метод моделювання, тобто створення теоретичних моделей, які

у загальному вигляді презентували б дії перекладача при переході від тексту оригіналу до тексту перекладу. Різні моделі ґрунтувалися на різних аспектах мовної комунікації, але «пояснювальна сила кожної моделі завжди була обмеженою, і жодна з них не могла претендувати на те, щоб пояснити усі реальні акти перекладу» [5, с. 13]. До того ж практична цінність моделей була незначною, оскільки вони могли надати лише найбільш загальне уявлення про переклад як серію трансформацій і зовсім не розглядали його як різновид мовленнєво-розумової діяльності. Ситуація стала змінюватися після того, як «психолінгвістичні дослідження перекладу виявили деякі риси перекладу як ментальної діяльності, приховані від безпосереднього спостереження» [7, с. 21].

Психолінгвістика та когнітивна лінгвістика створюють модель, орієнтовану на когнітивний аспект перекладу та усі пов'язані з ним когнітивні процеси. Ця модель має визначити як когнітивні чинники, так і стратегії обробки мовної інформації. Головне питання, яке вирішується у дослідженнях в межах цієї моделі, – «що відбувається у свідомості перекладача?». Образно кажучи, переклад розглядається як «чорна скринька», в якій одночасно відбуваються психологічні, когнітивні та мовні процеси. Для розкриття сутності та особливостей взаємодії цих процесів пропонуються різні схеми, методи та експерименти. Зокрема, багато уваги приділяється особливостям мислення як у вербалізованих, так і у невербалізованих формах.

Н. Ф. Алефіренко звертає увагу на одну з вербалізованих форм мислення, яка реалізується під час інтерації між адресантом та адресатом у процесі породження та сприйняття мовлення та характеризується ним як дискурсивна, адже саме дискурс у сукупності усіх притаманних йому лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників перетворює та збагачує думку, спрямовуючи її у напрямку, найбільш адекватному як ситуації комунікації, так і особистостям її учасників [1]. Це положення необхідно брати до уваги при вивченні особливостей процесу перекладу. Різні типи дискурсу відрізняються різним ступенем

формалізованості мовних засобів або, навпаки, толерантності до їх вживання, тому дискурсивне мислення мовця начебто підказує йому доцільність або ж недоцільність вживання тих чи інших лексичних одиниць та граматичних конструкцій.

Дискурсивне мислення має соціолінгвістичний характер, адже його реалізація відбувається під впливом не лише жанрових сценаріїв, але й мовної картини світу, в межах якої у індивідуума формується певний визначений тип сприйняття та відтворення дійсності. Таким чином, перекладач має перекодувати мовні засоби тексту оригіналу в мовні засоби тексту перекладу з урахуванням заданих дискурсивних параметрів та мовної картини мови перекладу. При виборі засобів оформлення мовленнєвої структури застосовуються, як правило, стандартні ходи розгортання типових комунікативних сценаріїв, які Н.Ф. Алефіренко пропонує називати «дискурсивами» [1].

Отже, доходимо **висновку**, що саме поєднання когнітивно-психолінгвістичного підходу із дискурсивним є тим шляхом, який здатний привести до створення інтегративної моделі перекладу із урахуванням впливу на когнітивні процеси перекладу особливостей мовної системи, тимчасових обмежень, інформаційної структури тексту та фонових знань соціокультурного соціуму.

3. Класифікація дискурсів та особливості перекладу його різновидів. «Розвиток комунікації, особливо в ХХІ сторіччі, її постійне ускладнення та водночас спрощення, пов'язане з появою нових інформаційних і комунікативних технологій та їх удосконаленням, призвели до того, що існуючі в лінгвістиці класифікації не вмщують нові комунікативні явища» [3, с. 11]. Повною мірою дане твердження є вірним по відношенню до поняття дискурсу.

Проблема диверсифікації дискурсу, його варіативності і, відповідно, його класифікація становлять найважливіше теоретичне питання у дискурсивному аналізі. Спроби запропонувати нову класифікацію дискурсу підтверджують той факт, що вона є можливою з урахуванням декількох різних параметрів. Аналіз літератури з цієї проблеми показує, що в питанні класифі-

кації видів дискурсу немає, по-перше, одностайності, а, по-друге, чіткості позиції (обраних критеріїв). Типовою є ситуація, коли в роботі наводиться певний перелік найважливіших, на думку автора, видів дискурсу взагалі без належного обґрунтування параметрів, за якими їх було виділено.

В. Б. Бурбело вважає, що така визначальна ознака дискурсу, як його смислова процесуально-результативна єдність, вимагає застосування досить гнучкого та динамічного методологічного апарату дослідження та відповідних операційних одиниць і пропонує використання таких класифікаційних рубрик дискурсології, як змістова (тематизація, семантизація), організаційна (структурування, функціоналізація) та когезійна (смыслотворення, семіотизація) [4, с. 81].

Змістова класифікація дискурсу полягає у визначенні головних соціокультурних сфер, які потребують формування та функціонування певного виду дискурсу. До таких сфер можуть належати різні галузі науки, громадського життя, культури, мистецтва тощо.

Дещо з інших позицій підходить до питання класифікації дискурсів А. Д. Белова, яка вважає, що сучасний дискурсивний аналіз розвивався паралельно з теорією жанрів, вивчення яких було започатковано у літературознавстві, але з часом – частково під впливом праць М. М. Бахтіна – перейшло і у лінгвістичну площину: «У сучасній теорії жанри розглядаються як форми соціальної інтеракції в семіотичному/дискурсивному аспекті, як форми комунікативних процесів, тобто тимчасові структури, як мультимодальні, колоборативні соціальні семіотичні процеси [3, с. 13]. Автор вважає, що «види дискурсу співвідносяться з функціональними стилями за сферами комунікації й частково характером комунікації ... , а різновиди дискурсу більшою мірою відповідають жанрам» [3, с. 14]. Важливим є також те, що «стилі, дискурс, жанри матеріалізуються у тексті» [3, с. 14], а це дає можливість зробити **висновок**, що саме текст із його структурними, стилістичними, мовними (лексико-граматичними) характеристиками є основою перекладацького аналізу дискурсу.

Проведений аналіз є лише початковим етапом дискурсивних досліджень у перекладознавстві, а його головний результат полягає передусім у запровадженні нових **перспективних** напрямків наукового пошуку на межі мовної теорії та теорії перекладу.

Список літератури

1. *Алефиренко Н. Ф.* Протовербальное порождение культурных концептов и их фразеологическая репрезентация / Н. Ф. Алефиренко // Филолог. науки. – 2002. – №5. – С. 72–81.
2. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики / Ф. С. Бацевич. – К.: Академія, 2004. – 344 с.
3. *Белова А. Д.* Поняття «стиль», «жанр», «дискурс», «текст» у сучасній лінгвістиці / А. Д. Белова // Вісн. Іноземна філологія КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – Вип. № 32–33. – С. 11–14.
4. *Бурбело В. Б.* Сучасні концепції дискурсу та лінгвопрагматичні засади дискурсології / В. Б. Бурбело // Вісн. Іноземна філологія КНУ ім. Т. Г. Шевченка, 2002. – Вип. № 32–33. – С. 79–84.
5. *Комиссаров В. Н.* Переводоведение в XX веке: некоторые итоги / В. Н. Комиссаров // Тетради переводчика. Науч.-теорет. сб. – Вып. № 24. – М.: МГЛУ, 1999. – С. 4–20.
6. *Сукаленко Н. И.* Об отсутствии эпистемологии в гуманитарных науках и о диффузности понятия дискурс / Н. И. Сукаленко // Вісн. Харк. нац. ун-ту. – № 500. Серія філологія. – Вип. 33. – Харків: ХНУ, 2001. – С. 18–24.
7. *Швейцер А. Д.* Междисциплинарный статус теории перевода / А. Д. Швейцер // Тетради переводчика. Науч.-теор. сб. – Вып. № 24. – М.: МГЛУ, 1999. – С. 20–31.
8. *Шевченко И. С.* Дискурс как мыслекоммуникативное образование / И. С. Шевченко, Е. И. Морозова // Лінгвістичні й дидактичні проблеми іншомовної комунікації. – Вісн. ХНУ. – Харків: Константа, 2003. – № 586. – С. 33–38.

Резюме

Целью работы является поиск совместных направлений исследования дискурса в лингвистике и переводоведении. Анализируется дуалистическая природа дискурса и перевода как диалектического

единства процесса (деятельности) и результата (продукта). Определяется дискурсивное мышление как важный фактор формирования переводческой стратегии. Предлагается подход к классифицированию дискурса. Делается вывод о том, что текст как материализованная форма дискурса в комплексе структурных, стилистических, лексико-грамматических, культурологических характеристик выступает основой переводческого анализа дискурса.

Summary

The aim of the article is the search for a possible direction of a joint research of discourse in linguistics and translation theory. The article analyses the dualistic nature of discourse and translation as a combination of process (activity) and result (product). Discourse thinking is defined as an important factor of forming translation strategy. The article suggests an approach to classifying discourse. The conclusion is made that the text as a material form of discourse in a complex of its structural, stylistic, lexical, grammatical and other characteristics provides the basis for translation analysis of discourse.

УДК 811.111-193.3'255.4 Шекспир

А. О. Пермінова

130-Й СОНЕТ У. ШЕКСПІРА В ПЕРЕКЛАДІ Д. ПАЛАМАРЧУКА (як приклад перекодування поетичного твору)

Ключові слова: переклад, художній переклад, поетичний переклад, переклад поезії, перекодування, перестворення, сонет.

Об'єктом даної статті виступає процес поетичного перекладу, а її *предметом* – 130-й сонет У. Шекспіра в оригіналі та перекладі українською мовою у виконанні Д. Паламарчука. *Мета* дослідження – дати визначення такому типу художнього перекладу, як *перекодування*, та проілюструвати його на конкретному прикладі. Для досягнення зазначеної мети поставлено такі

завдання: 1) зробити порівняльний аналіз вихідного та цільового текстів для виявлення розбіжностей між ними; 2) визначити рівень тексту, на якому вони здебільшого виникають (лексичний, семантичний, стилістичний); 3) викрити їх можливу причину; 4) дійти висновку щодо ступеня важливості названих розходжень для адекватного сприйняття твору читачем.

Останнім часом проблема художнього перекладу набула значної актуальності, що підтверджується великою кількістю публікацій на цю тему: достатньо послатися на роботи Сюзен Басснетт-МакГайер, Андре Лефевра, Мері Снелл-Горнбі, Маргарет Драскау, Ю. Л. Оболенської та ін., а також низки збірок, які вийшли наприкінці ХХ сторіччя і вже в новому тисячолітті [1–9]. Причому автори цих досліджень все більшої уваги приділяють систематизації існуючих підходів до перекладу та намагання якомога більше об'єктивувати типізацію результатів практичної діяльності перекладачів. Оскільки запропонована стаття ставить за мету розширення аналітичного апарату та відповідної термінологічної бази теорії та методології перекладознавства, є всі підстави віднести її до такої, що виконана в рамках актуальної течії сучасної наукової думки. Новизна нашого підходу полягає в тому, що його використання покликано позбавити оцінку цільових текстів суб'єктивності та смакової характеристики.

Цей підхід пов'язаний з таким процесом модифікації оригіналу у вторинний текст, який ми позначаємо терміном *перекодування поетичного* (ширше – художнього) *твору*, і перш ніж перейти до аналітичної частини, необхідно дати йому визначення. Уводячи цей термін, ми виходимо з того, що при перекладі неминуче відбувається зміна або мовного, або поетично-художнього коду. Перший рівень завжди підкоряється перекодуванню через самий факт перекладання. Якщо розбіжності первинного та вторинного текстів обмежуються переважно на рівні мови, у той час як на поетично-художньому рівні зберігається цілісність оригіналу, ми маємо справу з перекодуванням. Суттєві розбіжності в композиційній

структурі твору також означають перекодування, але вже в галузі поетичної мови. У цьому випадку має місце *перестворення* вихідного тексту. У даній статті ми плануємо зупинитися на одному із зазначених підходів до перекладу, розглядаючи його з відповідними аналітичними викладками.

Отже, *перекодування* – це такий тип, чи метод перекладу, коли його виконавець намагається передати якомога більше особливостей оригіналу, у тому числі й формального характеру (семантико-лексичне наповнення, стилістика, строфіка, метрика, рима тощо). Треба додати, що *зміна коду* відбувається тут лише *на рівні мови*, тобто жіноча рима оригіналу передається жіночою римою перекладу, п'ятистопний ямб – так само п'ятистопним ямбом і т. ін. Ми зовсім не маємо на увазі, що отриманий твір буде являти собою *повний еквівалент* оригіналові за всіма параметрами та на всіх рівнях тексту; утім, в ньому досить важко простежити поетичну особистість перекладача, а більшість розбіжностей між першотвором та перекладом має цілком об'єктивний характер.

У якості критеріїв порівняльного аналізу, який був би позбавлений суб'єктивізму, ми обрали такі оперативні одиниці: 1) дотримання форми оригіналу за такими параметрами, як кількість рядків, ритм, система римування; 2) точна передача змісту твору; 3) відтворення стильових особливостей оригіналу. Очевидно, що всі названі одиниці належать до суто художнього рівня тексту. Дотримання виконавцем перекладу максимальної близькості першотвору, що розуміється як естетична цілісність, є вирішальним показником використання методу перекодування.

Перейдемо безпосередньо до порівняльного аналізу оригіналу та перекладу 130-го сонета У. Шекспіра. Для зручності ми будемо підходити до нього з двох боків: 1) зіставлення чинних текстів за формою; 2) акцентування уваги на семантико-стилістичному аспекті творів.

Sonnet CXXX

My mistress' eyes are nothing like the sun;

Coral is far more red than her lips' red;

If snow be white, why then her breasts are dun;
 If hairs be wires, black wires grow on her head.
 I have seen roses damask'd, red and white,
 But no such roses see I in her cheeks;
 And in some perfumes is there more delight
 Than in the breath that from my mistress reeks.
 I love to hear her speak, yet well I know
 That music hath a far more pleasing sound;
 I grant I never saw a goddess go;
 My mistress, when she walks, treads on the ground:
 And yet, by heaven, I think my love as rare
 As any she belied with false compare.

130

Її очей до сонця не рівняли,
 Корал ніжніший за її уста,
 Не білосніжні пліч її овали,
 Мов з дроту чорного, коса густа.

Троянд багато зустрічав я всюди,
 Та на її обличчі не стрічав,
 І дише так вона, як дишуть люди,—
 А не конвалії між диких трав.

І голосу рівнять її не треба
 До музики, мілішої мені,
 Не знаю про ходу богинь із неба,
 А кроки милої – цілком земні.

І все ж вона – найкраща поміж тими,
 Що славлені похвалами пустими.

1. Форма. Перш за все, хотілося б звернути увагу на особливості розміщення твору на сторінці: *оригінал* являє собою суцільний текст, лише останні два рядки виділено дещо більшим відступом від поля. Тип римування *ababcdcdefefgg*. Викорис-

таний метр – п'ятистопний ямб; кількість складів – 10; наголос падає на останній склад.

Переклад же розбито на три чотиривірші та один двовірш за традицією оформлення сонетів українською мовою. Тип римування *перекладу* той самий, що і в оригіналі – *ababcdcdefefgg* (але присутні пірріхії). Непарні рядки налічують 11, а парні – 10 складів, причому в парних рядках наголос падає на останній, тоді як в непарних – на передостанній склад.

2. Зміст. Зазначимо, що чинний сонет побудовано за принципом смислової інверсії, або свого роду негативних порівнянь. Тобто традиційне для любовного вірша вихваляння послідовно перекручується на відсутність ідеальних якостей коханої. Але в останньому двовірші використовується прийом несподіваного висновку, коли звичайність дівчини не заважає ліричному герою її любити.

Оскільки перекладач дотримувався української традиційної форми сонета – три катрена та один двовірш, ми будемо зіставляти оригінал та переклад по чотири- та двовіршах. Перший катрен має такий вигляд:

My mistress' eyes are nothing like the sun;
Coral is far more red than her lips' red;
If snow be white, why then her breasts are dun;
If hairs be wires, black wires grow on her head.

Її очей до сонця не рівняли,
Корал ніжніший за її уста,
Не білосніжні пліч її овали,
Мов з дроту чорного, коса густа.

На перший погляд, ці чотири рядки зазнали значних змін: насправді, англійський текст пропонує зовсім інші граматичні та синтаксичні структури (які, до речі, мають точні відповідності в мові перекладу), ніж його український варіант. Так, перший рядок *оригіналу* написано у теперішньому часі та являє собою порівняння; третій та четвертий рядки є складнопідрядними

реченнями зі сполучником *If*, тобто «якщо», тип підрядності – умовний. Головне речення третього рядку – *why then her breasts are dun* – має форму запитання із незвичайним порядком слів – прямим замість зворотного, що допомагає підсилити враження, справлене на читача. У першому рядку перекладу має місце минулий час, а порівняння відсутнє. Третій рядок написано в заперечній формі зі зворотним порядком слів, а в четвертому використано порівняння. Таким чином, стосовно граматичної та синтаксичної структури українського чотиривірша, можна сказати, що він має розбіжності з оригіналом, але вони, з одного боку, не порушують семантичної сторони твору, а з другого – зрівноважують одна одну таким чином, щоб не порушувати загальне естетичне враження, яке повинно створитися у потенційного читача.

Що стосується змісту катрена, то тут перекладач теж вносить деякі зміни. Так, рядок *Coral is far more red than her lips' red* було передано як *Корал ніжніший за її уста*. Власне кажучи, запропонований Дмитром Паламарчуком варіант викликає деякий сумнів, оскільки, як відомо, «корал» ніяк не може бути «ніжним», йому більше притаманний епітет «колючий». Тим більше, що уста традиційно порівнювалися з коралом за його кольором, а не за фізичними властивостями. Цікавим, з нашої точки зору, вийшов варіант перекладу англійського слова *breasts*, яке було замінено українським *пліч*. Адже відомо, що *breasts* насправді означає «груди». Втім, як нам здається, така зміна була обумовлена обставинами, в яких працював Д. Паламарчук: в ті часи вважалося гарним тоном уникати посилань на певні частини людського тіла. Нарешті, останній рядок першого катрена зазнав такого додавання: *коса густа*. В оригіналі «чорний дріт росте в неї на голові». Хочемо зазначити, що перекладач тут, мабуть, підсвідомо зробив посилання на типово український архетип, а саме косу, яку заплітали незаміжнім. Щодо прикметника *густа*, то густе волосся завжди вважалося у відомих нам культурах однією з ознак гарного здоров'я, тому тут можна говорити про звернення до загальнолюдського архетипу. У цілому, зміст

першого катрена та його стилістична особливість не зазнали великої шкоди, тому даний чотиривірш можна розглядати як приклад перекодування поетичного висловлювання.

Розглянемо другий катрен чинного сонета:

I have seen roses damask'd, red and white,
But no such roses see I in her cheeks;
And in some perfumes is there more delight
Than in the breath that from my mistress reeks.

Троянд багато зустрівач я всюди,
Та на її обличчі не стрічав,
І дише так вона, як дишуть люди, –
А не конвалії між диких трав.

Перші два рядки як оригіналу, так і перекладу присвячені зовнішності коханої ліричного героя, а саме – кольору її обличчя, причому як автор, так і перекладач порівнюють її з трояндами (точніше – з їх відсутністю). Утім, в У. Шекспіра слово *roses* зустрічається як в першому, так і в другому рядку, причому одне точно над іншим (четверте слово з початку рядка); у Д. Паламарчука слово *Троянд* – тільки одне, на початку першого рядка. Характеристики квітів теж різняться: вихідний твір уточнює їх колір – *damask'd, red and white*, а цільовий – ні, замість цього додається лексема *багато*. Місце «розташування» вищезазначених троянд теж було змінено: у першому випадку це *cheeks*, тобто «щоки»; у другому – *обличчя*. Що стосується останнього спостереження, то його можна цілком виправдати: адже за українською поетичною традицією троянди зазвичай «цвітуть» саме на обличчі людини, тоді як «щоки» використовуються при порівнянні: «щоки, неначе троянди». Таким чином, у цьому випадку стався такий типовий перекладацький прийом, як розширення значення лексеми.

Теперішній час оригіналу було замінено минулим часом перекладу: *see I – не стрічав*; втім, така заміна не призвела до будь-якого серйозного викривлення змісту. Наступні два рядки

And in some perfumes is there more delight / Than in the breath that from my mistress reeks було передано як *І дише так вона, як дишуть люди, – / А не конвалії між диких трав*. Цікавим є той факт, що ця частина тексту зазнала повної переробки: при тому, що в обох випадках має місце порівняння, їх лексичне наповнення не має нічого спільного. Якщо в оригіналі порівнюються дихання коханої та запах парфумів (між якими, відповідно до запропонованого прийому криводзеркалля, немає нічого спільного), то перекладач уводить натяк на стандартне порівняння дівчини з богинею (яке в У. Шекспіра з'явиться тільки в наступному катрені). Стосовно *конвалій* та *диких трав*, які ми бачимо в цільовому тексті, то вони є цілковитою вигадкою перекладача, тобто відбулася так звана функціональна заміна – замість однієї метафори було використано іншу з тією ж синтаксичною структурою. Таким чином, цей катрен є прикладом змішаного підходу до перекладу: зазначені рядки відмічені цілком очевидним перестворенням на лексичному рівні (підстановка власних слів, відсутніх в оригіналі, без використання авторських зворотів), тоді як інші являють собою типове перекодування.

Третій катрен сонета:

I love to hear her speak, yet well I know
That music hath a far more pleasing sound;
I grant I never saw a goddess go;
My mistress, when she walks, treads on the ground:

І голосу рівнять її не треба
До музики, мілішої мені,
Не знаю про ходу богинь із неба,
А кроки милої – цілком земні.

На перший погляд, перекладач удався до значних змін на тлі тексту: так, дійсний спосіб оригіналу перетворився на спону кальний спосіб перекладу. Крім того, у цільовий текст не ввійшла фраза *I love to hear her speak*. Нарешті, було дещо зміщено акценти в другому рядку чотиривірша, а саме *yet well I know /*

That music hath a far more pleasing sound перетворилося на *До музики, мілішої мені*. Таким чином, об'єктивна характеристика – музика, з будь-чєї точки зору, має краще звучання, ніж голос милої – стала чисто суб'єктивною: ліричному герою музика подобається більше, ніж голос його коханої. Але якщо придивитися уважніше, то всі перелічені «недоліки» цільового тексту не порушують ані змісту тексту, ані його художньої цілісності, і тому їх можна виправдати. Щодо останніх двох рядків, то зміни в них теж не завдають шкоди поетичній єдності тексту та обумовлені більшою довжиною українських слів порівняно з англійськими, через що перекладачеві дуже часто доводиться знаходити такий варіант цільового речення, який би, з одного боку, точно передавав смисл оригіналу та відповідав його стилістичним особливостям; а з другого – уміщався в ритмічний малюнок вірша. Тому третій катрен сонета ми з повним правом віднесемо до такого типу перекладу, як перекодування.

Двовірш сонета має такий вигляд:

And yet, by heaven, I think my love as rare
As any she belied with false compare.

І все ж вона – найкраща поміж тими,
Що славлені похвалами пустими.

Двовірш, як відомо, має робити висновок трьом попереднім чотиривіршам. Це відбувається в оригіналі, і діюче правило було також дотримано і в перекладі. До неточностей можна віднести відсутність виразу *by heaven* та підсилення вроди дівчини: *найкраща* замість *as rare as*. Утім, ці зміни, що їх було внесено до тексту твору, не зашкоджують його адекватному сприйняттю у порівнянні з оригіналом. Хочемо ще раз звернути увагу на загальновідомий факт: перекласти поетичний твір буквально, водночас дотримуючись метра оригіналу, неможливо. Тому можна зазначити, що двовірш сонета 130 було перекодовано.

Отже, зробивши порівняльний аналіз оригіналу 130-го сонета У. Шекспіра та його перекладу, виконаного Д. Паламарчуком,

ми дійшли висновку: з чотирьох виділених частин твору у трьох було дотримано його художню цілісність, під якою ми розуміємо єдність форми та змісту, а одну – перероблено. У відсотковому відношенні це може бути виражено так: на частку першої припадає 71,4%, тоді як на частку другої – 28,6%. Зауважимо, що за 100% прийнято 14 рядків.

На основі проведеного аналізу форми та змісту даного твору можна зробити висновок про намагання перекладача відобразити в іншомовному тексті якомога більше особливостей оригіналу, не займаючись власною творчістю; що ж до розбіжності з першотвором, що ми їх викрили, то вони є зазвичай наслідком не свавілля виконавця перекладу, а об'єктивних чинників, які виникають при перенесенні вірша з однієї мови на тло іншої. До цього ж викриті розбіжності не є численними. Тому даний переклад ми віднесемо до перекодування з елементами перестворення. Той же тип перекладу спостерігається і в інших сонетах Шекспіра у тлумаченні Дмитра Паламарчука, аналіз яких ми проводили у межах нашого дисертаційного дослідження. Відразу зауважимо, що перекладач не завжди дотримується цього типу перекладу, подекуди надаючи переваги іншому, а саме – перестворенню, який ми розглядаємо в нашій статті «30-й сонет Уільяма Шекспіра в перекладі Дмитра Паламарчука», що її прийнято до друку у Вісник Сумського педагогічного університету.

Запропонований підхід до розглядання перекладацької праці, звичайно, потребує подальшої, більш детальної розробки, але вже сьогодні, на наш погляд, можна сказати, що він є досить об'єктивним та дозволяє по-новому розглядати як процес, так і результат перекладу, а в перспективі – визначити, що і чому відбувається під час перенесення поетичного твору з одного культуромовного оточення до іншого.

Список літератури

1. Горбачевский А. А. Оригинал и его отражение в тексте перевода / А. А. Горбачевский; Челябинский гос. пед. ун-т. – Челябинск, 2001. – 202 с.

2. *Коломієць Л. В.* Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу / Л. В. Коломієць; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2004. – 522 с.
3. *Оболенская Ю. Л.* Диалог культур и диалектика перевода: Судьбы произведений русских писателей XIX века в Испании и Латинской Америке / Ю. Л. Оболенская; МГУ им. М. В. Ломоносова; Филол. фак. – М., 1998. – 315 с.
4. *Перевод и межкультурная коммуникация: Материалы Междунар. науч. конф.* / [Редкол.: В. И. Провоторов (отв. ред.) и др.]. – Курск: Курский гос. пед. ун-т, 2001. – 217 с.
5. *Проблемы теории, практики и критики художественного перевода: Сб. науч. тр.* / [Редкол.: В. В. Сдобников (отв. ред.) и др.]. – Н. Новгород: ДЕКОН, 2000. – 172 с.
6. *Bassnette S.* Translation Studies: New Accent / S. Bassnette, Terence Hawkes (ed.). – Repr. – London; New York. 2000. – 168 p.
7. *Draskau M. J. K.* The Quest for Equivalent: on Translating Villon / M. J. K. Draskau. – Copenhagen: Stougaard Jensen, 1986. – 370 p.
8. *Lefevere A.* Mother Courage's Cucumbers: Text, System and Refraction in a Theory of Literature / A. Lefevere // Routledge Encyclopedia of Translation. – London; Amsterdam; New York, 2001. – P. 233–249.
9. *Snell-Hornby M.* Translation Studies: An Integrated Approach / M. Snell-Hornby. – Amsterdam; Philadelphia: Benjamins, 1988. – 163 p.

Резюме

Статья посвящена проблеме перевода в общем и поэтического перевода в частности. Автор вводит новый термин – перекодировка, который, с ее точки зрения, способен помочь достижению лучшего понимания процессов, происходящих во время осуществления перевода. Для обоснования объективности и целесообразности данного термина предложен сравнительный анализ 130-го сонета У. Шекспира в оригинале и в переводе на украинский язык.

Summary

The article deals with the problem of translation in general and that of poetic translation in particular. The author introduces a new term – re-coding, which is believed to help in achieving a better understanding of the processes taking place in translation. A comparative analysis of the 130 Sonnet in its English and Ukrainian versions is given as the evidence of appropriateness of the term suggested.

УДК 811.112.2”255.4

*М. Г. Догадайло***РОМАНТИЗМ У НІМЕЧЧИНІ: ЛІТЕРАТУРНИЙ
НАПРЯМОК, ПЕРЕКЛАДАЦЬКА КОНЦЕПЦІЯ,
СВІТОГЛЯД**

Ключові слова: переклад, відповідність оригіналові, романтизм, поетична мова, точність перекладу.

Об'єктом дослідження є реалізація романтичної концепції перекладу у працях Августа Вільгельма фон Шлегеля – німецького філософа, письменника, критика та перекладача.

Актуальність дослідження визначається тим, що коли на межі XVIII та XIX ст. на зміну класицизму приходить романтизм із зовсім іншим загальним, естетичним та літературним світоглядом, то відразу цілком змінюється ставлення перекладачів до своїх завдань [7, с. 21–22]. Принцип точності перекладу, різні тлумачення даного терміна, визначення межі точності, співвідношення різних національних мов та наслідки цього для можливості та якості перекладу – усі ці питання гостро цікавили саме теоретиків романтизму і були переглянуті знову, а то й поставлені вперше. Романтики чітко усвідомлюють проблемність перекладацької діяльності (підвищення вимог до перекладу загострило разом з цим усвідомлення його труднощів), і тому питання можливості перекладу викликає у них жвавий інтерес. Правильно зрозуміти те, чому німецька традиція як фундамент перекладознавства визначає принцип, відповідно до якого ані теорія перекладу, ані вони самі не можуть бути відірвані від історичних умов свого створення, допоможе визнання того факту, що в жодній іншій країні саме переклади так безапеляційно не визначалися за невід'ємну частину національної літератури.

Метою дослідження є аналіз перекладів, виконаних Августом Вільгельмом Шлегелем, визначення особливостей, місця та ролі цих перекладів у сучасному перекладознавстві.

Перш за все, потрібно сказати, що термін романтизм має довгу історію [6, с. 370–380]. Спочатку слово *romance* в Іспанії означало ліричну та героїчну пісню – романс; потім – великі епічні поеми про лицарів – романи. У XVII столітті епітет «романтичний» служив для характеристики авантюрних та героїчних сюжетів і творів, які були написані романськими мовами, на противагу тим, які були написані класичними мовами. А в XVIII столітті це слово увійшло в літературний ужиток Англії для позначення літератури середньовіччя та Відродження. В епоху англійського передромантизму (друга половина XVIII ст.) терміном «*romantic*» позначають усе незвичайне, фантастичне, таємниче, чарівне, що вважається необхідним елементом поезії.

Наприкінці XVIII ст. в Німеччині і на початку XIX ст. у Франції, а також у деяких інших країнах (Італія, Польща, Росія) слово «романтизм» стає назвою художнього напрямку. Так само як класицисти вважали зразком і нормою мистецтво античності, романтики орієнтувалися на мистецтво середньовіччя та Нового часу. Вони вважали романтичною літературу християнської Європи, а великими романтиками – Данте, В. Шекспіра, П. Кальдерони, М. Сервантеса, І. В. Гете.

Романтизм став, так би мовити, найвищою точкою антипросвітницького руху, який пройшов по всіх європейських країнах, а його соціально-ідеологічною передумовою стало розчарування в буржуазно-позитивістській цивілізації, в соціальному, промисловому, політичному та науковому прогресі, який привніс нові контрасти й антагонізми, а також «роздроблення, нівелювання і бездуховність особистості» [6, с. 370].

Вплив романтизму був дуже широким; він підкорив собі всі сфери художнього життя: філософію, історичні та філологічні науки, більшість галузей природознавства і навіть медицину. Не обмежений жодною із країн, захопивши не тільки Європу, але й Америку, романтизм зрештою виявився цілою епохою культури, як це було до того із ренесансом, класицизмом, та Просвітництвом. Він виник як антитеза Просвітництву XVIII ст., яке практично втілювалося в результатах та досягненнях Великої

Французької революції. Романтики як озиралися назад, так і забігали вперед, вони вірили, що все в світі можливо переробити і переусвідомити. Усе підлягає переробці, бо все є робота, все є творчість. Вони вважали, що робота становить умову найпрекраснішої творчості [1, с. 24–25].

Час поширення романтизму – кінець XVIII – початок XIX століття. У різних країнах по-різному датується його розквіт. Але найкращим часом романтизму можна назвати період з 1796 по 1831 р., період європейських революцій, великих та малих, період національно-визвольних рухів. Романтики пройшли і через революції, і через реставрації, зазнавши впливу і з одного, і з другого боку. Але романтизм був породженням Великої Французької революції; і саме в цьому його первісна природа, його сутність. Головний інтерес романтиків відносився до невітленого. Для них найважливішим було ледь народжене, що знаходиться у становленні, що лише створюється.

Своє чітке оформлення романтизм отримав у Німеччині та Англії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Але для виникнення романтичного руху в літературі, мистецтві потрібні були певні історичні умови: суспільним стимулом для виникнення романтизму послужила буржуазна революція у Франції і промисловий переворот в Англії – два головних вираження перемоги нового капіталістичного ладу над феодалізмом. Французька буржуазна революція залишила помітний слід у духовному житті німецького суспільства. У своєму розвитку німецький романтизм пройшов три етапи [4, с. 195–196]. Перший охоплює приблизно 1795–1805 роки і пов'язаний перш за все з раннім періодом діяльності романтиків, які входили до йенського гуртка (брати Фрідріх та Август Вільгельм фон Шлегелі, Тік, Ваккенродер, Новаліс). «Йенців» зближувала боротьба за романтичні принципи мистецтва, за мистецтво суб'єктивне. Особливе місце в ранньому романтизмі посідає Ф. Гельдерлін з його революційно-бунтарським ставленням до сучасності.

Другий етап охоплює 1806–1815 роки. Він збігається з національно-визвольною війною німецького народу проти

Наполеона. Центром романтичного руху в цей час є гейдельберзький гурток, головну роль в якому відіграли А. Арнім та К. Брентано. До складу гуртка входили відомі збирачі німецьких народних казок: брати Грімм, Ейхендорф, Геррес. Творчість німецьких романтиків має переважно національно-патріотичне забарвлення.

І останній, третій період, охоплює 1815–1848 роки. У Німеччині він пов'язаний зі зростанням промисловості, розширенням торгівлі. Поступово посилюють свої позиції демократичні сили. У країні назріває протест проти політичного, соціального гніту, який досяг свого апогею у 40-ві роки XIX ст., коли на історичну арену виходить робітничий клас, і відбувається буржуазно-демократична революція 1848–1849 року.

Німецька література першої половини XIX ст. розвивалася головним чином під знаком романтизму, який об'єднував письменників, різних за своїми суспільно-політичними ідеалами, але схожих за типом свого світогляду й за специфікою осягнення дійсності.

Усіх письменників романтичного напрямку зближує несприйняття буржуазного суспільства з його культом речей, утилітарним поглядом на життя, коли духовні цінності (кохання, дружба, краса та ін.) приносяться в жертву матеріальному розрахунку.

Чи не весь романтизм зводився до днів і справ Йенської школи. Вона ж, Йенська школа, була і вищим розквітом романтики. «Йенські романтики» Ваккенродер, Новаліс, брати Август Вільгельм та Фрідріх фон Шлегелі, Л. Тік, відштовхувалися від естетичного вчення І. Канта, філософії І. Г. Фіхте, спираючись на художній досвід Шіллера і Гете, обґрунтували принципи романтизму і створили перші зразки романтичної літератури. Глибока філософська основа романтизму поєднувалася у них з оригінальною трансформацією традиційних жанрів поезії та прози. Йенська школа романтиків, яка взагалі визначила світогляд романтизму, дала багатьох відомих теоретиків та практиків перекладу [7, с. 21–23]. Їх перекладацька діяльність ще й досі не втратила свого значення, і навіть більше того,

є нормою та зразком аж до нашого часу. Тут вже нема ідеально прекрасного, до якого треба тяжіти і здійснення якого треба прагнути. Є конкретний твір і конкретний автор, індивідуальність якого треба зберегти навіть з усіма його помилками та вадами.

Зміна в теорії перекладу могла відбутися тільки лише за умови зміни погляду на мову. Велику роль в цьому відношенні відіграла діяльність німецького просвітника І. Гердера, який зібрав та опрацював зразки фольклору, епосу та пісні цілої низки народів. Треба було створити теоретично-лінгвістичні передумови, для чого в романтиці було засновано теорію необмеженої філологічної відповідності оригіналові [9, S. 27–30]. Гердер створив комплексну мовно-літературну модель Просвітництва [9, S. 84–89]. Він відходить від уявлення про первісну єдність всіх мов і визнає в різних тлумаченнях людей з їх всесвітом умову для різноманітності мов. Мова, за словами Гердера, виконує пізнавальну функцію, а думки та форма уявляються тільки як невіршена єдність. За цієї умови переклад здається в цілому неможливою спробою копіювати щось виняткове. Та все ж, міркування Гердера щодо перекладу не закінчуються глухим кутом. Філософ пояснює, що неможливо в мові, на яку треба перекласти, висловити те саме, що і в мові оригіналу. Він розцінює нове, інше, що виникає завдяки перекладу, як явну ознаку розвитку мови. Гердер розглядає неможливість точно виразити мовою перекладу те, що було сказане мовою оригіналу як річ позитивну, оцінюючи те нове, інше, що виникає при перекладі, як відчутну ознаку прогресивних процесів, що відбуваються у мові. Гердер був тією людиною, яка робила історичну адекватність перекладів найвищим принципом перекладацької діяльності, принципом, який був головним і надалі, хоча часто робилися спроби його «творчої видозміни» [9, S. 50]. Жодна інша епоха не надавала проблемам перекладу стільки значення, як романтизм [9, S. 89–136 і 9, S. 50–55]. Це є особливо характерним для раннього романтизму, який підніс переклад до небувалої висоти ідеалу поетичної творчості, і який зрештою вважали

ідеалом в поезії. Для прагматика раннього романтизму Ф. Шлегеля головною проблемою була історична диференціація оригіналу на момент виникнення перекладу.

Більш ефективно в практичному сенсі спрямовує свої міркування щодо цієї проблеми Август Вільгельм Шлегель. Він виявив силу свого літературного таланту в такій справі, для якої потрібними виявилися і його здібності як критика, і його здібності як поета, і його здібності як перекладача.

Тому значний інтерес викликає капітальна розвідка А. Шлегеля про Данте, яку було опубліковано в період з 1791 по 1797 р. Ця робота є поетичним перекладом уривків з «Божественної комедії», які перемежовувалися зі своерідним послідовним викладенням змісту неперекладених частин. До того ж, це викладення являє собою, по суті, глибокий історико-культурний та філологічний коментар [2, с. 11]. «Шлегель намагався онімечити Данте настільки правильно, наскільки це було можливо, в цій поемі нема нічого такого, що не мало б цінності, та незважаючи на надмірну вільність, яку він собі дозволяв, все ж в його мові присутня добросовісна ясність. Спочатку він думав перекладати віршами і неупереджено настільки, наскільки це було можливо, так само як і у Данте – терцета римою. Але, незважаючи на всю його любов до роботи, все ж таки багато чого було не враховано. Він не вагаючись використовував іншомовні та застарілі висловлювання, припускав шорсткі місця та віршовані форми. Але більш за все він намагався відтворити характер оригіналу так, як він це розумів: пом'якшення чи спроба зробити переклад привабливим, означала б його зруйнування. Переклад поезії повинен контролюватися так чи інакше або зусиллям, спрямованим на переклад, або на їх автора. Існують твори, які є типовими для високо витонченої ери, що показує чимало з того, якою людиною є письменник, – і це уповноважує нас судити тільки про його талант. Поетична досконалість є єдиною метою цих творів, а також має бути і єдиним критерієм їх досконалості. Естетичні дефекти *per se* недоречні. То чому перекладач не повинен позбавляти читачів цих вад,

пом'якшувати шорсткість, прояснювати темні місця, торкатися твору? З іншого боку, чим більше характер твору схожий на його творця, тим більше він схожий на відображення його внутрішнього світу, і тим більше перекладач зобов'язаний більш правдиво передавати ідіосинкретичні помилки, його прогалини та помилки в освіті, бо для всіх цих речей існують психологічні та моральні відмінності, і вони часто тісно пов'язані з його благородними рисами» [8, р. 214]. Певним вступом до цієї роботи є стаття «Про Божествену комедію», яку він написав для третього номеру «Академії» [3, с. 199–230]. Ця стаття викликала похвалу Гердера тому, що була задумана в дусі Гердера. Звичайно, сам методологічний принцип побудови цієї статті походить від гердерівського історизму. Шлегель вважав, що беручи до уваги тісні зв'язки великого твору Данте з тогочасними умовами існування його батьківщини, слід мати певне уявлення про його епоху, щоб читати автора з інтересом і судити про його творчість із правильної історичної точки зору. Для цього Шлегель дає ретельний аналіз суспільно-політичної боротьби та історичних умов, в яких існувала Флоренція та інші міста Північної Італії в той час, коли жив Данте. Даючи характеристику письменникові, Шлегель виявляє глибоку поінформованість щодо цих питань.

«Божествена комедія» у ґрунтовному аналізі Шлегеля представлена як грандіозний твір, обумовлений взаємозв'язком низки історичних, суспільно-політичних умов, які і визначили долю тієї епохи. Слід зауважити, що як в цій великій статті, так і в наступних великих коментарях до самої «Божественної комедії» і перекладах з неї Шлегель не намагався надати релігійно-містичного відтінку великому твору Данте.

Пізніше Шлегель відклав свій намір розширити статтю про Данте і замість цього дав своїм співвітчизникам можливість насолоджуватися творами великого Шекспіра. У спробі перекласти німецькою мовою «Сон у літню ніч», найімовірніше, брали однакову участь і Бюргер, і Шлегель [3, с. 147–148]. Але цей переклад був невдалим з причини, добре охарактеризованої

Р. Гаймом: «...У виборі методу викладення Бюргер не міг повністю погодитися ні з філологічною, ні з естетичною точкою зору Шлегеля... Звичка до самостійної поетичної творчості була для Бюргера перешкодою... , а для Шлегеля, навпаки, не існувало жодних перешкод. Подібно до того, як у своїй статті про Данте дослідник казав про необхідність суворо дотримуватися зовнішньої форми оригіналу, він заявив, що буде дотримуватися цього правила і при перекладі англійського поета. [3, с. 148]. Далі Шлегель розробляє в цій статті принципи перекладу художніх творів взагалі і Шекспіра зокрема. Він розглядає тут сміливу на той час для німецької перекладацької практики та філологічної науки думку про можливість і необхідність перекладу Шекспіра німецькою мовою не прозою, а у віршованій формі. Він вважає, що німецька мова має для цього достатні можливості.

Після цієї статті в 1797 році в «Орах» Шіллера була опублікована друга стаття Шлегеля про Шекспіра – «Ромео і Джульєтта» Шекспіра». У ній подано ґрунтовний аналіз п'єси, що свідчило про велику літературно-критичну обдарованість Шлегеля, про його блискуче знання Шекспіра та велику любов до драматурга. «Тільки справжній перекладач міг написати таку характеристику свого оригіналу, яку написав Шлегель, і тільки той, хто зміг написати таку характеристику, міг зробити справжній переклад оригіналу» [3, с. 152]. Критик намагався якомога точніше дотримуватися і « духу, і змісту, і зовнішньої форми оригіналу». Він відмовився від ямбів, став перекладати гекзаметрами й міг з більшим правом похвалитися тим, що передав «дух і зміст Гомерівської поеми без жодних додатків і без всяких скорочувань». Шлегель поділяв таку точку зору на завдання перекладача й намагався послідовно дотримуватися її на практиці. На думку Шлегеля, «перекладач не повинен згладжувати жодні характерні відмінності у формі викладення; він повинен якомога точніше передавати всю красу іншомовної поезії, нічого до неї не додаючи і навіть не виправляючи шорсткість рими. Перекладачеві іноді буває нелегко дотримуватися такої відповідності передавання, тому що він вимушений

удаватися до найбільш вільної німецької мови; але його переклад в жодному разі не повинен бути невишуканим. Краще пропустити дріб'язкову подробицю, аніж дозволити перефразування. Не завжди можна перекладати один вірш слідом за іншим, але після такого відступу від оригіналу потрібно негайно знову йти крок за кроком за автором. Від римованих віршів потрібне менш точне передавання кожного слова оригіналу. Йдеться не про копію, а про переклад; зрештою треба мати на увазі і неперекладну гру слів» [3, с. 150].

У Шлегеля ми не знайдемо ні зовсім іншої точки зору, ні вперше висловлених істин, які ми знаходимо у Лессінга. Як своїми першими перекладами Шекспіра, так і своїми критичними статтями він вніс зовсім іншу точку зору в теорію перекладів. Основні правила, яких дотримувався в перекладах, докладніше розвивав і роз'яснював при будь-якій зручній нагоді. Він назавжди встановив і розвинув в аксіому те правило, що переклад поетичних творів прозою є «поетичним смертовбивством» і що їх треба перекладати «таким же віршованим розміром, яким вони написані, якщо не зустрічаються для того нездоланні перешкоди у мові». Щодо перекладу Тіком «Дона Кіхота» він висловив такі вимоги, які, на жаль, залишилися поза увагою з боку епігонів: «треба перекладати тільки зразкові твори», і перекладати їх так, щоб вони залишалися зразковими й у перекладі» [3, с. 158].

Шлегель написав багато віршів, досконало вивчив закони віршування, та все ж не став поетом. Але його справжня поетична майстерність і обдарованість виявили себе в перекладах. Кожний відтінок оригіналу він вмів адекватно передати засобами рідної мови. Розмір, який не був властивий німецькій поетичній традиції, він міг передати таким же розміром, який найбільше відповідав духу та змісту оригіналу.

Світогляд німецького освіченого читача був розширений завдяки Шлегелю, але не тільки завдяки зробленому ним перекладу Шекспіра, якого власне можна було читати німецькою мовою ще й до Шлегеля. Зовсім по-іншому він відкриває німцям

Данте, Кальдерона, Петрарку, Аріосто та багатьох інших поетів, які фактично були до того невідомі в Німеччині.

Можна у цьому зв'язку зробити висновок, що перекладацька спадщина А. В. Шлегеля є недостатньо вивченою та визнаною, тому перспектива її аналізу полягає у встановленні взаємозв'язків між концепцією романтиків і подальшими напрямками розвитку перекладацької думки; зокрема концепціями Ф. Шлейермахера, В. Беняміна, сучасних перекладацьких шкіл [5].

Список літератури

1. *Берковский Н. Я.* Романтизм в Германии / Н. Я. Берковский. – Л., 1973. – 540 с.
2. *Габитова Р. М.* Философия немецкого романтизма / Р. М. Габитова. – М.: Наука, 1978. – 288 с.
3. *Гайм Р.* Романтическая школа: Вклад в историю немецкого ума / Р. Гайм – М.: Солдатенков, 1891. – 774 с.
4. *Гуляев Н. А.* История немецкой литературы / Н. А. Гуляев – М.: Высш. шк., 1975. – 526 с.
5. *Кальниченко О. А.* Трактат Фрідріха Шлейермахера «Про різні методи перекладу» та його значення для сучасного перекладознавства / О. А. Кальниченко, В. О. Подміногін // Вчені зап. ХГУ «НУА». – 2002. Т. VIII. – С. 503–533.
6. *Краткая литературная энциклопедия* / Гл. ред. А. А. Сурков. – М.: Сов. энцикл., 1971. – Т. 6: Присказка – «Советская Россия». – 1040 с.
7. *Фінкель О.* Теорія і практика перекладу / О.Фінкель. – Х., 1929. – 167 с.
8. *Robinson D.* Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. = [Западная теория перевода от Геродота до Ницше] / D. Robinson. – Manchester: St. Jerome Publishing. – 1997. – 450 p.
9. *Apel F.* Literarische Übersetzung. = [Литературный перевод] / F. Apel. – Stuttgart: Metzler. – 1983. – 277 s.

Резюме

В статье анализируется романтическая концепция перевода Августа Вильгельма фон Шлегеля – немецкого философа, писателя, критика и переводчика. Рассматриваются истоки взглядов на перевод и цент-

ральные для его взглядов понятия – верность оригиналу и примирение с нарушением правил грамматики в немецком языке для более разговорного поэтического языка. Дается анализ сделанных им переводов таких писателей, как Данте и Шекспир.

Summary

The article deals with the romantic conception of translation of August Wilhelm von Schlegel and its influence on the German classical translation tradition. The study shows Schlegel's views on translation, the main problems and the main principles of translation in the epoch of Romanticism.

УДК 81'25

І. Ю. Савченко

ПЕРЕКЛАДАЦЬКІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА ЕКСПЛІКАЦІЯ ЯК ОДНА З НИХ

Ключові слова: перекладацькі універсалії, експлікація, імплікація, спрощення, нормалізація, дискурс, інтерференція, гіпотеза експліціювання.

Об'єктом даної статті стали перекладацькі універсалії, одне з ключових та актуальних питань сучасного перекладознавства, яке лише нещодавно стало на порядку денному цієї дисципліни. Матеріалом дослідження послуговували джерельні твори англійською мовою Г. Уеллса та Ч. Діккенса та їх переклади російською та українською мовами. Мета статті – встановити перелік перекладацьких універсалій, які згадуються в літературі, та дослідити їх на матеріалі англо-російського та англо-українського перекладів. Дослідженням перекладацьких універсалій займалися Ж.-П. Віне (J.-P. Vinay), Ж. Дарбельне (J. Darbelnet), К. Клауді (K. Klaudy), Г. Турі (G. Toury), Ш. Блум-Кулка (Sh. Blum-Kulka), Б. Енглунд-Димитрова (B. Englund-Dimitrova), К. Сегіно (C. Seguinot), Ю. Найда (E. Nida),

Р. Вандеравера (R. Vanderauwera), Е. Пім (А. Рум) та ін. Методом дослідження став порівняльний аналіз англійських текстів художньої літератури та їх переклади російською.

У перекладознавстві наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виразно простежується філософсько-культурологічний підхід до явища художнього перекладу, виявляється тенденція до синтезу лінгвістичного та літературознавчого методів аналізу перекладів. Теорія полісистеми І. Івен-Зогара і особливо його новий підхід, орієнтований на цільову літературу, дали початок широким описуваним дослідженням природи цільового тексту, зокрема тих ознак, які відрізняють його від інших текстів, які з самого початку створювалися цільовою мовою (далі ЦМ). На наявність такої відмінності вперше звернули увагу ще Сервантес: *«Та все ж мені здається, що переклад з одної мови на другу (якщо це лише не переклад з греки й латини, сих царів над усіма язиками) – то все одно, що килим фламандський зі споду: візерунок хоть і видно, але він тоне в рясноті сталок, і пропадає вся барва і гладкість, яка аж очі бере з лица...»* (пер. М. Лукаша) [1]. Серйозно про цю відмінність заговорили німецькі романтики, зокрема Ф. Шлейєрмахер, який обстоював використання в перекладі особливої «перекладацької» мови, що неодмінно спричиняє зміни в самій мові. Врешті-решт, лише відхиляючись від сталих норм, можна очужуючий чи сторонній елемент зробити помітним у цільовій мові. Хоча найбільш важливо те, що Ф. Шлейєрмахер був упевнений в інноваційному характері перекладу й убачав саме в цьому його основну роль [2, с. 503–534]. Далі ці думки розвинули пост-романтики, такі як В. Беньямін та Дж. Стейнер. В. Беньямін уважав, що в першоджерелі відношення між змістом та мовою нагадують відношення плоду з його шкуркою, а мова перекладу подібна до королівської мантії навколо свого змісту; поет працює в самій мовній хащі, а перекладач знаходиться на узліссі, працює ще з усією мовою, намагаючись створити «відлуння першоджерела» в ЦМ. Переклад в порівнянні з оригінальним твором є більш розумовим [3, с. 182]. Чим же перекладні тексти ЦМ відрізняються від неперекладів,

або, так би мовити, паралельних текстів? Чи існує так звана «перекладацька мова» або, інакше кажучи, «третій код»? Щоб дати відповідь на ці запитання, сучасні перекладознавці за допомогою дослідження великих масивів текстів у електронному вигляді порівнюють переклади із джерельними текстами (ДТ), з одного боку, та з паралельними текстами, з другого. Метою цих досліджень є висунення та перевірка гіпотез про перекладацькі універсалії: узагальнення тих ознак, які є специфічними для всіх перекладів, і якими, власне кажучи, відрізняються переклади від творів, створених ЦМ відразу.

Перекладацькі універсалії – це мовні характеристики, які зустрічаються, скоріше, в цільових текстах (ЦТ), ніж у (ДТ), і які вважаються незалежними від конкретних мовних пар та норм у процесі перекладу [4, с. 243]. В цілому на основі порівняльного аналізу перекладних текстів та їх джерел було зареєстровано велику кількість різних типів характеристик, що відносяться до всіх типів перекладних текстів. Ці характеристики стосуються спрощень, повторень в оригінальних текстах, експліцитності, нормалізації, передачі дискурсу і диференційованої передачі лексичних одиниць.

Спрощення і опущення повторень. Було встановлено три типи спрощень у тексті перекладу: лексичні, синтаксичні та стилістичні. Ш. Блум-Кулка та Е. Лівенстон [5, с. 119] визначають лексичні спрощення як «процес і/або результат, що досягається за допомогою використання меншої кількості слів». Існує шість стратегій спрощення: використання родових понять, якщо у ЦМ відсутні гіпоніми-відповідники, використання сучасних, простих, розмовних, нейтральних слів замість архаїчних, формальних, піднесених та емоційно забарвлених відповідників, передача всіх функцій слова джерельною мовою (ДМ) його відповіднику ЦМ, використання опису замість концептуально відповідних слів або виразів (особливо теологічних, культурних і технічних термінів), використання переказу, якщо існують культурні лакуни між ДМ і ЦМ [5, с. 119], або контекстуального перекладу. Як приклад можна навести переклад такого уривка:

Flat-fish, oyster, and fruit vendors linger hopelessly in the kennel, in vain endeavouring to attract customers; and the ragged boys who usually disport themselves about the streets, stand crouched in little knots in some projecting doorway, or under the canvas blind of a cheesemonger's, where great flaring gas-lights, unshaded by any glass, display huge piles of blight red and pale yellow cheeses, mingled with little fivepenny dabs of dingy bacon, various tubs of weekly Dorset, and cloudy rolls of "best fresh" [7].

Продавці фруктів, устриць і камбал уныло жмуться к тротуарам, тщетно стараясь привлечь покупателей. А маленькие оборванцы, которые в обычное время развлекаются на мостовой, сбились в кучки под крышей какого-нибудь подъезда либо под парусиновым навесом сырной лавки, где в свете больших газовых рожков горами навалены сыры, ярко-красные и бледно-жёлтые, вперемежку с пятицентовыми кусочками лежалой грудинки, бочонками присоленного масла и пыльными комками «лучшего свежего» [8, с. 111].

М. Лоріє передає *linger hopelessly in the kennel* як уныло жмуться к тротуарам. У словнику [9] *kennel* визначено як «собачья конура», «жалкое, убогое жилище», а слово *linger* як «задерживаться, засиживаться», «влачить жалкое существование». Очевидно, що переклад *уныло жмуться к тротуарам* зумовлений мовною ситуацією: зображуються продавці, яким не вдається привернути увагу покупців. Далі *various tubs of weekly Dorset* перекладено як бочонками присоленого масла. Для читача фраза *различными бочонками недельного дорсета* до кінця не зрозуміла: так що ж знаходиться у бочонках?

Р. Вандеравера [10] наводить декілька випадків, де складний синтаксис спрощено за допомогою заміни абсолютних дієприкметникових зворотів особовими формами дієслів, а також стисненням великих складних підрядних речень до простих речень, заміна складної фразеології короткими словосполученнями, скорочення і опущення повторень і надлишкової інформації, укорочення наддовгих обставин і відмову від обставинних фраз і слів.

Скорочення і опущення повторень було зафіксоване багатьма вченими [11] і може бути розглянуто як аспект стилістичного спрощення. Г. Турі [12, с. 188] наголошує на тенденції до уникнення повторень у ЦТ як одній з найстійкіших і міцних норм в перекладі будь-яких мовних пар, що досліджувалися.

Нормалізація або стандартизація. Досліджуючи корпус англійських перекладів голландських романів, Р. Вандеравера знайшла численні приклади змін в пунктуації, стилі, лексиці, структурі речень та в побудові тексту. Усі ці приклади вона розглядає як прояви загальної «тенденції до нормативності тексту», очевидно для того, щоб догодити цільовій аудиторії.

Існують також деякі прояви пристосування на рівні слова в адаптації назв і специфічної культурної інформації та мінімізації в передачі іншомовних зворотів. Незвична пунктуація стандартизується за допомогою відновлення пропущених лапок або перестановкою ком, двокрапок і крапок для розділення сурядних речень. До незакінчених речень додаються закінчення, стилістично-марковані структури замінюються на більш звичні, незабарвлені. В англійському перекладі теперішній час та історичний теперішній час замінюються на минулий час, який частіше вживається в оповіді, тим самим мікшуючи драматичні події; речення, параграфи, розділи розташовуються більш логічно. Передача розмовної мови у джерельному тексті узгоджується відповідно до норм письмової прози, тоді як формальні діалоги передаються як розмовні та емоційно-забарвлені. Застарілі вислови замінюються на сучасні. Нарешті, нетипові і конотативно-забарвлені зображення перекладаються усталеними виразами.

Усі ці зміни та трансформації мають на меті зробити текст більш читабельним, більш ідіоматичним, більш звичним і більш логічно організованим, ніж ДТ. Засоби нормалізації використовуються не лише в експліцитно розширених перекладах, але також і в тих, де особливості культури мови перекладу надто наближаються до ДТ. Тобто засоби нормалізації використовуються перекладачем тоді, коли він трансформує стилістичні норми ДМ в загальноприйняті норми ЦМ.

Нарешті, на основі досліджень перекладів художньої літератури, що відносяться до різних культур, Г. Турі [13, с. 267–268] постулював «Закон зростаючої стандартизації», який, як він упевнений, домінує в роботі перекладача. Відповідно до закону зростаючої стандартизації, текстуальні зв'язки у ДТ часто передаються усталеними текстуальними зв'язками в тексті перекладу, або іноді ігноруються. Г. Турі стверджує, що в процесі перекладу розпад текстуальних зв'язків ДТ неминучий і ніколи не може бути повністю відновлений у ЦТ. Більш того, Г. Турі висловлює думку, що такі чинники, як вік, тривалість володіння іноземною мовою, знання і досвід перекладача, а також статус перекладу як такого у культурі ДМ щодо статусу перекладу у культурі ЦМ, можуть впливати на функціонування закону зростаючої стандартизації. Він пропонує враховувати ці елементи як умову більш детального формулювання подібного закону; наприклад, умова щодо місця перекладу в системі ПМ може бути такою: «Статус перекладу в системі певної культури тим нижчий, чим більше в переклад переноситься форм і моделей ДМ» [6, с. 290].

Передача дискурсу та закон інтерференції. Г. Турі [13, с. 275] вказує на ще одну універсальну перекладу: в перекладі існує тенденція перенесення до ЦТ феноменів, що властиві формальним елементам ДТ. Передача дискурсу є невід'ємною частиною процесу мислення при перекладі. З точки зору психолінгвістики, дія цього закону залежить від конкретної стратегії перекладу, отже, «чим більше зважають на формальні елементи тексту як на чинник формулювання його перекладу, тим більше рис інтерференції наявні в ЦТ» [13, с. 276]. Рівень інтерференції залежить також від професійного досвіду перекладача та від соціокультурних умов, в яких відбувається переклад.

Ці два чинники входять до закону інтерференції як умови, за якими ДТ розглядається як ключовий чинник у формуванні перекладу, майстерні перекладачі будуть менше зазнавати впливу формальних елементів ДТ [13, с. 277], «гнучкість інтерференції і тривалість її проявів мають тенденцію до збільшення, якщо

переклад йде від більш «розвиненої» культури/мови до менш «розвиненої» культури/мови» [13, с. 278].

При порівнянні перекладів та паралельних текстів помічено такі універсалії, як спрощення та недостатня представленість одиниць, специфічних для джерельної культури, а при порівнянні перекладів та їх ДТ помічено такі універсалії, як інтерференція, стандартизація та експлікація.

Тепер ми хотіли б зупинитися детальніше на одній з перекладацьких універсалій – **експліціюванні**. Експліціювання – це спосіб передачі імпліцитної, прихованої, підтекстової інформації з ДТ в ЦТ. Експліціювання/імпліціювання звичайно розглядається разом з додаванням/опущенням [14]. Ю. Найда [15] розглядає додавання як більш загальне поняття, а експліціювання як більш специфічне, тоді як К. Сегіно [16, с. 118], А. Ськолдагер [17, с. 29–45] розглядають експліціювання як більш широку концепцію, яка включає конкретнішу концепцію додавання. Експліціювання і додавання Б. Енглунд Димитровою [18, с. 285–296], яка використовує терміни «додавання-експліціювання» та «опущення-імпліціювання», розглядаються як синоніми.

Визначення експліціювання. Концепція експліціювання була вперше представлена Ж.-П. Віне і Ж. Дарбельне [14, с. 84–93]. У їх глосарії перекладацьких засобів експліціювання визначено як «процес викладення ЦМ інформації, яка представлена у ДМ імпліцитно, але яка може бути виведена з контексту або ситуації». Імпліціювання визначено як «процес, за яким ситуація або контекст на мові перекладу може матися на увазі, тоді як у ДМ він описаний» [19, с. 80]. Прикладом може бути такий переклад речення:

At last, the Miss Willises moved in; and then the “calling” began [7].

Наконец, девицы Уиллис переехали, и жизнь пошла своей чередой [8, с. 64].

У даному випадку Є. Калашникова переклала *the “calling” began* як *жизнь пошла своей чередой*. Перекладач застосовує експлікацію для розвитку думки автора у творі, де мова йде про

частину суспільства, для якої прийоми та візити є звичним та невід'ємним атрибутом життя.

Концепції експліцитності та імпліцитності були розвинені Ю. Найдою, який, однак, ці терміни фактично не використовував. Він пише про основні способи змін в процесі перекладу, а саме: додавання, опущення, перестановка [15, с. 227]. Додавання представлено такими типами: 1) відтворення еліпсису; 2) обов'язкова конкретизація; 3) додавання, обумовлені структурою граматики; 4) розширення від імпліцитності до експліцитності; 5) відповіді на риторичні питання; 6) вставлення класифікаторів; 7) вставлення сполучних слів; 8) додавання категорій, відсутніх у ДМ; 9) створення дуплетів.

Розширення від експліціювання до імпліціювання відбувається тоді, коли «важливі семантичні елементи, які у ДТ передаються імпліцитно, можуть вимагати експліцитної ідентифікації ЦМ» [15, с. 223].

У 1970–80-ті роки, в межах лінгвістичного підходу до вивчення перекладу, експлікація та імплікація розглядалися як два способи серед численних способів додавання та вилучення при перекладі. Наприклад, Л. С. Бархударов [20, с. 223] ідентифікує чотири типи перекладацьких трансформацій: перестановка, заміна, додавання та опущення. На його думку, найважливішою причиною додавання при перекладі з англійської мови на російську є еліпсис в номінальних структурах англійської мови, таким чином опущення певних семантичних компонентів має місце в поверхневій структурі англійської мови, які були присутні в глибинній структурі. Оскільки еліпсис не є характерним для російської мови, пропущені семантичні компоненти відновлюються в поверхневій структурі російської мови: *pay claim* перекладається як «вимога підвищити заробітну платню» («demand to raise pay») і *gun license* перекладається «посвідчення на право носіння зброї» («license for right to carry weapon»).

Е. Пім [21] вважає, що прагматичне експліціювання імпліцитної культурної інформації обумовлене відмінністю між культурами: носії цільової культури можуть не володіти загальними

знаннями носіїв джерельної культури і, в таких випадках перекладачам завжди потрібно включати до перекладу пояснення. Наприклад, назви населених пунктів, річок, страв, напоїв, які добре відомі носіям джерельної культури, можуть бути невідомими носіям мови перекладу. У таких випадках перекладач може, наприклад, писати «цирк Астли» замість «Астли» [7, с. 163], «гостиниця Хаммамс» замість «Хаммамс» [7, с. 105]. Наприклад:

The pavement is already strewed with decayed cabbage-leaves, broken hay-bands, and all the indescribable litter of a vegetable market; men are shouting, carts backing, horses neighing, boys fighting, basket-women talking, piemen expatiating on the excellence of their pastry, and donkeys braying. These and a hundred other sounds form a compound discordant enough to a Londoner's ears, and remarkably disagreeable to those of country gentlemen who are sleeping at the Hummums for the first time [7].

Мостовая уже усыпана гнилыми капустными листьями, разорванными свяслами и прочим неопикуемым мусором овощного рынка: орут мужчины, пятаются повозки, ржут лошади, дерутся мальчишки, чешут язык торговки, пирожники выхваляют свои изделия, и громко кричат ослы [8, с. 105].

В даному уривку М. Лоріє передає *basket-women talking* більш емоційно забарвленим *чешут язык торговки*, тому що «Эти звуки и сотни других сливаются в хор, достаточно нестройный даже для привычного уха лондонцев и вовсе не переносимый для приезжих из деревни, впервые остановившихся в гостинице «Хаммамс» [8, с. 105].

Перекладацьке експліціювання може бути віднесене до природи процесу перекладу як такого. К. Сегіно [16, с. 18] показує відмінність між «вибором, який може бути описаний у системі мови, і вибором, зумовленим природою процесу перекладу». Останній тип експліціювання пояснюється однією з найпоширеніших, незалежно від мови, меж перекладацької діяльності, а саме необхідністю осягати і формулювати ЦМ ідеї, висловлені ДМ [22].

“*Get up, old girl,*” said Hall. “*I s’pose I must see ‘bout this*” [23].

– Ну, поїхали, стара, – хльоснув він свою кобилу, – Треба навести лад [24].

М. Іванов передає *I s’pose I must see “bout this”* як *треба навести лад*. У творі йдеться про людину, яка намагається показати, що вона може впливати на ситуацію. У розмові зі своїм знайомим вона намагається це підкреслити.

А. Берман [25, с. 289] пропонує відрізнити рівень сприйманої «ясності» значень слів і вказує на те, що художній переклад прагне визначеності там, де оригінал природно рухається у невизначеності. Н. Шапіро пише: «Для передачі думки російського речення часто необхідно його доповнити» [26, с. 317–318]. Роз’яснення здається очевидним принципом у багатьох перекладачів і письменників. Так, американський поет Г. Кіннел [27, с. 519] вважає, що переклад повинен бути набагато більш ясним, ніж оригінал.

Перекладу властива деяка міра експліцитності. Перевага експліцитності полягає у прагненні зробити переклад «ясним». «Ясність» може виявлятися в перекладі двояко: з одного боку, експлікація може бути проявом очевидної, але стислої або прихованої думки в оригіналі; з другого боку, не завжди співпадає з метою оригіналу. Рух від багатозначності до однозначності є засобом роз’яснення. Парафразовий або експліцитний переклад – це зовсім інше. М. Гайдеггер звертається до філософії. Він зазначає, що при перекладі робота мислення усотує дух іншої мови і таким чином переходить до неминучої трансформації. Але ця трансформація може бути плідною, коли додається нове бачення до основоположних пунктів думки [28, с. 10].

Концепція перекладацького експліціювання пов’язана з «гіпотезою експліціювання», згідно з якою переклад завжди довший за оригінал, незалежно від мови, жанру і т. д. Хоча експліціювання і імпліціювання (або додавання і опущення) нероздільно пов’язані в процесі перекладу, тенденція до експліціювання завжди переважає тенденцію до імпліціювання.

Ця гіпотеза може бути перевірена емпірично на різних рівнях, починаючи з тих, хто вивчає іноземні мови, і закінчуючи непрофесійними та професійними перекладачами. Подальше дослідження перекладацьких універсалій, зокрема експлікації/імплікації, з притягненням мовних пар, що належать до типологічно різних мов, здається нам надзвичайно перспективним.

Список літератури

1. *Servantes de Saavedra M.* Дон Кіхот / Мігель Сервантес де Сааведра. – К.: Дніпро. – 1995. (Переклад М. Лукаша). – 618 с.
2. *Кальниченко О. А.* Трактат Фрідріха Шлейєрмахера «Про різні методи перекладу» («Über die verschiedenen methoden des ubersetzens») та його значення для сучасного перекладознавства / О. А. Кальниченко, В. О. Подміногін // Вчені зап. ХГУ «НУА». – Х.: Око, 2002. – Т. 8. – С. 503–533.
3. *Кальниченко О. А.* Есе «Місія перекладача». Вальтер Беньямін про перекладність та «чисту мову» на тлі німецької перекладацької традиції / О. А. Кальниченко, В. О. Подміногін // Вісн. Сум. держ. ун-ту № 3, сер. «Філологічні науки». – 2004. – С. 177–184.
4. *Baker M.* Corpus-Based Translation Studies: The Challenges that Lie Ahead / M. Baker // Terminology, LSP and Translation. – Amsterdam: Benjamins H. Somers. – 1996. – P. 219.
5. *Blum-Kulka S.* Universals of Lexical Simplification / S. Blum-Kulka & E. A. Levenston; Faerchand C. Kasper G. (eds.) // Strategies in Interlanguage Communication. – London: Longman. – 1983. – P. 119–139.
6. *Laviosa-Braithware S.* Universals in Translation / Baker M. (ed.) // Routledge's Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge. – 1998. – 680 p.
7. *Dickens Ch.* Sketches by Boz / Ch. Dickens [Електрон. ресурс]: <http://www.gutenberg.org>
8. *Диккенс Ч.* Очерки Боза / Ч. Диккенс; Пер. с англ. под ред. М. Лорие и В. Топер. – Москва: Гослитиздат. – 1957.
9. *Апресян Ю. Д.* Новый большой англо-русский словарь: В 3 т. – 5-е изд., стереотип / Ю. Д. Апресян, Э. М. Медникова, А. В. Петрова и др. Под общ. рук. Ю. Д. Апресяна и Э. М. Медниковой. – М.: Рус. яз., 2000. – 832 с.

10. *Vanderauwera R.* Dutch Novels Translated into English: The Transformation of a «Minority» Literature / R. Vanderauwera. – Amsterdam: Rodopi. – 1985. – P. 170

11. *Blum-Kulka Sh.* Shifts of Cohesion and Coherence in Translation. / J. House and S. Blum-Kulka (eds.) // Interlingual and Intercultural Communication: Discourse and Cognition in Translation and Second Language Acquisition Studies. – Tübingen: Gunter Narr. – 1986. – P. 17–35.

12. *Toury G.* Experimentation in Translation Studies: Achievements, Prospects. and Some Pitfalls / G. Toury. – Cambridge: Cambridge University Press. – 1991. – P. 45–66.

13. *Toury G.* Descriptive Translation Studies and Beyond / G. Toury. – Amsterdam & Philadelphia: Benjamins. – 1995. – P. 311.

14. *Vinay J.-P.* Comparative Stylistics of French and English / J.-P. Vinay & J. Darbelnet // L. Venuti (ed.) // The Translation Studies Reader. – L., N.Y.: Routledge. – 2000. – 544 p.

15. *Nida E.* Toward a Science of Translating. – Leiden: E.J. Brill. – 1964.

16. *Séguinot C.* Pragmatics and the Explicitation Hypothesis / C. Séguinot // Terminologie, Traduction, Rédaction 1(2). – 1988. – P. 106–118.

17. *Schjoldager A.* Interpreting Research and the Manipulation School of Translation / A. Schjoldager // Target. – 1995. – 7:1. – P. 190.

18. *Englund Dimitrova B.* Semantic Change in Translation – A Cognitive Perspective / B. Englund Dimitrova; Yves Gambier and Jorma Tammola (eds.) // Translation and Knowledge. – Turku: Centre for Translation and Interpreting, University of Turku. – 1993. – P. 285–296.

19. *Klaudy K.* Explicitation / K. Klaudy; Baker M. (ed.) // Routledge's Encyclopedia of Translation Studies. – London and New York: Routledge. – 1998. – P. 80–58.

20. *Бархударов Л. С.* Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. – М.: Междунар. отношения. – 1975. – 240 с.

21. *Пым А.* Epistemological Problems in Translation and its Teaching / A. Pym. – Calaceite: Caminade. – 1993. – 160 p.

22. *Klaudy K.* On Explicitation Hypothesis / Klaudy K and Kohn J. (eds.) // Transfere Necessé est... Current Issues of Translation Theory. – Szombathely: Daniel Berzsenyi College. – 1993. – P. 69–77.

23. *Wells H.* The Invisible Man / H. Wells [Электрон. ресурс]: <http://www.knowledgerush.com>.

24. *Веллс Г.* Невидимець / Г. Веллс // *Машина часу* // Пер. з англ.: Иванов, ред. Д. Паламарчук. – Харків: Фоліо. – 2003., М. – 1977.

25. *Berman A.* Translation and the Trails of the Foreign / A. Berman; Venuti, L. (ed.) // *The Translation Studies Reader*. – London: Routledge. – 1985. – P. 540.

26. *Meschonnic H.* Pour la poétique II, Épistémologie de l'écriture, Poétique de la traduction / H. Meschonnic. – Paris: Gallimard. – 1973. – P. 458.

27. *Gresset M.* Faulkner and Idealism: Perspectives from Paris Jackson / M. Gresset. – University Press of Mississippi. – 1983. – P. 168.

28. *Heidegger M.* What is Called Thinking / M. Heidegger. – New York: Harper and Row – 1968. – P. 73.

Резюме

В исследовании рассматриваются основные переводческие универсалии, при этом особое внимание обращается на экспликацию и импликацию. Материалом исследования послужили переводы произведений Ч. Диккенса и Г. Уэллса. Статья является попыткой обобщить представление о способе передачи имплицитной информации из исходного текста в текст перевода.

Summary

The research focuses on such fundamental universals of translation as explicitation and implicitation. The material for the research has been drawn from translations of works by Ch. Dickens and H. Wells. The study seeks to generalize the idea of the technique of making explicit in the target text the information that is implicit in the source text.

IV
Історичний погляд
та проблеми права

УДК 930.1

*А. А. Гайков, В. А. Песоцкий***ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ
ИЗУЧЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ**

Ключевые слова: историография, исторические источники, методология, теория, мировоззрение человека, идеология, концепция, идея, общественно-экономическая формация, производительные силы, производственные отношения, историко-либеральное направление, харизматический лидер, модернизация, локальная цивилизация, эклектизм.

Первоначальное значение слова «история» восходит к древнегреческому термину, означавшему «расследование», «узнавание», «установление». История отождествлялась с установлением подлинности, истинности событий и фактов. В римской историографии это слово стало обозначать не способ узнавания, а рассказ о событиях прошлого. Вскоре «историей» стали называть вообще всякий рассказ о каком-либо случае, происшествии, действительном или вымышленном. В настоящее время мы используем слово «история» в двух смыслах: во-первых, для обозначения рассказа о прошлом, во-вторых, когда речь идет о науке, изучающей прошлое.

Предмет истории определяется неоднозначно. Предметом истории может быть социальная, политическая, экономическая, демографическая история, история города, деревни, семьи, частной жизни. Определение предмета истории субъективно, связано с идеологией государства и мировоззрением историка. *Историки, стоящие на материалистических позициях, считают, что история как наука изучает закономерности развития общества, которые, в конечном счете, зависят от способа производства материальных благ. Этот подход, при объяснении причинности, отдает приоритет экономике, обществу, а не людям.*

Историки, придерживающиеся либеральных позиций, убеждены, что предметом изучения истории является человек (личность) в самореализации естественных прав, дарованных природой. Известный французский историк Марк Блок определил историю «как науку о людях во времени» [4, с. 23].

Научные категории. Какой бы предмет ни изучали историки, все они используют в своих исследованиях научные категории: историческое движение (историческое время, историческое пространство), исторический факт, теорию изучения (методологическую интерпретацию).

Историческое движение включает взаимосвязанные научные категории: историческое время и историческое пространство.

Историческое время движется только вперед. Каждый отрезок движения в историческом времени соткан из тысяч связей, материальных и духовных, он уникален и не имеет себе равных. Вне понятия исторического времени история не существует. События, следующие одно за другим, образуют временной ряд. Существуют внутренние связи между событиями во временном ряду.

Понятие исторического времени неоднократно менялось. Это нашло отражение в периодизациях исторического процесса. Почти до конца XVIII века историки различали эпохи по правлению государей. Французские историки в XVIII веке стали выделять эпохи дикости, варварства и цивилизации. В конце XIX века историки-материалисты разделили историю общества на формации: первобытно-общинную, рабовладельческую, феодальную, капиталистическую, коммунистическую. На рубеже XXI века историко-либеральная периодизация делит общество на периоды: традиционный, индустриальный, информационный (постиндустриальный).

Под историческим пространством понимают совокупность природно-географических, экономических, политических, общественно-культурных процессов, протекающих на определенной территории. Под воздействием природно-географических факторов формируются быт народов, занятия, психология;

складываются особенности социально-политической и культурной жизни. С глубокой древности возникло деление народов на западные и восточные. При этом имеется в виду не принадлежность к Западу (Европа) или Востоку (Азия) в географическом смысле, а общность исторической судьбы, общественной жизни этих народов. Понятие «*историческое пространство*» нередко употребляется вне связи с конкретной территорией. Например, христианский мир был синонимом Запада, а мусульманский – синонимом Востока.

Исторический факт – это реальное событие прошлого. Все прошлое человечества соткано из исторических фактов, их множество. Факт – войны Александра Македонского, факт – единичное событие из личной жизни одного человека. Конкретно-исторические факты мы получаем из исторических источников. Все прошлое человечества состоит из фактов, но для получения исторической картины требуется факты выстроить в логическую цепочку и объяснить их.

Теории исторического процесса или теории изучения (методологическая интерпретация) определяются предметом истории. Теория – логическая схема, поясняющая исторические факты. Сами по себе исторические факты как «фрагменты действительности» ничего не объясняют. Только историк дает факту толкование, которое зависит от его идейно-теоретических взглядов.

Что отличает одну теорию исторического процесса от другой? *Различие между ними состоит в предмете изучения и системе взглядов на исторический процесс.* Каждая схематическая теория из множества исторических фактов выбирает только те, которые вписываются в ее логику. Исходя из предмета исторического исследования, каждая теория выделяет свою периодизацию, определяет свой понятийный аппарат, создает свою историографию. Различные теории выявляют только свои закономерности или альтернативы – варианты исторического процесса – и предлагают свое видение прошлого, делают свои прогнозы на будущее.

Истинными могут быть только факты истории, толкование этих фактов всегда субъективно. Тенденциозно подобранные и выстроенные в заранее заданную логически-смысловую схему факты (без объяснения и выводов) не могут быть объективной историей, а всего лишь являют собой пример скрытого подбора фактов определенной теории.

Различные теории изучения, объясняющие реальные исторические факты, не имеют преимущества друг перед другом. Все они «правдивы, объективны, верны» и отражают различие мировоззрений, систем взглядов на историю и современное общество. Критика одной теории с позиции другой не корректна, так как подменяет мировоззрением предмет изучения. Попытки создать общую (единственную), универсальную теорию, то есть объединить разные теории – мировоззрения (предметы изучения), антинаучны, так как приводят к нарушению причинно-следственных связей, к противоречивым выводам.

С позиций большинства российских и украинских историков, *история России и Украины рассматривается как часть мировой истории.* В этом отношении развитие России и Украины определенным образом обуславливает развитие взаимодействующих с ними народов. В то же время развитие других народов отражается и сказывается на развитии России и Украины. Вместе с тем каждый народ имеет особенности, обусловленные национальными, геополитическими, культурными и другими факторами, которые в полной мере отражаются в его истории. Другой подход представляется ими нарушением причинно-следственных связей и, следовательно, целостности исторического процесса [5].

В исторической науке существуют различные *теории изучения исторических фактов.*

По предметам изучения выделяются три теории изучения: религиозно-историческая, всемирно-историческая, локально-историческая.

В религиозно-исторической теории предметом изучения является движение человека к Богу, связь человека с Высшим

разумом, Творцом. Суть всех религий состоит в понимании кратковременности существования материального (тела человека) и вечности души.

В рамках религиозно-исторической теории существует несколько направлений (христианство, ислам, буддизм и др.).

Во всемирно-исторической теории предметом изучения является общемировой прогресс человечества, позволяющий получать по возрастающей материальные блага. Во главу ставится социальная сущность человека, прогресс его сознания, позволяющий создать идеального человека и общество. Общество обособилось от природы, и человек преобразует природу в соответствии со своими возрастающими потребностями. Развитие истории отождествляется с прогрессом. Все народы проходят через одни и те же стадии прогресса. Одни проходят прогрессивный путь развития раньше, другие – позднее. Идея прогрессивного общественного развития рассматривается как закон, как необходимость, неизбежность.

Всемирно-историческая теория проецировалась на Англию, Германию, Францию XIX века и выявляла черты становления человечества в той форме, в какой это имело место в Западной Европе. Присущий данной теории европоцентризм сокращает возможности построения картины всемирной истории, ибо не учитывает особенности развития не только иных миров (Америка, Азия, Африка), но даже так называемой европейской периферии (Восточная Европа). Абсолютизовав с европоцентристских позиций понятие «прогресс», историки «выстроили» народы по иерархической лестнице. Сложилась схема развития истории с «передовыми» и «отсталыми» народами.

В рамках всемирно-исторической теории изучения существуют такие направления: материалистическое, либеральное, технологическое.

Материалистическое (формационное) направление, изучая прогресс человечества, отдает в нем приоритет развитию общества, общественных отношений, связанных с формами собственности. История представляется как закономерность смены

общественно-экономических формаций, на стыках которых происходят революционные изменения. Вершиной развития общества является коммунистическая формация. В основе смены формаций лежит противоречие между уровнем развития производительных сил и уровнем развития производственных отношений. Движущей силой развития общества является классовая борьба между имущими, владеющими частной собственностью (эксплуататорами), и неимущими (эксплуатируемыми), закономерно приводящая в конечном итоге к уничтожению частной собственности и построению бесклассового общества.

Либеральное (модернизационное) направление, изучая прогресс-эволюцию человечества, отдает приоритет развитию личности, обеспечению ее индивидуальных свобод. Личность служит отправной точкой для либерального изучения истории. Либералы считают, что в истории всегда есть альтернатива развития. А сам выбор, вектор прогресса, зависит от сильной личности – героя, харизматического лидера. Если вектор прогресса истории соответствует западноевропейскому образу жизни – это путь обеспечения прав и свобод человека, а если азиатскому, то это путь деспотии, произвола властей в отношении к личности.

Технологическое (модернизационное) направление, изучая прогресс человечества, отдает приоритет в нем технологическому развитию и сопутствующим изменениям в обществе. Человечество «обречено» на техническое развитие, проходя путь от выделения «из животного мира» до освоения пространств космоса. Вехами в этом развитии являются фундаментальные открытия, а также соответствующие им политические, экономические и общественные системы. Фундаментальные открытия определяют прогресс человечества и не зависят от идеологической окраски того или иного политического режима. Технологическое направление делит историю человечества на периоды: традиционный (аграрный), индустриальный, постиндустриальный (информационный). Эволюция распространения фундаментального открытия как в рамках одной страны, так и за ее пределами получила название модернизации.

В локально-исторической теории предметом изучения являются локальные цивилизации. Каждая из локальных цивилизаций самобытна, слитна с природой и проходит в своем развитии стадии рождения, становления, расцвета, упадка и гибели. На смену погибшей цивилизации приходит другая цивилизация. Во главу теории ставится генетико-биологическая сущность человека и конкретной среды его обитания. Человечество составляет часть Природы (биосферы) и изменяется вместе с ней. Не прогресс сознания, разума человека, а его подсознание, вечные биологические инстинкты определяют и неизбежно повторяют во времени ту или иную рожденную Природой форму устройства общества. Не история повторяется на новом витке развития, повторяется биологический вид – человек во времени со своими постоянными биологическими инстинктами. В Природе происходит неуклонный круговорот жизненных циклов. Жизнь человека определяет среда обитания, а не прогресс. Теория особую роль отводит научной категории «историческое пространство».

В рамках локально-исторической теории существует ряд направлений: славянофильство, евразийство, этногенез и др. Так, в начале XX века в среде российской эмиграции возникло «евразийское» направление, содержащее идею об уникальности сложившегося на стыке Европы и Азии российского общества. У российской (евразийской) локальной цивилизации, в отличие от других, «особый» путь развития. Ярким представителем этого направления был Л. Н. Гумилев.

Важными правилами изучения отечественной истории, по мнению авторов, являются следующие:

1. *Многотeorетическое изучение истории, предполагающее самостоятельный научный поиск, способность аргументированно и последовательно отстаивать выбранную теорию, понимание, а следовательно, и уважение логики оппонента, придерживающегося другой теории.*

2. *Прошлое — историю — изучить «вообще» невозможно. Важно правильно определить предмет изучения.*

3. В истории человечества несколько предметов изучения. *Выделение предметов субъективно.* Объединение их по сходным признакам приводит в итоге к трем принципиально несхожим предметам изучения, а затем и теориям изучения, которые заключают разное понимание цели жизни, мировоззрения, нравственной позиции человека. Сторонники религиозно-исторической теории смысл пребывания человека на Земле видят в движении его к Богу, в победе духовной составляющей над материальной, плотскими страстями. Сторонники всемирно-исторической теории смысл жизни человека видят в стремлении его к материальным благам, зависящим от общемирового прогресса. Сторонники локально-исторической теории смысл жизни человека видят в продлении жизни, сохранении здоровья, что обеспечивается единством человека и среды обитания.

4. Попытки создания универсально-исторической, самой общей и «единственно верной» теории изучения приводят к эклектике. *Объединение предметов изучения антинаучно,* так как утрачиваются причинно-следственные связи и история прекращает свое существование как наука.

5. Исходя из предмета исторического изучения, каждая теория предлагает свое понимание хода истории, определяет свой понятийный аппарат, создает свою историографию, предлагает свои выводы и делает свой прогноз на будущее. *Критика одной теории с позиций другой не корректна.*

6. Различные теории исторического процесса (теории изучения), объясняющие реальные исторические факты в их строгой причинно-следственной связи, не имеют преимуществ друг перед другом. Все они «правдивы, объективны, верны». *Каждый субъект вправе отдать предпочтение одной из теорий истории, но обязан знать и другие.*

7. Следует учитывать, что фактов прошлого множество. Из их множества *историки субъективно, для обоснования своей причинно-следственной логики хода истории подбирают отдельные факты.*

8. Тенденциозно подобранные и заранее выстроенные в логически-смысловую конструкцию исторические факты (без объяснений и выводов) представляют *скрытую теорию*.

9. *При употреблении понятий* (тоталитарная система, командно-административная система, социализм, общественно-экономическая формация, модернизация, пассионарность, способ производства) *дается пояснение и называется теория, к которой они принадлежат*.

10. *Многотеоретическое изучение отечественной истории строится как на общеизвестных исторических фактах, так и на новом фактическом материале*, ведь каждая теория выстраивает свою единственную логику причинно-следственных связей, подбирает из множества только свои факты.

11. *При изучении истории следует исходить* из того, что во всемирно-исторической теории *материалистическое направление* изучает революции (резкий переход количественных изменений в качественные) и закономерности прогресса (смена общественно-экономических формаций), а в *либеральном направлении* — эволюцию (постепенность) и альтернативы прогресса (цивилизированная или нецивилизированная), а также варианты (в рамках одной из альтернатив).

12. На осмысление, объяснение исторических фактов влияют: мировоззрение людей разных эпох, ментальность людей разных стран, политические пристрастия. *Представление историка о прошлом всегда формируется в свете проблем, решаемых в его эпоху*. Каждое новое поколение людей осмысливает факты прошлого в русле меняющегося смысла жизни, отраженного в теориях изучения: всемирно-исторического, локально-исторического, религиозно-исторического.

13. *При изложении событийного материала необходимо учитывать такую научную категорию, как историческое движение* (время и пространство):

а) научная категория «*историческое время*» не допускает «механического» переноса (копирования) представлений нашего исторического времени на прошлое историческое время;

б) научная категория «историческое пространство» не допускает «механического» переноса (смешивания) исторического пространства разных регионов.

14. Исторический документ всего лишь воспроизводит или помогает реконструировать исторический факт – истину. Только теория поясняет события – факты прошлого, отраженные в исторических источниках. Никакой документ прошлого не может дать оценку событиям Октября 1917 года в Петрограде. В материалистической теории изучения – это закономерная Великая Октябрьская социалистическая революция, а в либеральной – случайный вооруженный государственный переворот. Сам документ в различных теориях изучения получает различные объяснения.

Считаем необходимым представить *понятийный аппарат истории* (каждая из теорий изучения вводит свои специфические понятия, а общепринятые наполняет своим смыслом). Выделим системообразующие понятия.

Государство.

1. Французские просветители XVIII века (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо и др.) считали, что в основе образования государства лежит общественный договор. Представители либерального направления всемирно-исторической теории, основываясь на идеях великих гуманистов XVIII века, считали все образования народов, в том числе и древние, государствами (*либеральное направление всемирно-исторической теории*) [3, с. 192–193, 917–920].

2. Государство – это политическая система, направленная на подавление одного класса другим. Следовательно, первым государством на территории Восточной Европы является Киевская Русь, а до нее были только племена и племенные союзы (*материалистическое направление всемирно-исторической теории*).

Классы.

1. Зарождение классов связано с возникновением частной собственности, следовательно, уничтожение частной собственности означает ликвидацию классов. В мировой истории

существовали такие классы: рабы – рабовладельцы, крепостные – феодалы, пролетарии – капиталисты. Это антагонистические (непримиримые) классы (*материалистическое направление всемирно-исторической теории*).

2. Классы – это большие группы людей, различающиеся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, а следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают [1, с. 280; 2]. Классы возникают при переходе к фабрично-заводскому, индустриальному обществу и исчезают, размываются со становлением постиндустриального общества. Это неантагонистические (сотрудничающие) классы (*либеральное и технологическое направления всемирно-исторической теории*).

СХЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ.

Что изучает наука история?

Объект изучения – история (прошлое) человечества.

Предмет изучения зависит от выбранной концепции.

Происходит выделение человеком-историком главного, решающего в жизни человечества (предмета изучения) и определение его в качестве основы исторического процесса, выбор из множества сторон жизни человечества главной стороны (предмета изучения) зависит от мировоззрения отдельных людей, разного понимания ими смысла жизни.

Научные категории истории.

Движение. Время. Факт. Пространство. Теория.

Предмет изучения (алгоритм-матрица).

Многочисленные предметы изучения при систематизации для последующего анализа можно объединить в три принципиально несхожих предмета:

- движение человека к Богу; спасение Души;
- общемировое развитие, прогресс человечества;
- единство человека и среды его обитания.

Теории изучения.

Теории изучения исторических фактов:

– *религиозно-историческая* (движение человечества к Богу; высшая ценность – Душа);

– *всемирно-историческая* (общемировое развитие, прогресс человечества; высшая ценность – материальные блага);

– *локально-историческая* (единство человечества и среды его обитания; высшая ценность – гармония мироздания, сохранение и укрепление здоровья, продление жизни).

Различия в теориях изучения (название теории, принципы теории, главное в теории).

а) Религиозно-историческая (христианская).

Вера в Бога, вечность человеческой Души и кратковременность земной жизни.

Главное в истории – это выделение человека из животного мира греха, освобождение от дьявольских козней плоти и спасение Души, движение к Богу.

Сегодня из 6 млрд населения Земли 4 млрд верят в Бога и вечность Души. В их числе почти все монархи и президенты, многие деятели науки и культуры. К старости более 90% людей планеты верят в вечность Души.

б) Всемирно-историческая.

Общемировое развитие, прогресс человечества и, прежде всего, прогресс человеческого разума, сознания.

Главным в истории человечества считается прогресс. Ведущий фактор прогресса – социальный. Развитие прогресса по возрастающей приведет к абсолютному господству человека над природой.

в) Локально-историческая.

Единство человека и его среды обитания.

Главным в истории считается гармония биосферы, где человек и его среда обитания являют неразрывное целое. Ведущий фактор гармонии биосферы – биологический. Прогресс является продуктом человеческой деятельности и вторичен по отношению к нему. Общество не совершенствуется в ходе прогресса,

а представляє собою повторюючийся во времени продукт людських інстинктів.

Данна стаття являється результатом розмишлень, дискусій авторів по основопологаючим проблемам історическої науки. Она закладає основи для дальнейшого обсуждения важнейших теоретических проблем изучения истории.

Список литературы

1. *Классы* // БСЭ / Гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. Совет. энцикл., 1973. – Т. 12. – С. 280–283.
2. *История философии: энциклопедия*. – Мн.: Интерпрессервис; Книжный дом. – 2002. – 1376 с.
3. *Комаров В.* Деякі актуальні питання розвитку методики навчання історії як науки (методологічний аспект) / В. Комаров // *Історія в школах України*. – 2000. – № 4. – С. 23–28.
4. *Кульчицький С. В.* Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування / С. В. Кульчицький // *Вища освіта України*. – 2003. № 4. – С. 21–24.
5. *Рент О. П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу / О. П. Рент // *Укр. іст. журн.* – 1999. – № 3. – С. 3–22.

Резюме

У статті зроблено спробу проаналізувати важливі теоретико-методологічні основи вивчення вітчизняної історії з урахуванням різноманітних підходів, поглядів, теорій. У ній викладено різноманітні точки зору до визначення предмета історії, розкриваються теорії, що існують, і напрямки вивчення історичної науки. Важливе місце в роботі посідають питання, що розкривають зміст загальних принципів вивчення вітчизняної історії. Робота має авторський характер і відрізняється оригінальним підходом до вивчення теоретико-методологічних засад історичної науки.

Summary

The article analyzes important theoretical and methodological basics of studying the country's history taking into account various approaches, theories and viewpoints. It presents different points of view as to the definition of the subject of history, describes existing theories and trends in

studying history. The focus of attention is on the general principles of history studies. The article sums up the results of the author's research and suggests an original approach to studying theoretical and methodological aspects of history as a social science.

УДК 94(477.54) «1941/1945»

Г. И. Костаков

СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ ХАРЬКОВЩИНЫ В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ

Ключевые слова: Харьковщина, Великая Отечественная война, научная концепция, народное ополчение, истребительные батальоны, студбатовцы, наступательные операции, оккупация, партизаны, подпольщики, оуновцы, бандеровцы, мельниковцы, дружба народов.

Более 60 лет отделяют нас от последних залпов Великой Отечественной войны, на полях которой решился исход Второй мировой войны. В ней участвовало 61 государство с населением 1 млрд 700 млн человек. Потери Украины составили почти 14,5 млн человек: каждый третий не вернулся с войны. В Советских Вооруженных Силах погибло 2,5 млн представителей украинского народа из 8 млн 668 тыс. 400 человек. Всего в Украине фашисты разрушили и сожгли 714 городов и более 28 тыс. сел. Только прямой материальный ущерб, нанесенный Украине, исчислялся в сумме 285 млрд рублей, что составляет 42% от всех материальных потерь СССР. Оккупанты создали в Украине более 250 лагерей смерти. На работу в Германию было вывезено около 2,4 млн человек [6, с. 309].

Катастрофа постигла и наш любимый Харьков. Харьковщина в Великой Отечественной – это ярчайшая героическая и трагическая страница исторической летописи войны.

Историческая наука прошлых лет и сегодняшнего дня далеко не всегда дает объективное, правдивое описание событий тех

лет. В изданиях сорока послевоенных лет упор делался на победные события, а после 1985 года – на неудачи и поражения. Между тем необходим всесторонний, многомерный подход. Уяснение правды о войне – важнейшая познавательная и воспитательная задача исторической науки.

В этой связи возникает чрезвычайно важный методологический вопрос о разработке научной концепции освещения военно-политических проблем войны, концепции, построенной на строгом соблюдении принципов научного исторического познания:

- опираться на факты в их истинном содержании;
- рассматривать явления в связи с конкретными условиями;
- делать все обобщения на основе совокупности фактов.

С началом войны перед страной встала важнейшая задача – перестройка народного хозяйства на военный лад. Харьков – один из крупнейших промышленных центров Советского Союза – имел важное экономическое, политическое и военно-стратегическое значение. Накануне войны на территории Харьковщины действовало более 1250 промышленных предприятий. Машиностроение – ведущая отрасль экономики Харьковщины – давала более 40% продукции машиностроения республики и свыше 6% союзного производства. На территории области проживало около 3 млн человек. Уже через неделю после начала войны все предприятия были переведены на выполнение заказов фронта в условиях трехсменной работы.

Составной частью создания слаженного военного хозяйства была эвакуация людей и материальных ценностей. Со 2 сентября по 20 октября 1941 года на восток из Харькова было отправлено 320 эшелонов с промышленным оборудованием, 225 – с людьми, 56 – с госпиталями. Из области было эвакуировано 70 крупных промышленных предприятий, 24 НИИ и 25 высших учебных заведений [12, с. 330].

Эвакуация людей и материальных ценностей колхозов, совхозов и МТС началась 18 сентября. Из области было вывезено 4097 тракторов и 1452 мотора к комбайнам, 505 тыс. голов скота, более 30,6 млн пудов хлеба.

Налицо был величайший трудовой подъем. Развернулось движение двухсотников, трехсотников, тысячников, создавались фронтовые молодежные бригады, которые трудились под лозунгом – «Давать продукции больше с меньшим количеством людей».

В начале войны на Харьковщине в Советскую Армию, по неполным данным, ушли почти 300 тыс. человек. Был сформирован корпус народного ополчения (командир – А. И. Селиванов, комиссаров – А. А. Епишев), в который вступили 85 тыс. добровольцев.

Наряду с формированием народного ополчения создавались истребительные батальоны, в задачу которых входила борьба с вражескими диверсантами. В области создали 42 таких батальона по 250–300 человек в каждом. В помощь им было организовано 1500 отрядов и групп содействия, насчитывавших 24 500 человек. Только в Харькове в ходе оперативных мероприятий удалось обезвредить 53 диверсанта [13, с. 5].

Свыше 100 тысяч харьковчан работали на строительстве инженерных оборонительных сооружений. Благодаря их усилиям была создана система оборонительных укреплений, которую впоследствии использовали части Красной Армии во время проведения боевых операций. Важнейший патриотический подъем охватил и студенческую молодежь.

В конце июня 1941 года в Малиновский лагерь прибыло более 500 студентов-добровольцев из харьковских вузов (университета, авиационного, педагогического, политехнического и других институтов). ХГУ – 124 чел., авиационного института – 69 человек. Это были студенты II–IV курсов, созданные из них войсковые подразделения неофициально стали называться «студенческими». Название сохранялось и после прибытия подразделений на фронт.

6 июля 1941 г. студбатовцы в лагере Малиновка были подняты по тревоге, получили винтовки, боезапас, гранаты, продукты питания. К вечеру батальон был погружен в железнодорожный эшелон и через Киев направлен в район Белой Церкви.

Пополнение приняла 26-я армия Юго-Западного фронта под командованием генерал-лейтенанта Ф. Я. Костенко. 9 июля студбатовцы приняли боевое крещение у сел Синява, Блошинцы Ракитянского р-на Киевской обл. Из боя вышло не более 200 студбатовцев. Смертью храбрых погиб, кинувшись с ручными гранатами под вражеский танк, студбатовец И. Л. Черемис. В боях на Белоцерковском направлении отличились студбатовцы М. Аронов, Ш. Бакис, А. Каток, В. Матвеев, А. Мисюренко, А. Мирошник, М. Чижик и много других безымянных героев.

Очередная волна массового добровольческого движения студенческой молодежи прошла в Харькове в начале сентября 1941 г., когда формировался Харьковский коммунистический батальон, который по праву называли также студенческим. Сформированный в основном из студентов ХПИ и других вузов он сражался под Москвой в районе Нарофоминска. Первый бой приняли 22 октября. За заслуги в боях награждены орденом Красной звезды Л. З. Афанасьев, И. А. Билоус, Л. С. Бержанский, мужественно защищавшие Нарофоминский машиностроительный завод [5, с. 65–67].

В конце сентября 1941 года фашистские войска вышли на подступы к Харькову. Для захвата города немецкое командование создало сильную ударную группировку. На Харьковском направлении противник имел четырехкратное превосходство в живой силе и технике. Город мужественно обороняли войска 38-й армии под командованием генерала В. В. Цыганова, войска Харьковского гарнизона и народные ополченцы.

24 октября 1941 года советские войска были вынуждены оставить Харьков, областные партийные и советские органы переехали в Купянск. Здесь же разместилось и правительство Украины.

Важное место в историографии занимают наступательные операции по освобождению Харьковщины.

1-я операция. Разгром немецких войск под Москвой и крах гитлеровского плана «молниеносной войны» изменил стратегическую обстановку на фронте. Это позволило советскому коман-

дованию спланировать и провести наступательную операцию по освобождению Донецко-Харьковского промышленного района.

Наступление началось 18 января 1942 года. Несмотря на суровейшие климатические условия (30-градусный мороз и глубину снежного покрова до 80 см), первоначально операция развивалась успешно. Советским войскам в составе Юго-Западного (генерал-лейтенант Ф. Я. Костенко) и Южного (генерал-лейтенант Р. Я. Малиновский) фронтов удалось продвинуться на глубину 90–100 км, перерезать железнодорожную линию Харьков – Запорожье, освободить Барвенково и Лозовую. Но уже к концу января немецкое командование, подтянув резервы, перехватило инициативу и остановило наступление советских войск [13, с. 6]. В операции многие советские бойцы и командиры проявили мужество и отвагу. 28 наиболее отличившимся из них было присвоено высокое звание Героя Советского Союза.

2-я операция. Частная операция 38-й армии Юго-Западного фронта в марте 1942 года (генерал-майор артиллерии К. С. Москаленко) [2, с. 127].

3-я операция. В мае 1942 года войска Юго-Западного фронта (Маршал Советского Союза С. К. Тимошенко) нанесли противнику двусторонний удар по сходящимся направлениям: главный – с Барвенковского плацдарма и вспомогательный – со Старосалтовского плацдарма с последующим окружением и уничтожением Харьковской группировки противника, овладением Харьковом [2, с. 146–149].

Наступление первоначально развивалось успешно. Советские войска прорвали оборону противника и углубились до 50 км в расположение его войск. Однако первоначальный успех не был закреплен. Противник, использовав резервы, сам перешел в контрнаступление. Его превосходство в живой силе и технике было значительным. Например, в пехоте – 1:1,5; в танках – 1:6,5.

Несмотря на героическое сопротивление советских воинов, 23 мая вражеские войска соединились в 10 км южнее Балаклеи. В окружение попало 20 дивизий. Общие потери войск Юго-

Западного направления составили 267 тыс. человек, из них 239 тыс. не смогли вырваться из кольца окружения [3, с. 73].

Таким образом, освободить Харьковщину в этот период не удалось. Главные причины здесь кроются в общих политических и экономических факторах, которые были все еще крайне неблагоприятны для наших войск. Сказались также субъективные ошибки и просчеты в руководстве наступательными соединениями со стороны ставки ВГК и командования Юго-Западного направления.

4-я операция. Февральско-мартовская операция 1943 года на Харьковщине отличалась большим упорством и жесточенностью. В ходе ее были освобождены города Волчанск, Изюм, Купянск, а 16 февраля 1943 года советские войска вступили в Харьков. Город был взят штурмом [10, с. 345].

Однако немецко-фашистское командование создало в районе Краснограда сильную группировку, превосходящую советские войска в людях в 2 раза и авиации в 3 раза. 4 марта они начали наступление на Харьков. В этих тяжелых боях замечательный образец массового героизма показали бойцы и командиры 25-й гвардейской дивизии, которой командовал генерал П. М. Шафаренко. Соединение обороняло рубеж Тарановка – Змиев [2, с. 205–206]. Один из наиболее ответственных участков, где пересекались железнодорожное полотно и шоссе из Лозовой на Харьков, занимал первый взвод 8-й роты 78-го гвардейского полка. Здесь противник, пробиваясь к Харькову, рассчитывал танковыми силами захватить железнодорожный переезд и тем самым дать возможность своим бронепоездам ближе подойти к городу.

Взвод лейтенанта П. Н. Широнова стойко оборонял переезд. Бой сразу же принял жесточенный характер. Двадцать пять гвардейцев Широнова стояли насмерть.

В течение пяти дней они сдерживали натиск врага. На поле боя гитлеровцы оставили разбитыми 30 танков, бронемашины, штурмовые орудия и до 100 солдат и офицеров. Большие потери были и во взводе. Восемнадцать бойцов пали смертью храбрых.

За совершенный подвиг всем двадцати пяти гвардейцам было присвоено звание Героя Советского Союза [1, с. 327].

На всех участках вражеского наступления войска Воронежского фронта (командующий генерал Ф. И. Голиков) вели тяжелые оборонительные бои. 15 марта 1943 года они вынуждены были оставить Харьков, а через три дня – Белгород. К концу месяца они закрепились на левом берегу Северского Донца.

5-я операция. Летом 1943 года непосредственным продолжением боев на Курской дуге явилась Белгородско-Харьковская наступательная операция [7, с. 95]. Гитлеровцы, считая Харьков «воротами» Украины, создали здесь мощную группировку. Подступы к городу прикрывали 8 оборонительных рубежей. Противником было сосредоточено 15 пехотных и 6 танковых дивизий. Среди них находились и отборные части вермахта. В боях за Харьков с обеих сторон принимали участие почти все рода войск. Активно действовали авиация и танковые соединения.

22 августа во второй половине дня противник начал отводить свои войска из района Харькова. Чтобы не дать врагу уйти из-под ударов наших армий, командующий Степным фронтом И. С. Конев отдал приказ о ночном штурме Харькова. Всю ночь на 23 августа на улицах города шли ожесточенные бои.

На рассвете 23 августа советские войска вступили в Харьков. В боях за Харьков отличились многие воинские соединения. Всем им было присвоено наименование Харьковских (252-я, 84-я, 299-я, 116-я, 375-я и 183-я стрелковые дивизии, 15-я, 28-я, 89-я, 93-я гвардейские стрелковые дивизии). Вечером 23 августа в честь освобождения Харькова второй раз в Великой Отечественной войне Москва салютовала воинам-освободителям двадцатью артиллерийскими залпами из 224 орудий.

О жестокости боев на Харьковщине свидетельствуют следующие данные: 7 населенных пунктов четыре раза переходили из рук в руки, 30 – трижды, Харьков и 115 населенных пунктов – дважды [12, с. 353–354]. 20 сентября 1943 года советские войска завершили освобождение от фашистских захватчиков всей

территории Харьковской области. В боях за освобождение Харьковщины героически сражались представители более 40 национальностей. Командир взвода Сергей Орешков и командир отделения Андрей Ощепков повторили подвиг Александра Матросова. В небе родного города харьковчанин Анатолий Добродецкий, спасая жизнь командира, таранил и уничтожил «мессершмитт» [4, с. 21–23]. Более 130 бойцов и командиров были удостоены звания Героя Советского Союза за освобождение Харькова и области.

Глазам освободителей представилось тягостное зрелище. Всюду груды развалин, взорванные здания, улицы малолюдны. По неполным данным, гитлеровцы уничтожили около 300 тыс. жителей Харьковской области. Только в январе 1942 года они вывезли в Дробицкий Яр и расстреляли около 17 тыс. человек (в основном лиц еврейской национальности) [9, с. 5]. Более 160 тыс. харьковчан было угнано на фашистскую каторгу. Накануне войны в Харькове проживало 900 тыс. человек, 23 августа 1943 года – 190 тысяч.

Однако жители города не покорились врагу. Битву за Харьковщину вместе с Красной Армией вели партизаны и подпольщики. Организованности и действенности партизанского движения способствовало создание в июне 1942 года Центрального штаба во главе с П. К. Пономаренко и Украинского штаба, который возглавил Т. А. Строкач. Всего на территории области действовало 72 партизанских отряда и большое количество диверсионных групп. Они вывели из строя 23 тыс. немецких военнослужащих, взорвали 21 эшелон врага, 24 железнодорожных и шоссейных моста [10, с. 344].

Эффективными формами борьбы были нападение на вражеские гарнизоны и полицейские участки, диверсии на коммуникациях, рейды по вражеским тылам, поддержка операций Красной Армии. Так, группа бойцов Змиевского партизанского отряда, руководимая Н. А. Шаповаловым, взорвала железнодорожное полотно на участке дороги Тарановка – Беспаловка. Н. А. Шаповалов участвовал во многих других операциях,

распространял листовки среди населения. Вместе с ним в отряде сражалась вся его семья: жена, мать и две дочери. Его дочь Александра 14 раз ходила в разведку, распространяла листовки, принимала участие в осуществлении диверсионных актов на железной дороге. Мужественная партизанская семья осенью 1942 года была схвачена гитлеровцами и зверски замучена.

Героическую борьбу вместе с партизанами вели харьковские подпольщики. Смелые диверсионные акты на линии железной дороги Харьков – Мерефа – Лихачево осуществляли подпольщики под руководством А. К. Белоусовой и Н. Я. Франкова. Они выводили из строя вагоны, паровозы и железнодорожные пути, запутывали маршруты эшелонов, меняли паспорта вагонов и наклейки на них, в результате чего составы с боеприпасами загонялись в тупик, а составы с железным ломом направлялись на фронт.

На заводе «Серп и молот» фашистские оккупанты подготовили один из цехов к работе, но перед самым пуском он был взорван подпольщиками. Фашистские захватчики в течение нескольких месяцев пытались пустить в ход электроустановку на ХЭМЗе, чтобы отремонтировать боевую технику, но так и не добились этого.

Родина высоко оценила героические действия харьковских подпольщиков. И. И. Бакулину, Н. Т. Волковой, А. Г. Зубареву, М. Т. Кисляк и А. М. Щербаку за выдающиеся заслуги в борьбе с фашистскими захватчиками, за проявленное мужество и героизм посмертно присвоено звание Героя Советского Союза [8, с. 10–11].

В годы оккупации наряду с немецкой военной властью и советским движением сопротивления действовали и украинские националисты. Они приходили из разных регионов и не были монолитными. В их составе были разные течения – от радикальных сторонников активного украинского государственного строительства до умеренных сторонников придания лицу Харькова украинских черт.

Националисты-государственники связывали свои надежды с немцами. Среди них были известные политики, западно-

українские націоналісти В. А. Доленко, О. П. Семененко, которые создали при поддержке немцев «Громадський комітет» и вокруг него формально неполитичные объединения «Просвіта», «Союз українок», «Спілка української молоді», «Комітет українського купецтва». Важным фактором в борьбе за население Харькова стала возрожденная в городе при активном участии націоналістов Украинская Автокефальная Православная Церковь.

Харьков становится главной целью и конечным пунктом движения походных групп как бандеровцев, так и мельниковцев. Походная группа С. Бандеры «Центр», которой руководил М. Лемик, должна была достичь Харькова и создать здесь оуновские организации. Однако немцы, которые начали репрессии против бандеровцев, перехватили их в Миргороде. Отдельные эмисары (Роман Процинский из Львова и др.) проникли в Харьков и создали здесь небольшие хорошо законспирированные организации и подпольную типографию, которые были разгромлены в ночь на 17 октября 1942 года. Значительная поддержка со стороны немцев была мельниковцам, группа которых в составе около 30 человек прибыла в октябре 1941 года в Харьков. Среди них – Б. И. Коник, К. М. Полуведько, доктор Олейник, протоиерей Я. Кравчук. Они создали националистическую организацию, которая открыто занималась агитационно-пропагандистской деятельностью. Еженедельно организация собиралась в театре им. Т. Г. Шевченко и достигла численности до 60 человек. Эта организация тесно сотрудничала с немецкой властью в Харькове. Вместе с тем активные мельниковцы, возлагавшие большие надежды на немцев, со временем становятся на путь борьбы с ними. Тодось Дорошевич Недужий и его жена Мария Матвеевна, отказавшиеся от сотрудничества с оккупантами, были арестованы.

Мельниковцы в Харькове издавали газету «Нова Україна». Их лидер Б. Коник руководил украинской полицией.

С конца января 1942 г. немцы начали репрессии против харьковских націоналістов. Был ликвидирован легальный штаб

оуновцев – отдел пропаганды Харьковской городской управы, арестованы М. С. Слипченко и К. М. Полуведько, который являлся советским агентом; изменился облик газеты «Нова Україна», а позднее и состав редакции. С занимаемого поста был снят Б. Конык. В этих условиях Б. Конык и другие западноукраинские эмиссары в начале марта 1942 г. вынуждены были оставить Харьков.

Важным событием для харьковских националистов явилось посещение Харькова группой лидеров ОУН-М И. Самчуком, Ю. Костюк и епископом М. Скрыпником. Однако это не оказало влияния на рост националистического движения на Харьковщине. Впоследствии И. Самчук писал, что «Харьков оставляет впечатление большого города без тепла и уюта, или бетонно-твердого» [11, с. 83–87].

Таким образом, десанты западноукраинских националистов в Харьков с целью повернуть харьковчан к оуновским идеалам не достигли желаемых результатов. Здесь они не нашли широкой социальной базы.

Героическая борьба за Харьковщину носила в годы войны всенародный характер. В составе действующей армии, многочисленных партизанских отрядах и подпольных организациях воевали тысячи патриотов 62 национальностей, среди которых украинцев было 55 процентов, русских – 23 [8, с. 23].

Освобождение Харьковщины – результат дружбы народов. Вместе мы непобедимы. Поэтому ныне и стараются вбить клин во взаимоотношения Украины, прежде всего с Россией, внести национальную рознь и среди народа Украины. Те, кто пытаются вытравить из сознания людей идею боевого содружества, родившегося в годы Великой Отечественной войны, не достойны называться патриотами своей Родины, хотя они об этом кричат громче всех. Не может быть патриотом человек, предающий или фальсифицирующий историю своего народа, какими бы благими намерениями он не прикрывался.

Время неумолимо бежит вперед. Все меньше в строю ветеранов. Ныне на Харьковщине проживают менее 70 тыс.

участников боевых действий, из них около 30 – Герои Советского Союза, 10 – кавалеры орденов Славы. Обратиться к их героическому прошлому в целях воспитательной работы – наша задача.

Список литературы

1. *В боях за Харьковщину: Воспоминания участников Великой Отечественной войны* / [Редкол.: С. З. Голиков (отв. ред.) и др.]. – 4-е изд., испр. и доп. – Х.: Прапор, 1978. – 520 с.: ил.
2. *Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945: Краткая история.* – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Воениздат, 1984. – 560 с.: ил.
3. *Галушко Андрей.* Бои за Харьков в мае 1942 года: Посвящ. 350-летию г. Харькова / Андрей Галушко, Максим Коломиец. – М.: Стратегия КМ, 2005. – 79 с.: ил.
4. *Дикань А. П.* Герои Харьковщины / А. П. Дикань. – Х.: Харьков, 1998. – 351 с.: ил.
5. *Зайцев Б. П.* Харківські студбатовці / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов. – Х.: [Бізнес-Інформ], 1999. – 68 с.
6. *Історія України: нове бачення. У двох томах.* Т. 2. – Київ, 1996. – 494 с.
7. *Коваль М. В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війні (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль; НАН України. Ін-т історії України; За загл. ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1999. – 335 с.: іл. – (Україна крізь віки; Т. 12).
8. *Костаков Г. И.* Современный взгляд на историю подпольно-партизанского и повстанческого движений на территории Украины в годы Великой Отечественной войны / Г. И. Костаков. – Х.: Изд-во НУА, 2003. – 28 с.
9. *Книга пам'яті Дробицького яру: [Спогади. Нариси. Документи / Авт.- уклад.: В. П. Лебедєва, П. П. Сокольський].* – Х.: Прапор, 2004. – 207 с.
10. *Очерки истории Харьковской областной партийной организации* / [Авт. коллектив: П. Г. Басько, С. З. Голиков, Е. В. Дягилев и др.]. – Х.: Прапор, 1980. – 527 с.
11. *Скоробогатов А.* ОУН у Харкові за часів окупації (1941–1943 рр.) / А. Скоробогатов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 6. – С. 81–88.
12. *Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, июнь 1941–1943 гг.: Сб. док. и материалов* / Парт. арх. Харьк. обл.; Сост. Н. К. Калужная и др.; Под ред. В. В. Тесленко. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.

13. *Харьковщина* в годы Великой Отечественной войны: Хроника событий / Ун-т внутр. дел; [Вступ. ст. А. М. Бандурки; Сост.: Б. П. Зайцев и др.; Науч. ред. А. Н. Ярмыш]. – Х.: [Информ.-произв. фирма «Право»], 1995. – 104 с. – (Право; № 3). – Библиогр.: с. 101–103.

Резюме

У статті розглядається важливе питання про розробку наукової концепції висвітлення воєнно-політичних проблем війни, аналізується перебудова народного господарства на військовий устрій, високий трудовий героїзм харків'ян. Цікаво розкрито проблему студбатовців Харкова. Подано суть окупаційного режиму на Харківщині, зміст підпільної та партизанської боротьби, дій ОУН у Харкові під час окупації.

Summary

The article deals with the problem of developing a scientific conception of highlighting military-political problems of war. Adaptation of the national economy for the military purposes, a high labour heroism of the Kharkivites have been analyzed. The problem of students' battalions has been discussed. The nature of the occupation regime in Kharkiv region, the ideas of the partisan fight and the underground resistance movement, the activity of the UUN in Kharkiv during the period of occupation have been revealed.

УДК 94([477.75:75:470]=512.145)

В. В. Петровский

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ КРЫМСКО-ТАТАРСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

Ключевые слова: Крымский полуостров, крымско-татарский народ, Меджлис, этническая ситуация.

Канадские ученые Д. Р. Марплз и Д. Ф. Дьюк небезосновательно утверждали: проблема полуострова решалась в спорах

между Россией и Украиной, крымскими сепаратистами и крымскими татарами, причем фон этой борьбы являлся историческим. После аннексии Крымского ханства (создано Хан Хаси-Гиреем в 1440 г.) Российской империей в 1783 году в течение XIX ст. от 300 до 500 тыс. татар покинули полуостров, переселившись в основном на территорию Турции. Переселяя в Крым славянское население, российское руководство надеялось иметь там в 1917 г. не более четверти татар, не менее половины русских и примерно 25% украинцев [1]. Но в последней четверти XIX ст. благодаря деятельности Исмаила Бей Гаспирали (И. Гаспринский), несмотря на обескровленность крымско-татарского народа, началось постепенное возрождение его национального сознания. Уже в юном возрасте он столкнулся, обучаясь в военной академии Москвы, с идеями панславизма и антитюрокскими настроениями российского общества. В 16-летнем возрасте И. Гаспринский решил примкнуть к войскам Оттоманской Порты, боровшимся против греческих повстанцев. Однако российские власти задержали его в Одессе и ему пришлось вернуться в Бахчисарай, где проживал его отец. Затем следует его двухлетнее пребывание в Париже, где он знакомится с И. С. Тургеневым, и годичное нахождение в Стамбуле, деятельность в качестве мэра Бахчисарая с 1878 по 1882 год. Уже в 1879 году он направил прошение к российским властям с просьбой о публикации журнала на татарском языке. К 100-летней годовщине аннексии Крыма Россией, то есть в 1883 г., вышел первый номер журнала «Переводчик» («Теркю-ман»), который выходил до самой смерти И. Гаспринского в 1914 году. В опубликованной ранее серии статей в одной из русских газет под названием «Русский ислам» он занял лояльную позицию к царизму, выступая одновременно за независимую крымско-татарскую идентичность под патронажем России. И. Гаспринский считал неприемлемой «социальную и ментальную изоляцию мусульман» страны. Если в других государствах мусульмане уже ощущали благотворное влияние европейской культуры, то в России она затронула только литовских татар. В письме к министру

просвещения России В. Г. Глазову в 1905 г. он писал, что для обучения примерно 15 млн мусульман страны необходимо иметь 30 тыс. школ, а их за 70 лет открыто всего 300. Его усилия не остались втуне: количество подписчиков периодики для мусульман в 1908 г. составило около 70 тыс. человек, в период революционных потрясений 1905 г. мусульмане практически не участвовали в стачках и восстаниях, за 1905–1906 гг. были проведены три мусульманских конгресса. Даже после ужесточения национальной политики крымские татары сохраняли в основном лояльность к России, однако возникло и более радикальное движение «младотатар». Но широкой поддержки в Крыму до 1917 г. оно не нашло [2].

С распадом Российской империи для лидеров татарского национального движения, вернувшихся из эмиграции, появилась возможность достижения независимости. Сначала в мае 1917 г. была провозглашена автономия, а 10 декабря – независимая Крымская демократическая республика (глава – Н. Челебиджихан). Через четыре месяца ее ликвидировали большевики, и полуостров погрузился в хаос гражданской войны. Чтобы обеспечить контроль Москвы над северным побережьем Черного моря и в целом над Украиной, 18 октября 1921 г. по декрету В. И. Ленина возникла Крымская автономная советская республика в составе России. До конца 20-х годов правительством Крыма под руководством В. Ибрагимова были проведены масштабные мероприятия по развитию крымско-татарской культуры, просвещения, печати. Но затем в ходе массовых репрессий, жесткой русификации татарский национализм был искоренен полностью. Кириллица в 1938 г. заменила тюркский алфавит, татарскую литературу объявили антипролетарской и антисоветской, большинство татарской интеллигенции и политиков пали жертвами НКВД в 1936–1938 годах. К началу Второй мировой войны татарское население Крыма составляло 218 179 человек, русское – 558 481, украинское – 154 120, немецкое – 65 452, греческое – 20 652, болгарское – 15 353. В Красную Армию было мобилизовано 40 тыс. жителей Крыма, но около 20 тыс.

крымских татар поступили на службу к немцам. Если в партизанских отрядах на полуострове находилось почти 2000 русских, то татар – всего 600 человек [3].

В 1998 г. заместитель директора по науке Института стран СНГ А. Севастьянов отверг точку зрения Э. Байрамова, который писал, что «на стороне немецких завоевателей в Крыму выступили отдельные негодяи и предатели». Он утверждал обратное: что немцев поддержало большинство крымско-татарского народа, по сути – народ как таковой, считая этот вывод историческим фактом. При этом А. Севастьянов, ссылаясь на опубликованные в 1991 г. материалы из германских архивов, указывал, что только к 15 февраля 1942 года в 203 селах немцы завербовали на военную службу 9255 лиц татарской национальности. Но ведь истина всегда конкретна: крымские татары дали Красной Армии четырех генералов, более 80 полковников, более 100 подполковников, семь Героев Советского Союза, а пилот Амет Хан-Султан стал дважды Героем. Из 32 руководителей крымского большевистского подполья 25 человек были татарами, и в конце 1943 г. руководителя подполья татарина А. Дагджи выдала немцам русская Зоя М., расстрелян был Г. Сафи и другие татары-подпольщики. Каратели сожгли 70 татарских сел за помощь партизанам. Еще 18 ноября 1942 г. Крымский обком партии докладывал о помощи партизанам со стороны жителей-татар, о снабжении ими продовольствием советских десантников в Судак в январе 1942 г., отряда Селезнева в течение четырех месяцев [4].

В исторических публикациях второй половины 40-х годов искажалась правда: командир разведчиков партизанского отряда «Севастополь – Балаклава» Сеидам Агаев стал Сергеем Агеевым, командир разведгруппы 17-го партизанского отряда Северного соединения Сеидам Куртсеитов превратился в Сергея Курсакова; Абдулла Дагджи стал «дядей Володей», комиссара соединения партизан Рефата Мустафаева перекрестили в Лагутина и т. п. На памятнике, который увенчивал могилу погибших в 1919 г. комсомольцев-татар в Симферополе, после 1944 г. убрали их фамилии.

Доцент С. А. Усов в 1998 г. выдвинул основной причиной «альянса крымских татар с немецкими фашистами» обиду «на Москву за принудительное изъятие земли для новых переселенцев». К осени 1927 г. предполагалось создать в северной части Крыма Еврейскую автономную ССР. Она должна была простирается в районе Одесса – Херсон – Северный Крым и далее по побережью Черного моря до границ Абхазии (включая Сочи). На эту территорию планировалось переселить 500 тыс. евреев из Белоруссии, Украины, России. Но против такой автономии на площади 1,1 млн га выступили руководители Крымской АССР, прежде всего председатель Крымского ЦИК В. Ибрагимов, возникла даже идея создать на севере Крыма Немецкую автономную республику. В начале 1928 года В. Ибрагимова арестовали и поспешно расстреляли «за противодействие еврейской колонизации Крыма», по сфабрикованному процессу «63-х» выслали на Соловецкие острова и там расстреляли часть татарской интеллигенции. В конце 30-х годов в связи с изменением политического климата в СССР, усилением власти И. Сталина к абсолюту, возрастанием антисемитизма вместо республики в Крыму образовали два еврейских района, а на Дальнем Востоке – Еврейскую автономную область. В то же время на Урал были высланы более 20 000 крымских татар. Вторично идея создания в Крыму еврейской республики снова всплыла в феврале 1944 г., и опять ее похоронили [5].

В апреле-мае 1944 г. из Крыма были высланы в Сибирь и Среднюю Азию 228,5 тыс. татар, немцев, румын, итальянцев, болгар, представителей других народов (осенью 1944 г. на полуострове осталось 370 тыс. жителей). При выселении в татарских саклях нашли более 500 пулеметов, около 8000 автоматов, винтовок, много гранат и патронов. У татар конфисковали имущества на сумму 3 млрд 850 млн рублей (в ценах 1961 г.), было уничтожено 25 млн экземпляров книг на татарском языке, 2400 кладбищ и т. д. Согласно программе переселения, на полуостров прибыли до 15 апреля 1967 г. из России и Украины 406 820 граждан славянского происхождения. Высылка татар

была «узаконена» Указом Верховного Совета СССР от 25 мая 1946 года, а статус Крыма стал областным. Сакли не нравились многим переселенцам, и в 1946 году из Крыма выехала 11 381 семья, но вместо них въезжали другие.

После XX съезда КПСС началось крымско-татарское национальное движение за возвращение на историческую родину и восстановление Крымской АССР. На эти требования власти ответили арестами свыше 100 активистов. 12 ноября 1965 г. первый секретарь ЦК Компартии Украины П. Е. Шелест (хорошо известно, что с 1954 г. Крымская обл. вошла в состав УССР) сообщал в Москву о возмутительном, с его точки зрения, поведении посещавших Крым татар, проживавших в Узбекистане. Они распространяли слухи, «что им будто бы разрешили получить прописку на постоянное жительство в Крыму», «угрожают в некоторых случаях расправой над переселенцами, занявшими их жилища». Такие действия, утверждал небезосновательно П. Шелест, «вызывают возмущение трудящихся». Затем 22 июня 1966 г. он заявил руководству КПСС, что возвращать татар на полуостров ни в коем случае нельзя [6]. В принятом 5 сентября 1967 г. Указе Верховного Совета СССР говорилось о возможности реабилитации крымских татар, но индивидуально, а не в качестве народа, и возвращения на историческую родину. Но из-за массовых протестов населения Крымской области переселение искусственно затягивалось, сумели осесть там не более 10 000 татар. Тогда они начали возвращаться в Крым нелегально, где «их встречали не хлебом и солью, а дубинками и тюрьмами («за нарушение паспортного режима»), на что они отвечали демонстрациями, митингами, обращениями в местные и высшие инстанции». Ответом были аресты лидеров татарского движения, а также тех крымских татар, которые легально работали в Москве. Будущий председатель меджлиса М. Джемилев вышел на свободу только в декабре 1986 г. из Магаданского трудового лагеря, проведя в общей сложности 15 лет в лагерях, тюрьмах и ссылке.

Органы КГБ Украины в мае 1973 г. добились отмены таких татарских акций, как праздник «Дервизы», открытие памятника

бывшей подпольщице А. Абденановой, возложение венков к памятнику дважды Героя Советского Союза А. Хану-Султану, назвав их провокационными (не совсем ясно, почему). В знак протеста против дискриминационной политики властей в июне 1978 г. совершил самоожжение 47-летний Мусса Мамут, проживавший в селе Донское. За отсутствие прописки его в 1975 г. осудили на трехлетнее тюремное заключение, а покупку им дома для семьи отказались узаконить. Его поступок повторил Б. Османов, о смерти которого Л. Брежневу с возмущением сообщил академик А. Сахаров. Уже в ноябре 1997 г. на ступенях Верховного Совета Крыма в Симферополе сжег себя 34-летний Л. Аметов [7]. Когда на идеологическом активе Крымской области в январе 1989 г. лектор-историк назвал татар коренными жителями полуострова, поэтому их возвращение законно, зал едва ли не ревел от возмущения. В Ялте имели место в конце 80-х годов антитатарские выступления, Совет Министров не разрешал им селиться почти во всех городах полуострова и даже в малозаселенных Раздольнинском и Черноморском районах. Оставались для их проживания только степные районы. С марта 1989 г. была, наконец, разрешена прописка для прибывающих татар (но не на Южном берегу Крыма) в Севастополе, на Керченском полуострове. Удручал чиновничий произвол, неприкрытое хамство, оскорбления, рождавшие недоверие и ненависть к власти. В апреле 1989 г. под надуманным предлогом в Симферополе была разрушена бульдозерами соборная мечеть. Распускались слухи о том, что татары планировали выселить из Крыма всех славян. Профессору Р. Музафарову понадобилось десять лет, чтобы получить прописку на своей исторической родине! В то время как за период 1969–1989 годов в Крым переселили почти 400 тыс. украинцев, русских, беларусов и представителей некоторых других национальностей, для крымских татар в 1973 г. аннулировали даже скромный набор – по 50 семей ежегодно. На начало 1990 года в Крыму находилось свыше 70 тыс. татар (200 лет назад они составляли 80% населения, в конце XIX ст. – все же 34%). Вряд ли кто из

них верил решению правительственной комиссии в Москве во главе с А. А. Громыко от 15 мая 1990 года, в котором говорилось об окончательном переселении всех татар в Крым до конца 1996 года.

Но в республиках Средней Азии появилась четкая тенденция к скорейшему «выталкиванию» крымских татар, и они сами стремились побыстрее вернуться на родину. К августу 1991 г. их численность на полуострове превысила 142 тыс. человек. Так как программа переселения таких темпов не предусматривала, они начали самозахват земель под строительство жилья. Это привело к столкновениям репатриантов с милицией и местными жителями: в Молодежном и Нижних Орешниках, Садовом, Запрудном, Краснокаменке, совхозе «Ливадия» и других местах. С распадом СССР «Организация крымско-татарского национального движения» (ОКНД) и «Национальное движение крымских татар» (НДКТ) выступили против воссоздания крымской автономии. Уже в конце июня 1991 г. на курултае в Симферополе в «Декларации о национальном суверенитете крымско-татарского народа» говорилось: «Крым является национальной территорией крымско-татарского народа, на которой только он обладает правом на самоопределение...». Созданный здесь Меджлис в декабре 1991 г. выработал проект «Конституции Крымской республики». В нем утверждалось, что коренное население Крыма – крымские татары, крымчаки и караимы, поэтому они должны получить определенные конституционные преимущества, которых не имели другие народы полуострова. Лидер Народного Руха Украины В. Чорновил и его сторонники предлагали преобразовать Крым из территориальной в национальную крымско-татарскую автономию, изменять этническую ситуацию там в пользу татар. Все эти предложения вызвали осенью 1992 г. резкое ухудшение социально-политической обстановки в Крыму. Сессия Верховного Совета Крыма 8 октября объявила действия Меджлиса по захвату земель антиконституционными. Поэтому лидеры крымских татар изменили тактику, сделав акцент на мерах из арсенала либерально-демократических движений.

В 1994 г. их представители вошли в состав Верховного Совета Крыма (по квоте в 14 мест). Радикальные цели сохранили, однако, такие организации, как «Адалет» (Справедливость), Союз крымско-татарских офицеров «Арбий Бирлиги» и Союз крымских тюрок «Азат Кырым». Но их влияние ограниченное [8].

Решение Верховного Совета Украины от 16 июля 1990 г. о суверенитете республики встревожило руководство Крымской области. Областной совет в сентябре 1990 г. голосовал за аннулирование декрета 1945 года о преобразовании Крымской АССР в область. 12 января 1991 г. на референдуме подавляющим большинством голосов – более 80% – граждане высказались за восстановление автономии. Крымские татары бойкотировали референдум (к лету 1991 г. их насчитывалось здесь 130 тыс.), что, естественно, не помешало 20 января 1991 г. восстановить автономный статус полуострова. Расчет был на то, что в таком случае автоматически потеряет законность указ 1954 года о передаче Крыма в состав УССР. Кроме того, будет легче принять решение о любом уровне суверенитета, включая воссоединение с Россией. Предусматривая подобные рассуждения, 28 июня 1991 г. Конгресс крымских татар предпринял контршаг, объявив о намерении защищать идею суверенного национального государства, в котором татары контролировали бы природные ресурсы и рекреационный потенциал полуострова, включая Ялту. Но этот отчаянный демарш не имел никакой политической или юридической силы [9].

Эксперты Российского научного фонда в конце января 1992 г. пришли к выводу, что правительство Украины переселением в Крым татар и приглашением немцев, болгар, греков, армян пыталось изменить этнический состав населения полуострова. Российское движение Крыма во главе с Ю. Мешковым призвало формировать отряды самообороны на случай применения Украиной силы, если будет принято решение о независимости Крыма или его присоединении к России. Но акт провозглашения Крыма в мае 1992 г. независимым Парламент Украины аннулировал, и уже 30 июня было достигнуто соглашение

о распределении полномочий между органами государственной власти автономии и Украины. Однако на президентских выборах 1994 г. из шести кандидатов на этот пост только Н. Багров поддерживал идею неразрывности Крыма с Украиной. 30 января 1994 г. во втором туре президентом Крыма стал Ю. Мешков, набрав 73% голосов. Тем не менее объявленный им на 27 марта референдум о независимости полуострова не состоялся из-за сопротивления Киева [10]. После этого началось противостояние Крымского парламента и президента Ю. Мешкова. В борьбе с сепаратизмом Киев опирался и на крымско-татарское население. Порвавший давно с феодально-патриархальными традициями, втянувшийся в модернизационные процессы, имевший европеизированную социально-классовую структуру, высокий образовательный ценз, татарский этнос настойчиво претендовал на участие в управлении полуостровом. Не желая, чтобы Крым стал независимым или частью России, татары пытались противодействовать сепаратистам. В частности, 15 апреля 1995 года в Симферополе съезд «Союза офицеров крымских татар» («Арбий Бирлиги»), где присутствовали более 80 делегатов, в том числе члены Меджлиса, постановил создавать мусульманские воинские части. Хотя это решение не могло быть реализовано, однако реакция на него среди русскоязычных жителей оказалась достаточно тревожной [11].

Славянское население Крыма во второй половине 90-х годов испытало «двойное разочарование»: ухудшение материального положения и форсированная украинизация (по подсчетам Мирового банка, скрытая безработица составила по Украине около 35%). К 1997 г. кафедра русской и зарубежной литературы Симферопольского госуниверситета «осталась единственной кафедрой с таким названием в вузах Украины». Все остальные стали носить названия кафедр «світової літератури». На филологическом факультете Симферопольского университета «из 25 сокращенных ставок 23 сокращены по отделению «русский язык и литература»». Между тем в Крыму тогда проживали почти 70% русских, более 95% русскоязычных, причем прибытие крымских

татар увеличило процент русскоязычных. 15 октября 1997 г. Верховный Совет Крыма объявил официальным языком и языком делопроизводства в автономии русский. Через два месяца из Киева пришло требование «предоставить график перевода преподавания в вузах Крыма на украинский язык», которое, естественно, не могло быть реализовано. По данным опроса Киевского центра политических исследований, за повышение статуса русского языка высказывались даже 72,3% украинцев Крыма. Подавляющее большинство крымчан поддерживали идею двойного гражданства, большей независимости Крыма от Центра, несмотря на кровавую борьбу уголовных кланов на полуострове в середине 90-х годов [12]. Анализируя ситуацию в Крыму относительно уровня развития крымско-татарского национального движения к 1998 г., работники Крымского центра гуманитарных исследований Института геополитики сделали ряд важных выводов. Во-первых, они считали, что инициативой в крымско-татарской проблеме больше владеет Турция, нежели Украина, что не совсем соответствовало истинному положению. Во-вторых, сотрудники центра преувеличили перспективы вмешательства иностранных государств во взаимоотношения Крыма с Украиной. Наконец, представление об опасности существования татарского Меджлиса (общественной организации, существовавшей с 1991 года и не узаконенной юридически) как ядра крымско-татарской государственной структуры также лишено почвы. Полагать его параллельным правительством в Крыму было бы преждевременно. В редакции Основного закона Автономной Республики Крым, появившейся осенью 1995 г., речь шла не о «государстве в составе Украины», коим провозглашался Крым в Конституции от 6 мая 1996 г., а об «автономной части Украины» [13].

На бытовом уровне даже в Бахчисарае вражды между татарами и лицами других национальностей почти нет, хотя кое-кто из татар и мог заявить кому-то из русских жителей: «Нас вывозили отсюда эшелонами, вы – пойдете по рельсам пешком» [14]. Все же на выборах в крымский парламент 1998 г. туда не прошел

ни один татарин. Русскоязычную часть населения, конечно, напугали требования организации «Адалет», выступившей за национальную татарскую государственность в Крыму, введение татарского языка как государственного, квоты для татар в представительских органах власти. Зато к 1999 г. весь состав Меджлиса (32 чел.) получил статус Совета представителей крымско-татарского народа при Президенте Украины. Все же новая Конституция Крыма не предоставляет гарантий демократического представительства татар, особенно в правительстве полуострова. Поэтому огромная терпимость Киева к русскоязычному Кабинету Министров Крыма для татар болезненна. Рост политической изоляции крымско-татарского населения чреват усилением у них чувств безнадежности, раздражения и может в будущем привести к эскалации конфликта [15], особенно если их численность достигнет 2 млн.

Сегодня на полуострове сложился фактически политический треугольник: проукраинские, прорусские силы и крымско-татарское национальное движение. Пока существует также крымско-татарско-русский и в определенной степени крымско-татарско-турецкий билингвизм, поэтому татарам трудно привыкнуть к родному языку. Необходима перестройка на украинско-крымско-татарский билингвизм [16], а это сложно. Острой проблемой могут стать отношения крымских казаков и татар; о многом заставили задуматься результаты голосования в Крыму 26 декабря 2004 года. В целом проблема Крыма не решена.

Список литературы

1. *Marples D. R. Ukraine, Russia, and the Question of Crimea // Nationalities Papers (New York) / D. R. Marples, D. F. Duke. – 1995. – Vol. 23, № 2. – P. 261–263.*

2. *Tuna M. O. Gaspirali V. П’minskii: two Identity Projects for the Muslims of the Russian Empire / M. O. Tuna // Nationalities Papers. – 2002. – Vol. 30, № 2. – P. 266–267, 271–277; Чижова Л. В. Тюркские народы Крыма: Караимы, крымские татары, крымчаки / Л. В. Чижова и др. – М.: Наука, 2003. – 459 с.*

3. *Marples D. R., Duke D. F.* Op. cit. – P. 264–266.
4. *Севастьянов А.* Бой в Крыму. Все в дыму? / *А. Севастьянов* // Содружество (прил. к «Независимой газ.»). – 1998. – № 8. – С. 13; Личный архив автора; *Поляков В.* Крымские татары / *В. Поляков* // Дружба народов (М.). – 1996. – № 4. – С. 130; *Ильин Е.* Крым надеется на флот / *Е. Ильин* // Рус. вести. – 1992. – № 32. – С. 6.
5. *Усов С.* Как Россия потеряла Крым / *С. Усов* // Независимая газ. – 1998. – 20 марта. – С. 8.
6. Личный архив автора; *Шелест П.* «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / *П. Шелест*. – К.: Генеза, 2003. – С. 472–473; Депортация из Крыма армян, болгар, греков и граждан других национальностей (1944 г.) // Историческое наследие Крыма (Симферополь). – 2004. – № 5. – С. 24–28; *Филимонов С. Б.* Тайны крымских застенков. Документальные очерки о жертвах политических репрессий в Крыму в 1920–1940-е годы / *С. Б. Филимонов*. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2003. – 304 с.
7. *Музафаров Р.* Улита едет... (судьба крымских татар) / *Р. Музафаров* // Молодежь Эстонии (Таллин). – 1990. – 3 апр.; Кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр. за документами КДБ (підг. *О. Г. Бажан*) // Укр. іст. журн. (К.) – 2004. – № 4. – С. 135–136; *Marples D. R., Duke D. F.* Op. cit. – P. 267–269; *Uehling G.* Squatting, self-immolation, and the Repatriation of Crimean Tatars // *Nationalities Papers*. – 2000. – Vol. 28, № 2. – P. 317–321, 329.
8. *Музафаров Р.* Указ. соч.; *Marples D. R., Duke D. F.* Op. cit. – P. 270–271; *Sasse G.* Die Krimtataren / *Р. Музафаров* // *Ethnos-Nation. Eine europäische Zeitschrift* (Köln). – 1996. – N. 1/2. – S. 23; *Мальгин А.* Крымский узел. Очерки политической истории Крымского полуострова. – 1989–1999. – Симферополь: Новый Крым, 2000. – С. 122–140.
9. *Marples D. R., Duke D. F.* Op. cit. – P. 271.
10. Там же. – С. 274–275.
11. *Григорьянц В. Е.* «Свет и тени» возрождения ислама в Крыму / *В. Е. Григорьянц* // Историческое наследие Крыма (Симферополь). – 2004. – № 5. – С. 135, 140.
12. Личный архив автора; *Wittkowsky A.* Nationalstaatsbildung in der Ukraine. Die politische Ökonomie eines «historischen Kompromisses» / *A. Wittkowsky* // *Osteuropa*. – 1998. – № 6. – S. 578–591.
13. *На Украине создается мусульманский анклав* // Содружество (прил. к «Независимой газ.») – 1998. – № 1. – С. 7; *Мальгин А.* Крым

после президентства Мешкова: колония? провинция? республика? / А. Мальгин // Там же.

14. *Тесемникова Е.* Конфликт в Крыму провоцируют «сверху» / Е. Тесемникова // Независимая газ. – 1998. – 25 марта. – С. 2.

15. *Goshulak G.* Nation-building and Nationalism in Independent Ukraine: Theoretical Perspectives / G. Goshulak // *Journal of Ukrainian Studies.* – 2001. – Vol. 26, № 1/2. – P. 172–173.

16. *Ляшенко О.* Етнополітичний розвиток Криму в умовах незалежної України. До питання про історіографію проблеми / О. Ляшенко // *Наук. зап. НАН України.* – 2003. – Вип. 23. – С. 161–162, 176; *Латишева О. В.* Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001 рр.): Автореф... канд. іст. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2004. – С. 3.

Резюме

У статті аналізується процес відродження національної свідомості кримсько-татарського народу, започаткований І. Гаспринським, трагічна історія цього етносу в роки Великої Вітчизняної війни. Автор розглядає динаміку взаємовідносин кримських татар зі слов'янським населенням Криму у післявоєнні роки, особливості розв'язання сучасних проблем соціуму на тлі ускладнення зовнішньо- та внутрішньополітичної ситуації в Україні та зокрема Криму.

Summary

The process of the national consciousness revival of the Crimean Tatar people, launched by I. Hasprinsky, as well as the tragic history of that ethnos during the Great Patriotic war are analyzed in the paper. The author considers the dynamics of the Crimean Tatar's relations with the Slavonic population of the Crimea during the post-war period, the peculiarities of solving modern *socium* problems within the context of complication of the foreign- and home political situation in Ukraine and the Crimea, in particular.

УДК [347.65:341](477)

*І. С. Ніколаєв***СПЕЦИФІКА СПАДКОВИХ ВІДНОСИН З УЧАСТЮ
ДЕРЖАВИ УКРАЇНА ЯК СУБ'ЄКТА МІЖНАРОДНОГО
ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Ключові слова: держава Україна, міжнародне приватне право, суб'єкт міжнародного приватного права, правосуб'єктність, тестаментоздатність, доміцилій, спадкові відносини.

Виступаючи учасником міжнародного приватно-правового спілкування в якості суб'єкта міжнародного приватного права, держава Україна може вступати у спадкові відносини стосовно майна, яке залишилося після смерті українських громадян та іноземців. У цьому виявляється такий елемент правосуб'єктності держави Україна, як тестаментоздатність.

Дослідженню окремих аспектів спадкових відносин приділяли увагу такі вчені-юристи, як Л. Ануфрієва, Д. Гольська, Т. Демідович, Г. Дмитрієва, І. Кисіль, Л. Кичигін, Л. Лунц, Т. Нешатаєва, Н. Орлова, А. Рубанов, А. Сивоконь, Н. Скачков, А. Степанюк, Г. Фединяк, О. Юлдашев та інші. Але цілісного уявлення про специфіку спадкових відносин з участю держави Україна в міжнародному приватному праві (МПрП) досі немає.

Спадкові відносини підпадають під дію МПрП у випадку наявності іноземного елемента. У правовідносинах міжнародного спадкування іноземний елемент може бути присутнім у вигляді: а) суб'єкта – спадкодавця або спадкоємця (спадкоємців) – іноземних фізичних, юридичних осіб, держави; б) об'єкта – майна, що знаходиться за кордоном, яке може бути передане у спадок та успадковане; в) юридичного факту – наприклад, смерті, складання заповіту, що мали місце за кордоном [8, с. 27].

Як слушно зазначає А. Степанюк, іноземний елемент у міжнародних відносинах спадкування може з'явитися лише внаслідок

руху суб'єктів різних правових систем через державні кордони та поширення майнових відносин на міжнародному просторі [8, с. 27]. Слід відзначити, що у випадку участі держави Україна в міжнародних спадкових відносинах вона не може бути спадкодавцем, але може успадковувати майно, яке залишилося після смерті фізичної особи – громадянина України чи іноземця. Тому в цих відносинах іноземний елемент не можна пов'язувати з особою спадкоємця, який завжди буде мати національну приналежність.

Спадкування майна державою Україна за заповітом в МПрП не містить особливостей, а здійснюється у загальному порядку, визначеному в Цивільному кодексі України (ЦК України).

У дослідженні питань спадкування державою майна в МПрП великий інтерес становить **спадкування державою за законом**, а саме виморочного майна. Традиційно під **виморочним майном** у науці МПрП розуміють *майно, яке залишилося після смерті фізичної особи і переходить у власність держави у зв'язку з відсутністю спадкоємців (за заповітом чи законом)* [1, с. 538].

Законодавство, яким регулюються відносини з участю України у сфері міжнародного спадкування. В Україні на національному рівні спадкові відносини регламентовано книгою 6 «Спадкове право» Цивільного кодексу. Норми МПрП до нового ЦК не увійшли, як це було раніше, тому регулювання відносин, що становлять предмет цієї галузі, віддано колізійним нормам Закону України «Про МПрП».

На міжнародному рівні норми про спадкування містять переважно міжнародні угоди про правову допомогу в цивільних та сімейних справах.

Історія правового регулювання спадкування майна, що залишилося без спадкоємців в Україні. Цивільний кодекс УРСР 1963 року у ст. 555 та частині 3 ст. 524 містив положення про те, що, у випадку, коли у померлого немає спадкоємців ні за законом, ні за заповітом, або жоден із спадкоємців не прийняв спадщини, або усі спадкоємці позбавлені спадкодавцем

спадщини в заповіті, або майно чи його частина прямо заповідано державі, майно померлого переходить державі за правом спадкування [3, с. 160].

Сучасний стан проблеми. У зв'язку зі вступом 01.01.2004 в дію ЦК в редакції від 16.01.2003 року в Україні концептуально змінено порядок переходу права власності на майно, яке залишилося від померлої особи і не має спадкоємців за заповітом чи законом. ЦК більше не містить норм про спадкування державою виморочного майна.

Відповідно до вимог ст. 1277 ЦК України «Відумерлість спадщини», у разі відсутності спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття, суд визнає спадщину відумерлою за заявою відповідного органу місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини. Спадщина, що визнана судом відумерлою, переходить у власність територіальної громади за місцем відкриття спадщини.

Загалом, розвиток правового регулювання відносин щодо спадкування виморочного майна пройшов шлях від навмисного обмеження державою кола спадкоємців за законом, для збільшення можливості переходу виморочного майна у її власність (майже всюди, наприклад, в період промислового капіталізму) [8, с. 31], до повної відмови держави від спадкування виморочного майна (наприклад, держава Україна на початку ХХІ століття).

Світова практика, яка склалася у сфері спадкування виморочного майна в МПрП. Загальновизнаним у світовій практиці є правило про те, що у випадку, коли після смерті іноземного громадянина чи особи без громадянства, у якої немає спадкоємців за законом, або за заповітом, залишається майно (виморочне майно), воно переходить до казни (держави) [4, с. 394].

Але відразу постає запитання: якій саме із двох чи більше, залежно від ситуації, держав відійде таке майно – державі, громадянином якої є померла особа, чи державі, на території якої це майно знаходилося на час смерті особи? При цьому можлива

така ситуація, коли спадкову масу не буде локалізовано в межах однієї держави, тобто майно знаходитиметься на території декількох держав.

Відповідь на це запитання не буде однаковою для усіх правових систем світу. У зв'язку з цим можна виділити такі концепції спадкування державою виморочного майна, які сформульовано світовою доктриною МПрП: 1) набуття державою виморочного майна за принципом окупації; 2) набуття державою виморочного майна за принципом спадкування; 3) набуття державою виморочного майна за змішаним принципом. При цьому відмінності, які супроводжують зазначені конструкції переходу виморочного майна до держави, мають далекосяжні правові наслідки. Історія знає приклади, коли ціна питання про вибір відповідного принципу набуття державою виморочного майна могла досягти чотирнадцятизначної цифри. Із цього приводу найцікавішою здається ілюстрація, пов'язана зі спадком гетьмана Полуботка, яку навів М. Богуславський [2, с. 204–205].

Павло Полуботок був гетьманом України за часів Петра I. Після зради Мазепи новий гетьман втратив довіру царя, був заарештований та ув'язнений у Петропавловській фортеці, де невдовзі й помер. Однак ще в 1720 р. він відправив разом із сином Яковом до Лондону майже усе своє золото. Яків у супроводі трьох чоловік на англійській шхуні, яка вийшла з Архангельська та благополучно допливла до берегів Англії, доставив туди бочонок із золотом. У Лондоні за дорученням батька він поклав золото (200 тисяч карбованців) до банку Ост-Індської компанії. При цьому було визначено такі умови: 4% річних з наростаючими процентами; строк зберігання – до витребування самим гетьманом, особами, ним призначеними, чи його спадкоємцями.

У XVIII столітті будь-яких відомостей про долю золота Полуботка не надходило. Однак у 1827 р. петербурзька газета «Сенатські новини» спробувала знайти спадкоємців гетьмана, розмістивши спеціальне повідомлення. Перед

початком Першої світової війни в Чернігові відбулися збори великої кількості спадкоємців гетьмана, серед яких був відомий письменник В. Короленко. Війна, а потім революція завадили подальшим пошукам спадкоємців та веденню справи про отримання вкладу. Певні кроки в цьому напрямі робилися в 1930 році. Потім у 1958 р. Ін'юрколегія при Московській колегії адвокатів, яка вела спадкові справи, намагалася розшукати активи Полуботка в англійському банку та в казначействі Англії, однак безрезультатно. Згідно з відомостями Книги рекордів Гіннеса, полуботківський вклад в англійському банку, з урахуванням застереження про реальність його існування, може становити 32 трильйони доларів. На отримання вкладу, як про це свідчить один з прес-релізів, розповсюджених Представництвом України при ООН, претендує й Українська держава.

1. **Набуття державою виморочного майна за принципом окупації** є явищем досить поширеним. Його використовують, наприклад, в Австрії, США, Німеччині, Італії, Швейцарії, Туреччині, Франції та Алжирі. Метою його застосування є запобігання заволодінню іноземною державою спадковим майном, яке знаходиться на території держави.

Надходження майна на підставі права «окупації» – в силу *jus regale* та *bona vacantia* (виморочне майно) – спричиняє надходження безгосподарного майна до казни держави, на території якої воно знаходиться, як суверена, виключаючи цим передачу його іноземній державі, що претендує на це майно за правом спадкування.

У випадку, якщо майно стає власністю держави за правом окупації, до неї перейде тільки те майно, що знаходиться на території цієї держави. Майно ж померлої особи, яке знаходиться в інших державах, має відійти останнім.

Окупація являє собою первісний спосіб виникнення права власності, тому презумується, що майно є вільним від будь-яких обтяжень [1, с. 540–541].

2. *Набуття державою виморочного майна за принципом спадкування* має дещо інший підхід до вирішення цього питання.

Л. Лунц зазначає, що в багатьох державах світу практика переходу майна, яке залишилося від померлої особи, ґрунтується саме на принципі спадкування, наприклад, у Бельгії та ФРН. Радянське право також традиційно розглядало державу як спадкоємця [6, с. 246]. Т. Нешатаєва вказує на те, що досі на теренах СНД поширеним є принцип, згідно з яким виморочне майно набуває держава громадянства [7, с. 353].

Коли майно переходить до держави на праві спадкування, вона може претендувати на усю спадкову масу, де б вона не знаходилася та з чого б вона не складалася. Іншими словами, власність померлої особи, яка знаходиться за кордоном, також належатиме цій державі-спадкоємцю.

Перехід майна в порядку спадкування породжує універсальне правонаступництво, оскільки це похідний спосіб набуття права власності (таку позицію закріплено, наприклад, в російській правовій системі, а також у кількох інших державах), внаслідок чого до держави переходять разом із майном і зобов'язання спадкодавця.

3. *Набуття державою виморочного майна за змішаним принципом*. Таке можливе в тих правових системах, в яких до спадкової маси застосовується не один «закон», а два: а) стосовно рухомого майна – закон спадкодавця; б) стосовно нерухомості – закон місцезнаходження майна.

Л. Ануфрієва як приклад наводить Англію, загальна концепція переходу виморочного майна в якій ґрунтується на теорії окупації, але певною мірою тут використовується і принцип спадкування. Так, відповідно до оснований на судовій практиці та доктрині порядку, який склався в Англії, стосовно виморочного рухомого майна застосовується закон доміцилію: якщо особу доміцильовано в Англії – за її правопорядком, а у випадку, коли її доміцильовано за кордоном, – згідно із законом тієї держави, до права якої колізійна норма країни доміцилію

відсилає вирішення питання про те, як переходить таке майно в казну держави. Таким чином, англійські суди застосовують для визначення підстави переходу виморочного майна до держави кваліфікацію не за законом суду (як, скажімо, у Франції), а за законом спадкування (*lex causae*) [1, с. 538–539].

Однак остання концепція не знайшла одностайного визнання у світовій теорії та практиці МПрП. Так, І. Данилькевич наголошує на тому, що перехід до держави виморочного майна має ґрунтуватися виключно на одному принципі, який поширюється на все майно як на одне ціле [3, с. 160]. Відповідно до цього, зазначає Л. Лунц, у разі смерті громадянина Німеччини, що постійно мешкав у цій державі та не має спадкоємців, майно, що належало йому та знаходиться на території іншої держави, наприклад, грошовий внесок в банку, перейде в казну Німеччини, оскільки, згідно зі спадковим правом Німеччини, держава розглядається як спадкоємець [6, с. 247]. А ось, наприклад, у разі смерті громадянина Австрії, що не має спадкоємців та постійно мешкає в Австрії, його рухоме майно, що знаходиться в іншій державі, перейде цій державі, тому що австрійське право виходить з режиму окупації. Аналогічну позицію обстоює М. Іссад, який вказує на те, що у випадку, коли держава є спадкоємцем, вона може претендувати на майно спадкодавця, де б воно не знаходилося [5, с. 156]. Саме такий підхід до вирішення колізійного питання у відносинах спадкування виморочного майна державою вважаємо правильним.

Задля усунення можливих суперечок, відповідні правові конструкції закріплюються в міжнародних договорах про правову допомогу. При цьому вирішення питання про долю виморочного майна померлої за межами держави свого громадянства особи, яка не залишила спадкоємців, зазвичай залежить від його рухомості. Так, виморочне рухоме майно переходить до держави, громадянином якої був померлий, а нерухоме майно – до держави місцезнаходження майна. Таку норму закріпила, наприклад, стаття 46 Конвенції СНД про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних та кримінальних справах 1993 року.

У сучасних умовах з цілковитою впевненістю, вважає Л. Ануфрієва, можна сказати, що подібний підхід є найбільш типовим для договірної практики правового регулювання відповідних відносин [1, с. 538–541].

У договорах України про правову допомогу, зазвичай, визначається саме такий порядок переходу спадщини у власність держави, згідно з яким, у випадку якщо спадщину не отримає жодний спадкоємець, рухоме майно передається у власність тієї держави – договірної сторони, громадянином якої був спадкодавець на момент смерті, а нерухоме майно передається у власність тій державі – договірній стороні, на території якої воно перебуває.

Як висновок слід відзначити, що у світовій доктрині МПрП сформульовано декілька принципів переходу у власність держави майна, яке залишилося від померлої особи: принцип окупациі, спадкування та змішаний. Позиція відмови держави від спадкування виморочного майна, що знаходиться за кордоном, не відповідає суверенним інтересам держави Україна як суб'єкта МПрП, тому вважаємо необхідним внести зміни в ЦК, дозволивши державі Україна спадкувати виморочне майно, що знаходиться за кордоном.

З метою законодавчого вирішення цього питання необхідно доповнити розділ X Закону України «Про міжнародне приватне право» від 23 червня 2005 року №2709-IV статтею «Спадкування відумерлого майна» такого змісту:

«Стаття 72-1 Спадкування відумерлого майна

1. Спадкування відумерлого майна регулюється законодавством держави, громадянином якої був померлий.

2. Якщо міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого дала Верховна Рада України, передбачене інше правило, застосовується правило, передбачене міжнародним договором.»

Список літератури

1. Ануфрієва Л. П. Международное частное право: В 3-х т. Том 2. Особенная часть: Учебник / Л. П. Ануфрієва. – М.: Изд-во БЕК, 2000. – 656 с.

2. *Богуславский М. М.* Международное частное право: Практикум / М. М. Богуславский. – М.: Юристъ, 1999. – 308 с.
3. *Данилькевич И. И.* Международное частное право: Учеб. пособие / И. И. Данилькевич, О. Н. Федоров. – Днепропетровск: Арт-Пресс, 1999. – 210 с.
4. *Звеков В. П.* Международное частное право: Курс лекций / В. П. Звеков. – М.: Изд. группа «НОРМА ИНФРА М», 1999. – 686 с.
5. *Иссад М.* Международное частное право: Пер. с фр. / М. Иссад. – М.: Прогресс, 1989. – 400 с.
6. *Луниц Л. А.* Международное частное право: Учебник / Л. А. Луниц, Н. И. Марышева, О. Н. Садиков. – М.: Юрид. лит., 1984. – 336 с.
7. *Нешатаева Т. Н.* Международное частное право и международный гражданский процесс: Учеб. курс в 3 ч. / Т. Н. Нешатаева. – М.: ОАО «Изд. Дом “Городец”», 2004. – 624 с.
8. *Степанюк А. А.* Застосування колізійних норм спадкування в міжнародному приватному праві: Дис ... канд. юрид. наук.: 12.00.03 / А. А. Степанюк. – Х.: 2002. – 200 с.

Резюме

В статье рассмотрена специфика наследственных отношений с участием государства Украина как субъекта международного частного права и выявлены изменения, произошедшие в этой сфере в связи со сменой национального гражданского законодательства.

Summary

The article analyzes peculiarities of relations of succession with the participation of the state of Ukraine as the subject of the international private law and changes that have taken place in this sphere due to changes in the national civil law.

V

Найка в НУА

В. І. Астахова

ЯКИМ МАЄ БУТИ ПЕДАГОГ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ?

(загальноакадемічний методологічний семінар)

Методологічний семінар з цієї проблеми відбувся в Народній українській академії (НУА) 18 листопада 2005 року. Семінару передувала велика плідна робота: обговорення на кафедрах, вивчення думок студентів, школярів та їх батьків, членів Опікунської ради НУА.

Педагогічною громадськістю вищих навчальних закладів останніми роками все активніше обговорюється питання про суть поняття «професіоналізм викладача вищої школи» і про новий зміст підготовки і перепідготовки викладацьких кадрів. Звідси гострота проблеми та інтерес до неї, виявлений у НУА. Проблема ця для України фактично абсолютно нова, оскільки ще в 1970–80-х роках завдання педагогічної, психологічної і культурологічної підготовки педагогів, їх підготовленості до використання інформаційних технологій практично не ставилося, і до професіоналізму його розв'язання жодного відношення не мало. Йшлося про достатньо високий рівень професійних знань, які необхідно було якомога повніше і чітко передати студентам. Саме трансляція професійних знань і навичок розглядалася як основна функція педагога вищої школи. Та й сьогодні при підготовці викладачів через аспірантуру зусилля найчастіше зосереджуються саме на цьому боці їх діяльності: на складанні іспитів кандидатського мінімуму, перш за все за фахом, і написанні кандидатської дисертації, а педагогічна підготовка, як правило, має формальний, короткостроковий характер. Ще гірший стан справ з магістерськими програмами, які включають психолого-педагогічну підготовку за горезвісним «залишковим принципом».

Які ж основні висновки і положення були сформульовані учасниками семінару?

У зв'язку зі зміною цілей освіти, визначених новою освітньою парадигмою, навчальний процес вимагає корінної перебудови як змісту викладання, так і педагогічних технологій. У навчальному процесі ВНЗ основний акцент має бути зроблений на розв'язання творчих завдань, на організацію самостійної роботи студентів, на залучення їх у спільну з викладачами творчу діяльність. Звідси і нові вимоги до рівня компетенцій викладача, серед яких мають бути виділені:

- розвиток творчої уяви;
- вільне володіння арсеналом інтелектуальних інструментів сучасної методології творчості;
- уміння цілеспрямовано генерувати нові нестандартні ідеї з використанням сучасних інтелектуальних інструментів і механізмів;
- психолого-педагогічні знання про інноваційні креативні педагогічні технології, що включають спеціальні психолого-педагогічні методи, прийоми і засоби для активного залучення студентів у пошукову діяльність;
- вільне володіння інформаційними технологіями, сучасними інтелектуальними «інструментами» науково-педагогічної творчості.

У доповіді Міжнародної комісії з освіти для XXI століття «Освіта: прихований скарб», представлений ЮНЕСКО, сказано, що освітній ідеал XXI століття радикально відрізняється від класичного ідеалу, який ґрунтується на енциклопедичності знань. Новий освітній ідеал базується на чотирьох принципах: вчитися пізнавати, вчитися працювати, вчитися жити разом, вчитися жити. Якщо в Україні сьогодні не зрозуміють сенс цього ідеалу і способів його досягнення, то наше відставання від високорозвинених країн може стати необоротним. Заповнити прогалини вітчизняної системи освіти за рахунок підготовки декількох сотень фахівців у західних університетах не вдасться.

Осмилення перелічених принципів приводить до висновку, що сучасна освіта має органічно включати творчість в освітній процес, формувати світогляд, оснований на багатокритеріаль-

ності рішень, терпимості до інакомислення і етичній відповідальності за свої дії. Вона повинна забезпечувати міждисциплінарну організацію змісту навчання, розвивати гармонійність у способах і рівнях мислення, готувати випускників ВНЗ не тільки до проективної, але й до конструктивної діяльності.

Багато з вищеназваних принципів знайшли відображення в державних освітніх стандартах вищої професійної освіти. Але їх втілення в освітню практику повною мірою залежить від рівня кваліфікації і професійної компетентності викладацького корпусу. Цей рівень, як і інноваційна здатність викладачів, плідність їх діяльності, формується тривалий час і багато в чому зумовлений престижністю викладацької праці, забезпеченістю свободи викладання і дослідження, регулярністю публічної оцінки з боку колег. Саме в цих напрямках і повинна будуватися кадрова політика у вищій школі.

Не потребує доказу висновок про те, що без глибоко обґрунтованої кадрової політики, без високоякісного кадрового забезпечення реформа освіти у принципі нездійсненна. Без відповідної психолого-педагогічної і організаційно-методичної підготовки викладачів, а також фінансово-економічного забезпечення процесів реорганізації реформи системи освіти залишаться малопродуктивними і навіть можуть призвести до негативних результатів, про що свідчить, до речі, і практика функціонування української освітньої системи в останнє десятиліття.

Чи готовий нинішній педагогічний корпус до реалізації стратегії випереджального розвитку системи освіти?

Складність відповіді на це запитання зумовлена перш за все тим, що при аналізі соціально-професійних особливостей викладацької праці учені як і раніше спираються на радянські методологічні установки, які декларують високу значущість діяльності педагога в житті суспільства, престижність його професії, державну підтримку учительства і т. ін., що не відповідає реальній дійсності.

Сьогодні потрібні нові теоретико-методологічні підстави для того, щоб системно осмислити особистість і діяльність педагога

XXI століття, об'єктивно оцінити його місце в суспільстві на зламі тисячоліть, а також виявити ступінь його готовності до подальшого реформування системи освіти. Для розв'язання цього завдання необхідні комплексні дослідження філософів, істориків, соціологів, педагогів, економістів. Першим кроком на цьому шляху може бути інтеграція соціологічних і психолого-педагогічних методів вивчення педагогів як специфічної соціально-професійної групи.

Повернути авторитет вузівського викладача, престиж його нелегкої і абсолютно незамінної праці, його «професорську культуру» в найвищому сенсі цього слова – невідкладне завдання суспільства, без вирішення якого збереження інтелектуального потенціалу, подальше формування інтелектуальної еліти в країні стане практично нездійсненним.

Учасники семінару дійшли спільного висновку про те, що в умовах, коли життєві цінності і ідеали круто змінюються, а трудові витрати не окупаються (зарплата, незважаючи на всі потуги держави щодо її підвищення останніми роками, залишається украй низькою, що не дає можливості забезпечити гідне життя Вчителя – придбання товарів першої необхідності, книг, відвідання театру, санаторно-курортне лікування, подорожі; питання забезпечення житлом не розв'язуються, навіть моральні заохочення здійснюються за залишковим принципом), престиж педагогічної професії невідворотно знижується, а ставлення до праці стає, м'яко кажучи, байдужим. Заклинаннями з приводу обов'язку, покликання і такого іншого тепер уже ситуацію не поліпшити.

Потрібна цілеспрямована, перспективнопланована і системна робота з достатньо стабільним фінансуванням для відновлення і поступового вдосконалення кадрового корпусу. Сутнісні зміни в освітній сфері (навіть при поліпшенні економічної ситуації) можливі тільки за наявності нового менталітету керівників, педагогів, школярів, студентів, що творчо вбирають нові цінності освіти, орієнтовані на Людину як найвищу цінність.

Формування подібного менталітету на даному етапі є головним завданням, що стягує у вузол розв'язання всіх проблем модернізації освіти. У зв'язку з цим можна стверджувати, що рівень методологічного мислення і гуманітарної підготовки всіх суб'єктів системи освіти в сучасних умовах є визначальним для ефективного вирішення всього комплексу завдань, що стоять перед вищою школою.

Е. В. Астахова

ПРАВСТВЕННЫЕ ИМПЕРАТИВЫ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ (Международная научно-теоретическая конференция по проблемам современной интеллигенции)

Именно с таким не совсем привычным для нашего политизированного времени названием прошла в Харькове (Украина) Международная научно-теоретическая конференция.

Ее инициаторы – Харьковский гуманитарный университет «Народная украинская академия» – рисковали дважды, задумывая такой проект. Во-первых, достаточно неоднозначно воспринимаются сегодня обществом проблемы морали, нравственности, интеллигентности... В сложившихся условиях «ученый мир» редко обращается к таким категориям, они как-то «выпали» из орбиты общественных интересов. А во-вторых, конференцию заявили как научно-теоретическую, сразу усложнив тем самым и формат, и возможные направления дискуссий. Ставшие традиционными в последнее время научно-практические конференции, представляется, в какой-то степени легче проводить: есть возможность поработать в рамках обмена опытом, обсудить формы и методы...

Так или иначе, но 10 февраля в актовом зале одного из ведущих в Украине учебных заведений негосударственной формы собственности – ХГУ «НУА» – открылась Международная

конференция, собравшая около ста ученых и руководителей высших учебных заведений Украины, Российской Федерации, стран Балтии и Польши.

Формат конференции тоже отличался от традиционного. Началась конференция «Прологом дня» – своеобразной вступительной частью, смысл которой – задать тон работы, очертить круг основных проблем, предлагаемых для рассмотрения. Конференцию открыла известный в Украине ученый и организатор образования, ректор ХГУ «НУА», доктор исторических наук, профессор, академик Академии наук высшей школы Украины В. И. Астахова. С приветствиями также выступили председатель Харьковской областной государственной администрации А. Б. Аваков и генеральный консул Республики Польша в Харькове Я. Ксенжек.

Сразу после пролога прозвучал блестящий «Монолог метра» – а именно так называлась вторая часть конференции – в исполнении известного российского ученого, доктора философских наук, профессора, заведующей кафедрой социологии Финансовой академии при Правительстве РФ Г. Г. Силласте, которая познакомила присутствующих с интересными результатами социологических исследований, посвященных тенденциям и процессам, развивающимся в среде экономической интеллигенции.

На смену метру пришли корифеи. «Диалог с корифеями» – третий блок конференции – провели ректор Национального фармацевтического университета, доктор химических наук, доктор фармацевтических наук, профессор В. П. Черных и москвичи – доктор экономических наук, профессор, декан факультета инновационно-технологического бизнеса Академии народного хозяйства при Правительстве РФ В. Г. Зинов и доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой гуманитарных дисциплин Российской академии государственной службы при Президенте Российской Федерации С. А. Шаронова.

После перерыва в блоке «Прошу слова...» прошло обсуждение докладов и тех проблем, которые вызвали интерес у участников конференции. Прозвучало более полутора десятков интересных,

порой совершенно противоположных по позициям и звучанию сообщений и выступлений.

По мнению участников, конференция удалась. Материалы опубликованы и с ними можно ознакомиться на сайте <http://www.pua.kharkiv.edu>.

М. В. Бирюкова

ИСТОРИЯ «УЧЕНЫХ ЗАПИСОК» – ИСТОРИЯ НУА

В 2005 году мы отметили 10-летие издания научных трудов «Ученые записки» Народной украинской академии. История развития сборника тесно переплетается с историей академии, все яркие значимые события НУА нашли в нем свое отражение. Уже вышло 11 томов научных трудов, и каждый из них имеет свое лицо.

Первый том вышел в 1995 году. Как отмечалось в его предисловии, «это первый выпуск научного издания одного из первых частных учебных заведений Украины. В этом томе собраны труды ведущих преподавателей, аспирантов и сотрудников академии, в которых отражены творческий поиск, основные направления научных исследований кафедр и их первые итоги.

Не все одинаково удалось на страницах этого сборника, но каждая строка издания пронизана любовью к студентам, к труду на ниве образования, к родной академии».

С первого года своего издания сборник вызвал интерес у широкого круга ученых. Так, в первом томе напечатаны труды корифеев харьковской науки: В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой, В. И. Борисова и В. И. Борисовой, Е. М. Воробьева, Л. Н. Герасиной, В. А. Забродского, В. А. Лозового, И. В. Семеняк, Т. М. Тимошенко, О. Л. Яременко.

Второй том интересен тем, что впервые на издании НУА появляется ее девиз «Образование. Интеллигентность. Культура». Том 2 вышел в 1996 году – в год первого юбилея академии –

ей исполнилось 5 лет. В этом томе появляется новая рубрика – «Студенческая трибуна», в которой опубликованы статьи студентов «Бизнес-управления»: В. Пономаревой и Р. Хачерашвили. Вот цитата из статьи Хачерашвили «Изменяющая время и нас»: «Речь пойдет о Народной украинской академии, волею судеб ставшей нашей alma mater, сыгравшей решающую, определяющую роль в нашей жизни. Мы оказались в числе первых, кто поверил этим новым учебным заведениям, кто рискнул принести сюда свой аттестат зрелости, войти в аудитории, стать участником широкомасштабного эксперимента. И мы не проиграли!».

Год 1997 – это год аккредитации НУА, и в этом году выходит третий том «Ученых записок», в котором снова новая рубрика «Презентации новых изданий академии». В третьем томе рассказывается о таких трудах, вышедших в 1997 г., как: «Основы социологии. Хрестоматия», «Словарь политолога», «Экономическая теория», «Освіта і цивілізація». Рубрика «Студенческая трибуна» пополняется новыми работами, в ней представлены статьи наших студентов, которые по окончании вуза остались работать в НУА: Т. Валюкевич, А. Гайкова, О. Губер.

В конце 1997 г. сборник «Ученые записки» стал специализированным. «Научная направленность издания, уровень публикуемых в нем работ, состав редакционной коллегии позволили ВАК Украины своим решением от 11.09. 1997 № 2/7 включить «Ученые записки ХГИ “НУА”» в число специализированных научных изданий, публикации в которых учитываются при защите кандидатских и докторских диссертаций по экономике и правоведению, по истории, социологии, филологии, философии, психологии и другим гуманитарным наукам (см. Бюллетень Высшей аттестационной комиссии Украины № 4 за 1997 год)».

Четвертый том отмечен работами целой плеяды ученых-экономистов НУА: Г. В. Довгалья, Е. А. Довгаль, О. В. Ивановой, Т. Н. Кирик, И. В. Тимошенко, Г. И. Гогитидзе. В этом томе впервые появляются работы наших филологов: И. А. Помазана, Р. С. Мариняк. В нем публикуется статья А. Л. Сидоренко «Шляхом пошуку» в новой рубрике «Идет эксперимент».

В статье идет речь о создании комплекса НТУ «ХПИ» – ХГУ «НУА» – лицей «Профессионал». «... наприкінці 1997 року в Харкові – значному українському центрі науки та освіти, що має визнані наукові школи з розробки освітянських проблем, було створено регіональний експериментальний навчально-науковий комплекс, покликаний вести дослідницьку, аналітичну роботу по відпрацюванню інноваційних шляхів і методів оновлення системи освіти в Україні, з урахуванням специфіки Харківського регіону».

В 1999 году выходит пятый том «Ученых записок», который является в какой-то мере юбилейным и позволяет дать общую оценку изданию, ставшему за эти годы признанным в Украине периодическим научным сборником. Все чаще в научной литературе встречаются ссылки на публикации «Ученых записок» и не только в кандидатских и докторских диссертациях. Исследования по проблемам реформирования образования в Украине, по трансформации отношений собственности в переходный период, по проблемам социальной работы привлекают внимание ученых не только в Украине, но и за ее пределами. Редколлегия стала получать запросы на это издание из Москвы, Санкт-Петербурга, Болгарии, Польши, Германии, Франции.

В рубрике «Презентация новых изданий» представлена аннотация на работу «Выдающиеся педагоги высшей школы Харькова», которая положила начало серии монографий в рамках проекта «Харьковское образование в лицах».

Том 6 интересен тем, что это единственное издание, вышедшее в двух частях. В первой части наибольшее количество публикаций, определяющих «лицо» данного издания, посвящено проблемам образования и воспитания, возрождения духовности украинского народа. Именно эти проблемы составляют содержание комплексной темы научных исследований ХГИ «НУА» – «Формирование интеллектуального потенциала общества на рубеже веков: экономические, политические, социокультурные оценки и прогнозы» (государственный регистрационный номер 0199V004470); по этим проблемам ведется экспериментальная

работа в рамках учебно-воспитательного комплекса, который представляет собой многоступенчатый образовательный модуль по отработке непрерывной системы образования, функционирует проблемная научная лаборатория, выполняется научный проект «Учитель, перед именем твоим...».

Вторая часть сборника содержит материалы Международной научно-практической конференции. «Гражданственность интеллигенции: пути формирования в кризисном обществе», которая состоялась в Харькове на базе Народной украинской академии 10 февраля 2001 года и собрала большой научный форум по проблемам формирования интеллигентности в принципиально новых условиях.

В рубрике «Презентация новых изданий» опубликованы аннотации на издания, которые можно отнести к «знаковым» работам научной деятельности НУА:

- Астахова Е. В. Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях / ХГИ «НУА». – Х., 1999. – 76 с.
- Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1.
- Приватная высшая школа в объективе времени: украинский вариант: Монография / М-во образования Украины, ХГИ «НУА»; Под общ. ред. В. И. Астаховой. – Х., 2000. – 462 с.
- Учитель, перед именем твоим...: Из сокровищницы пед. опыта г. Харькова: Учеб. пособие / ХГИ «НУА»; [Редкол.: В. И. Астахова, Е. В. Астахова, А. А. Гайков и др.]. – Х., 1999. – 268 с.

Седьмой том вышел в преддверии 10-летия частного образования и 10-летия НУА. Именно этому посвящена статья ректора В. И. Астаховой «Когда я итожу то, что прожил ...». Этот том знаменателен тем, что первая рубрика сборника меняет свое название с «Реформы образования» на «Образование и проблемы духовной культуры», что связано с изменением принципа формирования рубрики в сторону системной аналитики современных тенденций развития образования.

В 2001 году Президиум Академии педагогических наук Украины признал «Ученые записки» Народной украинской

академии одним из лучших периодических научных изданий в высшей школе страны и отметил его Дипломом I степени, что стало визитной карточкой тома 8.

Практически единственный том 9 можно назвать раритетом (в архиве ЦНГИ не осталось ни одного «свободного» экземпляра). «Структура сборника отражает стратегические направления исследований, которые осуществляются учеными университета. Наибольшее количество публикаций традиционно посвящено исследованию проблем образования и воспитания, возрождения духовности украинского народа.

В этом томе появляется новая рубрика «Наука в НУА», где представлены статьи о значимых научных событиях в истории академии.

В 2004 году выходит 10 том «Ученых записок». Уже на протяжении десяти лет Народная украинская академия знаменует свой День рождения изданием очередного тома «Ученых записок» – книги, в которой подводятся итоги научно-исследовательской работы коллектива НУА за год, что минул. Очевидно, к числу наиболее весомых достижений академии стоит отнести усиление авторитета и общественного признания академических научных школ.

В 2005 году вышел 11-й том, который отличается масштабностью, но не только размеров... В его предисловии отмечено: «Если всего в ежегоднике опубликовано около 80 статей, то более половины из них посвящены проблемам образования и воспитания и составляют содержание первого раздела. Здесь представлены работы по истории и социологии образования, по экономике, философии, правовым и культурологическим проблемам развития образовательных систем. И если научные школы из социологии и истории образования существуют в НУА с момента ее возникновения, то философские и экономические аспекты развития образования стали предметом системных исследований только в последние годы. Но это уже нашло свое достаточно четкое отображение на страницах данного издания. Мы рассматриваем как значительное достижение нашей научно-

исследовательской работы именно комплексное освещение вопросов становления новой образовательной парадигмы в условиях глобализации и интеграции образовательных систем, идей и принципов Болонской декларации, вопросов стратегии и тактики развития современного вуза».

Данная статья печатается в 12-м томе, и поэтому история сборника не заканчивается. Мы подвели первые итоги его существования и заканчивая статью, хотим отдать честь его авторам, и в первую очередь ректору Народной украинской академии, доктору исторических наук, профессору, академику Академии наук высшей школы Украины Валентине Илларионовне Астаховой, инициатору создания «Ученых записок» и самому активному и преданному автору. Среди авторов, которых можно встретить практически в каждом томе сборника, благодарим Е. В. Астахову, В. В. Астахова, Е. М. Воробьева, Е. А. Довгаль, Т. М. Тимошенко, Н. Г. Чибисову за преданность ежегоднику.

Ждем новых событий и новых статей.

А. А. Гайков

**ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ
И ВОСПИТАНИЯ В УСЛОВИЯХ НЕПРЕРЫВНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**
(общеакадемический методический семинар)

16 февраля 2006 года проведен общеакадемический методический семинар «Инновационные технологии обучения и воспитания в условиях непрерывного образования». Семинар открыла первый проректор ХГУ «НУА» проф. Е. В. Астахова. С докладом «Роль инновационных технологий в современном образовательном пространстве» выступил проректор по учебно-методической работе проф. А. А. Гайков. Докладчик рассмотрел глобальные тенденции, происходящие в образовательном процессе за

последние десятилетия, дал сравнительную характеристику традиционного и инновационного подходов к обучению, показал различия ролей участников учебного процесса в традиционной и инновационной системах обучения, раскрыл методологические принципы инновационных технологий в современном вузе, охарактеризовал разнообразные технологии, использование которых позволяет достичь целей, предусмотренных инновационным образованием (игровые методики, учебные дискуссии, модульное и проблемное обучение, метод ситуационного обучения и др.)

Было отмечено, что на протяжении 15-летней истории НУА ведутся активные поиски инновационных технологий, которые способствуют адекватно реагировать на возникающие проблемы современного рынка труда.

Примером комплексного подхода к инновационным технологиям может служить кафедра начального образования. Система развивающего обучения Эльконина-Давыдова позволяет формировать среди учащихся стойкий учебно-познавательный интерес, элементы творческого мышления, то есть формировать развивающуюся личность.

Элементы инновационного образования широко используются практически на всех кафедрах.

Интерес представляют авторские методики Н. В. Волковой, интерактивные методы работы Л. А. Артеменко, В. С. Полиной (кафедра английского языка). На кафедре экономической теории и права преподавателями И. С. Николаевым и И. Б. Кравчиной регулярно используется *метод кейсов*. Мастерски овладела рейтинговой системой оценивания Э. И. Цыбульская (каф. менеджмента). На кафедре логистики активно используются компьютерные деловые игры «Бизнес-курс «Корпорация» (А. М. Сумец, О. Е. Басманова) На кафедре социальной работы и психологии используются элементы опережающего обучения (И. В. Ламаш), элементы тренинговых занятий (И. В. Головнева). Разнообразные инновационные методики используются на кафедре философии и естественнонаучных дисциплин, особенно

по формированию непрерывного экологического образования. Эффективной является практика внедрения опорного преподавания по курсу «История зарубежной литературы», которая реализуется кафедрой украиноведения. Кафедра социологии широко применяет игровые формы проведения занятий (Е. Г. Михайлева, Е. А. Подольская)

Разнообразные методики используются в СЭПШ. Признанными авторитетами по внедрению интерактивных методов обучения являются Л. Н. Пилипчатина, В. В. Дюков. Бесспорным лидером по внедрению дебатных технологий признан О. А. Козодавлев. Богатый арсенал игровых технологий накоплен И. В. Сохой. Интересные методики по внедрению компьютерных технологий наработаны Н. И. Литвин. Активно используется методика в учебном процессе Т. И. Шкуратовой и др.

В ходе обмена опытом работы по внедрению инновационных технологий в учебный процесс на семинаре выступили известные в НУА педагоги: О. В. Лазаренко, Л. В. Собко, Л. Н. Пилипчатина, А. М. Сумец, В. А. Подмиогин, Е. А. Подольская, Н. Г. Чибисова и др.

В ходе дискуссии были продемонстрированы инновационные методики, используемые при проведении лекций и семинарских занятий, организации самостоятельной работы, инновационные технологии диагностики качества результатов обучения, результаты и перспективы внедрения кредитно-модульной системы организации учебного процесса и др.

Итоги семинара были подведены ректором ХГУ «НУА» проф. В. И. Астаховой, где были, в частности, обозначены требования, предъявляемые современной системой обучения к профессорско-преподавательскому составу. Среди них:

- научиться быстро ориентироваться в меняющейся обстановке учебного процесса, то есть проявлять *гибкость*;
- проявлять искренний интерес к обучаемым, к их суждениям, терпеливое, заинтересованное внимание к студенту, школьнику;

– учиться умению выражать свое мнение, не подавляя при этом учащихся, убеждать их, не стараясь во что бы то ни стало настоять на своей точке зрения;

– спокойно воспринимать возможные ошибки в логике рассуждений, не стремиться одернуть, оборвать «очевидную чепуху». Иначе говоря – *терпимость*;

– поддерживать живую работу мысли обучаемых, деликатно направлять к поиску результатов. Иначе говоря – *конструктивность*;

– положительное отношение к личности учащегося. Иначе говоря – *доброжелательность*.

Эти качества – обязательное условие в реализации инновационного образования.

В целом, методический семинар дал хороший импульс для дальнейшего совершенствования учебного процесса на основе инновационных технологий и повышения его качества.

Е. А. Довгаль

**СИСТЕМНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБЩЕСТВА:
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ
(Первая межвузовская научно-практическая
Интернет-конференция)**

В декабре 2005 года в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» состоялась Первая межвузовская научно-практическая Интернет-конференция на тему: «Системная трансформация общества: экономические и правовые аспекты». Работа конференции проходила по следующим научным направлениям:

- Системная трансформация экономики: проблемы и противоречия;
- Правовое регулирование системной трансформации общества;

- Совершенствование экономических методов управления в условиях системной трансформации экономики;
- Развитие предпринимательства в условиях системной трансформации;
- Учетно-аналитические аспекты системной трансформации экономики.

В академии уже стало традицией с 2001 г. проведение ежегодных конференций в рамках научно-исследовательской темы экономических кафедр «Проблемы равновесия экономических систем в условиях рыночной трансформации», однако в этом году изменилась не только тематика, но и формат конференции. С учетом того что в настоящее время возрастает актуальность не только экономических исследований, посвященных проблемам системной трансформации общества, но и исследований в области законодательного регулирования этого процесса, советом факультета «Бизнес-управление» было принято решение об изменении тематики конференции в направлении комплексного исследования системной трансформации общества как с точки зрения экономического, так и правового аспектов.

Кроме того, впервые в этом году конференция проводилась в формате Интернет-конференции, что, посредством размещения на Интернет-сайте НУА, позволило познакомить с наработками участников конференции значительно более широкую аудиторию и получить комментарии от заинтересованных читателей.

В конференции приняли участие более 50 участников: преподаватели, аспиранты, магистранты академии. Как и ранее, в состав оргкомитета конференции вошли ведущие преподаватели, заведующие кафедрами экономического цикла НУА. Председателем оргкомитета конференции выступил доктор экономических наук, профессор кафедры логистики НУА Яременко Олег Леонидович.

Первая межвузовская научно-практическая Интернет-конференция показала, что интерес к экономическим и правовым аспектам системной трансформации общества сегодня очень велик, и что необходима постоянная целенаправленная работа

в области не только фундаментальных, но и прикладных исследований этой проблемы в направлении комплексного экономико-правового подхода к изучению тенденций и противоречий, происходящих в Украине и в мире.

В. П. Козыренко, А. А. Янцевич

ЭКСПЕРТНЫЕ ОЦЕНКИ ЭЛЕМЕНТОВ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА

(Межвузовская научно-методическая конференция)

4 ноября 2005 года в Харьковском гуманитарном университете «Народная украинская академия» прошла ежегодная седьмая научно-методическая конференция по вопросам экспертной оценки элементов учебного процесса. Конференция организована кафедрой информационных технологий и кафедрой математики и математического моделирования НУА.

Цель конференции – повышение эффективности учебного процесса и выработка научно-практических рекомендаций на базе методов математического моделирования и современных информационных технологий, а также использование рейтингового контроля в кредитно-модульной системе обучения.

В работе конференции приняли участие профессор и доценты Харьковского национального университета радиоэлектроники, Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, Харьковского национального экономического университета, Харьковского национального педагогического университета им. Г. С. Сковороды, Национального технического университета «ХПИ», Харьковского национального автомобильно-дорожного университета, Харьковского университета Воздушных сил, Харьковского банковского института Украинской академии банковского дела НБУ Украины, Киевского университета экономики и права «Крок».

На конференции рассмотрены состояние и перспективы использования информационных технологий и методов математического моделирования в системе непрерывного образования в условиях кредитно-модульной системы.

Доклады, представленные на пленарном заседании, были посвящены таким актуальным направлениям, как:

- рейтинг преподавателя как фактор обеспечения эффективного внедрения кредитно-модульной системы;
- модели представления знаний в электронных обучающих курсах;
- перспективные технологии организации электронных учебно-методических материалов.

На конференции рассмотрены состояние и перспективы использования информационных технологий и методов математического моделирования в системе непрерывного образования в условиях кредитно-модульной системы.

В работе конференции принимали активное участие представители всех факультетов, аспиранты, студенты, учителя ДШРР и СЭПШ академии.

Программа конференции выполнена полностью, материалы конференции опубликованы. Достижениями прошедшей конференции следует считать:

- участие в работе конференции представителей основных образовательных уровней непрерывного комплекса академии – ДШРР, СЭПШ, ХГУ «НУА»;
- активное участие (публикации, выступления) студентов академии.

VI

Студентська трибуна

УДК 159.9:378.048.4

И. А. Попов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ТРУДОУСТРОЙСТВА ВЫПУСКНИКОВ ВУЗА

Ключевые слова: профессиональная идентификация, психологическое сопровождение трудоустройства выпускников вузов, профессиональная компетентность, восприятие собственной эффективности, конкурентоспособность.

Трудоустройство в конкурентных условиях создает неравные возможности для представителей различных социально-демографических групп на рынке труда. В сложном положении оказывается и молодежь в возрасте от 15 до 24 лет, впервые выходящая на рынок труда. На долю этой возрастной категории приходится 20% трудоспособного населения страны. Экономические преобразования, ужесточение требований работодателей к профессионализму и производственному опыту соискателей вакансий, отсутствие государственных гарантий трудоустройства молодежи, слабая ориентация на потребности рынка делают эту демографическую группу весьма уязвимой. [4, с. 29].

Сегодня, к сожалению, примерно половина выпускников в первый год после окончания вуза не трудоустраивается по полученной специальности и соответствующей квалификации. Имея современные знания, исполненные энергией и амбициями, молодые специалисты, получив от работодателей отказ в трудоустройстве, теряют уверенность в своих силах, впадают в состояние депрессии. После длительных поисков работы пополняют ряды безработных [3, с. 53].

Усложняют ситуацию трудоустройства выпускников вузов и кардинальные общесовременные изменения. Стремительность экономических и технологических сдвигов и связанная с этим необходимость избавляться от «излишков» рабочей силы,

перемещать ее во все новые производственные сферы вызывает повышенное чувство неуверенности в завтрашнем дне у огромной массы молодых специалистов, в первую очередь тех, кто опасается за несоответствие собственных трудовых навыков и профессиональных знаний вызовам времени. Необходимость быть готовым к подобному психологическому давлению в условиях «новой экономики» станет постоянным фактором, поскольку будут сохраняться тенденции к постоянному увеличению доли наукоемкого «концептуального» продукта в общем объеме производства и, следовательно, к росту спроса на квалифицированную рабочую силу, обладающую «навыками концептуального мышления», значительным творческим потенциалом и высоким интеллектом.

Возникает острая проблема – человек удовлетворен выбранной профессией, комфортно в ней себя ощущает, но при этом не может найти работу и трудоустроиться. С одной стороны, это объясняется тем, что спрос и предложение на рынке труда всегда не равновесны. С другой – нередко несовпадение запросов работодателей и уровня профессиональной подготовки ищущих работу молодых специалистов. Эта в целом социально-экономическая проблема сопровождается серьезными психологическими деструкциями. А именно:

- 1) чувством неуверенности, т. е. человеку не хватает самоуважения, осознания личного достоинства и собственной значимости и, как следствие, вырабатывается комплекс неполноценности;
- 2) фрустрацией, т. е. переживанием неудачи вследствие объективно непреодолимых трудностей, возникших на пути к достижению цели или решению задачи;
- 3) нарушением в системе притязаний, ценностей и потребностей, порождающим дезадаптацию человека, являющейся причиной того, что молодой человек не может правильно сориентироваться в ситуации трудоустройства.

За этими психологическими проблемами стоит разочарование, неверие в собственные силы, что порой приводит к возникновению стрессовой ситуации, личностных проблем и расстройств.

Нередки случаи, когда возникают такие серьезные отклонения, как болезненная конфликтность, немотивированная мнительность и обидчивость, гиперпогруженность в собственные переживания, психическая травматизация. Также следует отметить, что эмоциональные переживания и невозможность реализовать свой потенциал у одних индивидов в экстремальных условиях вызывают немотивированную агрессивность, у других – полную апатию.

Это ставит на повестку дня задачу как разработки и внедрения специальных образовательных программ в практику деятельности высшей школы, так и осуществления специального психологического сопровождения *профориентации студентов, которая понимается нами как система социальных технологий, направленных на активизацию личностных ресурсов выпускника для эффективной профессиональной идентификации в рыночных условиях*. Цель – формирование эффективных стратегий поведения на рынке труда. «Интересна деятельность человека..., способность его адаптации к рынку, конкуренции, соперничеству, риску, в целом – относительно новых социально-экономических реалий» [6, с. 12]. Переход от вчерашнего студента к молодому специалисту связан с процессом его адаптации к социально-трудовым отношениям. В свою очередь, успешная адаптация во многом определяется мотивацией, направленностью личности, психологическим комфортом, моральной удовлетворенностью трудом и в решающей степени может повлиять на карьеру специалиста в избранной им сфере деятельности.

Значительный вклад в развитие теоретико-методологического анализа профессионального развития (самоопределение и социализация личности) в психологии внесли К. А. Абульханова-Славская, Р. Берне, А. А. Вербицкий, К. Левин [9, с. 4].

Прикладной аспект проблемы профессионализма и профессионального самоопределения разрабатывается отечественными психологами Е. А. Климовой, А. К. Марковой, Н. Б. Кучеренко [9, с. 4].

Методологические аспекты формирования профессиональной компетентности нашли отражение в работах Э. Зеера,

М. Солянкиной. Специфика, различные виды компетенций (социальной, педагогической, психологической) исследованы в научных публикациях Н. Варданян, А. К. Маркова, С. Рогожкина. Так, Варданян определяет компетентность, с точки зрения психологии, как уровень сформированности у специалиста системы психологических свойств и состояний, в которой выражается единство его теоретической и практической готовности к осуществлению профессиональной деятельности и способности (т. е. умения и возможности) производить необходимые для этого действия [2, с. 7].

Также необходимо отметить работы В. Т. Лисовского и В. И. Чупрова, в которых рассматривается адаптация молодежи на рынке труда, связанная с социальным самочувствием выпускника, психологической готовностью к трудоустройству, его ожиданиями и перспективами самореализации в профессиональной деятельности.

Проблемы восприятия собственной эффективности занимают важное место в социально-когнитивной теории. Такое восприятие означает убеждение человека в том, что он сможет успешно разрешать определенный класс задач [1, с. 177]. Исходя из социально-когнитивной теории Уолтера Мишеля можно выявить, что определенные индивидуальные отличия в содержании и структуре системы убеждений могут иметь значимую статистическую связь с важными поведенческими критериями – интеллектуальной активностью и достижениями в профессиональной сфере. Многочисленные экспериментальные исследования А. Бандуры и его последователей показали, что восприятие собственной эффективности определяет, сколько времени человек тратит на ту или иную деятельность, сопротивляется обстоятельствам и сохраняет эмоциональную стойкость перед лицом неудач [1, с. 177]. Таким образом, следует отметить, что для достижения высоких результатов, а в нашем случае в трудоустройстве, часто недостаточно иметь развитые способности, необходимо также обладать сформированным восприятием собственной эффективности.

Создать его основы возможно, как уже подчеркивалось, в рамках усиления практической подготовки и психологического сопровождения профессиональной идентификации и процесса трудоустройства будущих профессионалов. Этот путь может обеспечить развитие профессиональных и личностных качеств, необходимых для успешной социальной и профессиональной самореализации молодых специалистов, т. е. конкурентных качеств [7, с. 231].

Какой же тип работника сегодня востребован обществом и рынком труда? Сегодня актуальна новая генерация работников, готовых продолжать образование на протяжении всей жизни, профессионально и социально мобильных, адаптивных к различным условиям труда.

Экспертные мнения менеджеров ведущих рекрутинговых компаний и кадровых агентств включают сюда и такие доминантные качества, как склонность к творческому и позитивному общению, организаторские способности, развитое абстрактное, гибкое мышление, умение работать в команде, но в то же время способность принимать самостоятельно решения, а также позитивная и адекватная самооценка, включающая самоуважение и самоэффективность (т. е. вера в собственные силы). Подмечено, что люди с низким уровнем самоуважения воспринимают ситуацию выбора как угрожающую, а это является существенным пробелом в адаптивных возможностях современного специалиста.

Важно подчеркнуть, что рыночные параметры конкурентоспособного специалиста во многом совпадают и с представлениями самих студентов-старшекурсников, которые, в свою очередь, также претерпевают изменения во времени. Сегодня «возросли в цене» такие качества, как способность принимать самостоятельные решения (с 25% до 31,36%), коммуникабельность (с 23% до 28%), способность работать в команде (с 21,5 до 24%), инициативность (с 18% до 21%) и организаторские способности (с 16,5% до 24,58%), что подтверждает ежегодное социологическое исследование стратегий трудоустройства пятикурсников ХГУ «НУА» (сравнительный анализ) [8, с. 6].

И все же главным совокупным критерием конкурентности молодых специалистов выступает их соответствующий уровень компетентности.

Понятие компетентности описывает потенциал личности с точки зрения адаптивных возможностей человека в условиях динамично изменяющейся среды.

Минимальный набор компетентностей может быть представлен следующим образом.

1. Самостроительная компетентность, что предполагает навыки самопроектирования, конструирования своих и привлечения внешних ресурсов самореализации и рефлексии.

2. Социальная компетентность, которая опирается на навыки коммуникации, привлечения внутренних и внешних ресурсов само- и взаимопомощи.

3. Социально-репродуктивная компетентность: использование внешних и внутренних ресурсов для овладения профессиональной деятельностью.

4. Индивидуально-репродуктивная компетентность предлагает реализацию педагогической, творчески-созидательной и родительской деятельности за счет актуализации собственных и привлечения внешних возможностей.

5. Поисково-исследовательская компетентность направлена на создание собственных и использование внешних ресурсов для овладения научно-исследовательской деятельностью [7, с. 232].

Анализ содержания приведенных выше позиций показывает, что конечной целью всего набора компетентностей является саморазвитие и самоусиление личности, которые выступают в определенном смысле в качестве «технологии» жизни в целом и «технологии» освоения профессионального пространства в частности [5, с. 149].

Саморазвитие и самоусиление личности является целью, как уже отмечалось, системы специальных психологических мероприятий в вузе, которые призваны оптимизировать деятельность выпускников, связанную с профессиональной самоидентифика-

цией, и смягчить проявления негативных психологических последствий конкурентных условий трудоустройства.

На протяжении уже нескольких лет в Народной украинской академии идет работа в рамках лаборатории планирования карьеры по созданию системы психологического сопровождения трудоустройства выпускников. Многие ее элементы имеют вполне конкретные очертания, другие – только складываются. *Но основные направления вполне очевидны. Это:*

- консультирование и просвещение;
- психодиагностика;
- социально-диспетчерская работа;
- коррекционная работа.

Исходным моментом в технологии психологического сопровождения является психодиагностика. В результате диагностики студент получает возможность соотнести свои личные и деловые ресурсы с оптимальной моделью конкурентоспособного специалиста, «подключиться» к ожидаемым требованиям на рынке труда, спроектировать успешную занятость.

Как показывают результаты психологических тестирований и бесед со студентами старших курсов НУА, у многих из них самооценка занижена либо, наоборот, завышена и в то же время нестабильна, подвержена сильным ситуативным колебаниям в сочетании с высокой амбициозностью. Коммуникативные качества развиты, однако требуют совершенствования, например, многие испытывают чувство беспокойства относительно будущих профессиональных отношений, психологической дистанции между собой и другими людьми. Студенты НУА способны мыслить творчески и нестандартно, готовы экспериментировать, независимы, склонны принимать решения самостоятельно, но в то же время нуждаются в групповой поддержке, также им присуща очень высокая чувствительность к критическим замечаниям. Движущими стимулами и ценностями в профессиональной деятельности для них являются материальная заинтересованность, активная и интересная работа, требующая творческого, управленческого подхода, и высокая оценка достигнутых результатов.

Эти эмпирические данные – важный показатель существования целого спектра психологических проблем, требующих системных мероприятий по приобретению навыков общения, особенно навыков самопрезентации и выработки более высокой и адекватной самооценки.

Дальнейшее развитие профессионально важных качеств и умений может осуществляться в системе социально-психологических тренингов. Эффективным методом работы в этом плане стали тренинги, дающие чувство уверенности в своих способностях, мыслях и возможность управлять ими.

Уместно выделить в контексте рассматриваемых в статье проблем трудности, возникающие у выпускников, когда они сталкиваются с системой отбора персонала в крупные компании. Она достаточно сложна, включает множество этапов, в том числе и психологическое тестирование, собеседование или интервью с работодателем и др. Обладание минимальными знаниями о процедуре и особенностях этой системы, подготовленность к ней значительно повышают как стрессоустойчивость кандидата, так и в целом эффективность делового поведения выпускника в процессе трудоустройства.

Высокая востребованность специальной подготовки старкурсников к процессу трудоустройства отразилась в результатах опроса студентов ХГУ «НУА» на тему стратегий трудоустройства. В качестве приоритетных стратегий при подготовке к поиску работы они выделяют: освоение специфики и нюансов собеседования с работодателем, психодиагностику своих деловых и личностных качеств и составление профессионального резюме. По сравнению с прошлыми годами, процент студентов, желающих получить консультацию и пройти психодиагностику, возрос на 21,17% и 15% соответственно, т. е. студенты ХГУ «НУА» стали более осознанно относиться к вопросам своего трудоустройства [8, с. 7].

Таким образом, сопутствующие процессу трудоустройства проблемы психологического характера, как показывает опыт НУА, во многом нейтрализуются, смягчаются адекватными

инструментами психологического сопровождения. Наиболее эффективными являются психодиагностика и консультирование для осознания потенциала своих особо значимых свойств и умений, деловых и личностных качеств, а также коррекция возможностей, ценностей, потребностей и целей студента для гармонизации с запросами рынка труда и общества в целом.

На наш взгляд, усиление психологического компонента профессиональной идентификации является одним из решающих факторов, позволяющих будущему молодому специалисту занять достойную и желанную нишу на рынке труда. Это обуславливает необходимость дальнейшего глубокого изучения этих проблем и интенсивного становления, развития эффективной системы психологического сопровождения этих процессов.

Совершенствование подобной системы представляется задачей многоплановой и требует серьезного обоснования содержания всех ее составляющих в связи с необходимостью соблюдения психологических принципов и механизмов формирования личности выпускника вуза – конкурентоспособного молодого специалиста на рынке труда, обладающего высоким уровнем компетентности и ориентированного на постоянное саморазвитие в социальном, психологическом и профессиональном смысле.

Список литературы

1. *Варданян Н.* Развитие студента как субъекта овладения профессиональной компетентностью / Н. Варданян. – СПб., 2003. – С. 177.
2. *Виноградов О. Г.* Социально-когнитивная диагностика системы убеждений как предиктора профессиональных достижений / О. Г. Виноградов // Право и безопасность. – 2005. – № 4 – С. 177–181.
3. *Ермолаева Е. П.* Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психол. журн. – 2001. – № 4. – С. 51–59.
4. *Ефимова Н. В.* Психологические проблемы трудоустройства студентов и выпускников и их решение / Н. В. Ефимова, В. И. Романов // Академия профессионального образования. – 2004. – № 5–6. – С. 29.

5. *Иванова Н. Л.* Профессиональная идентичность и профессиональное пространство / Н. Л. Иванова, Е. В. Конева // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 148–151.

6. *Колишня Л.* Проблеми працевлаштування випускників ВНЗ і шляхи їх вирішення / Л. Колишня // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 3. – С. 11–18.

7. *Кондаков А. Н.* Модели образовательного выбора и ведущие компетентности как образовательные ресурсы для развития личности, общества и государства / А. Н. Кондаков // Мир психологии. – 2004. – № 2. – С. 230–235.

8. *Материалы* социологического исследования «Стратегии трудоустройства пятикурсников ХГУ “НУА”» / Лаборатория планирования карьеры ХГУ «НУА». – Х., 2004.

9. *Шнейдер Л. Б.* Профессиональная идентичность: структура, генезис и условия становления: Автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Л. Б. Шнейдер. – М., 2001. – С. 4.

Резюме

Проблеми, з якими стикаються випускники ВНЗ у процесі працевлаштування, вимагають удосконалення психологічного супроводу цього процесу, практичної підготовки і профорієнтації студентів. Саме конструювання сприйняття власної ефективності, забезпечення розвитку професійних та особистісних якостей в освітньому полі ВНЗ створять основу успішної соціальної і професійної самореалізації молодих спеціалістів та дозволять уникнути порушень у їх системі устремлінь, цінностей та потреб і, як наслідок, дезаптації випускників, яка є деструктивним чинником у процесі працевлаштування.

Summary

Problems appearing in the process of job engagement demand the deepening and improving of practical training and psychological accompaniment of student's professional orientation and graduate's process of job engagement to be of greatest importance in educational activity.

To avoid violations in the system of claim, values and needs young specialists need assistance in building the objective perception of their efficiency and providing professional and personal qualities development necessary for their successful social and professional self-realization in the

university educational field. All this will help avert disadaptation of the graduates, which is thought to be a destructive factor in job engagement process.

УДК 378.896

Е. Ю. Егорова

ФОРМЕННАЯ ОДЕЖДА СТУДЕНТОВ И ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ: К ИСТОРИИ ВОПРОСА

Ключевые слова: форменная одежда, униформа, студенческий быт, история студенчества, история образования, университеты, преподаватели университетов.

Решение задач духовного возрождения общества, его исторических и культурных традиций невозможно без изучения истории образования. Важная часть этого процесса, как представляется, – проблема форменной одежды студентов и преподавателей. Знания об этом элементе быта и культуры «университетского сообщества» позволяют полнее и образнее представлять его главных действующих лиц. Кроме того, введение форменной одежды всегда выполняло определенные функции, оказывая непосредственное влияние на процесс обучения в средней и высшей школе. Положительные и отрицательные стороны этого явления, его генезис вызывают интерес и в настоящее время. Как показало изучение имеющейся по данной теме литературы, вопрос об истории униформы студентов и преподавателей комплексно в отечественной литературе не изучался. Упоминания о форме можно найти в работах П. А. Вандермеша [1, с. 45–52], С. Б. Сорочана [5, с. 62–80], Л. Е. Шепелева [6, с. 304–311], А. И. Любжина [3, с. 69–75]. Знакомство с публикациями этих авторов позволяет получить представление о зарождении и развитии униформы как важнейшей составляющей университетского быта.

Целью данной статьи является изучение такого значимого элемента студенческого и преподавательского быта, как форменная одежда, анализ ее роли и значения на различных этапах исторического развития.

Возникновение студенчества как социальной группы относится к эпохе средневековья, когда в силу социально-экономических трансформаций государствам потребовалось все возрастающее число образованных людей. Настал черед формирования такого уникального образовательного сообщества, как университеты. Многие из средневековых университетов, конечно же в «современном виде», существуют и по сей день, гордясь своей историей и бережно сохраняя традиции, среди которых студенческая и преподавательская форма (или ее элементы) – своеобразный брэнд и символ учебного заведения. Академическая одежда «вышла» из одеяний белого духовенства, к которому поначалу относились магистры и схоляры. С момента возникновения образ и характер *stadium generale* запечатлевался в костюмах и знаках отличия. В литературе встречаются упоминания о том, что в университетах Парижа существовало академическое платье еще в XIII веке. В XIV веке оно уже используется повсеместно. К концу средневекового периода каждый факультет носит свою, различную по форме и цвету, одежду. Какой должна быть академическая одежда, определяли университетские уставы.

Хорошо известно, что университеты – явление западноевропейской культурной жизни. В отличие от стран Западной Европы, Русь же в какой-то степени оказалась падчерицей античного прошлого. Но пришли иные времена. Реформы Петра I повлекли за собой грандиозные новшества, изменили облик русской культуры. Возросла потребность в «знающих и умеющих». По указу Сената от 28 ноября 1724 года при Петербургской академии наук были созданы университет и две Академические гимназии – дворянская и разночинская. Уже 14 апреля 1804 года для преподавателей и студентов Московского университета и «подведомственных оному училищ» был установлен мундир:

цвет воротника и обшлагов – малиновый, на них и карманных клапанах – золотое шитье. Для чинов VII и выше классов полагалось полное шитье, чины VIII класса лишались шитья на карманах, а IX и X классов – также шитья «ветвей на обшлагах». Мундиры служащих, не имевших чинов, и студентов были без шитья [5, с. 68]. 24 января 1803 года царь Александр I утвердил документ, в соответствии с которым предполагалось открытие университетов в Петербурге, Вильно, Казани и Харькове. Через два года – 17 (30) января 1805 года – состоялось торжественное открытие Харьковского университета. А уже 11 июля 1805 года утвержден мундир для него и подведомственных ему училищ: «Однобортный кафтан темно-синего сукна со стоячим воротником; воротник и обшлага черные бархатные; пуговицы металлические белые без гербов; камзол и исподнее платье белое же». На воротнике, обшлагах и карманах чинов семи высших классов – серебряное шитье. Разряды мундиров Харьковского университета соответствовали иным группам чинов, чем это было установлено для Московского университета [6, с. 307].

В Российской империи прежде возникли мундиры учебных округов, и лишь в 1810 году был установлен мундир для центральных учреждений ведомства. К примеру, темно-синий мундир Виленского университета (введен 15 мая 1806 года) получил суконные воротники и обшлага «сапфирного цвета» (светлосиние) с золотым шитьем в виде дубовой ветви и колосьев. Обшлага имели вертикальные клапанцы (на военный манер) с шитьем. Вокруг воротника и клапанцев – красная выпушка. Студенты шитья не имели [6, с. 304]. Мундир столичного Петербургского учебного округа, установленный законом от 20 января 1809 года, имел красные суконные воротники и обшлага. По объему золотого шитья он разделялся на четыре разряда в зависимости от чиновничьей иерархии. В 1819 году был открыт Петербургский университет, его преподаватели и студенты получили форменную одежду образца 1809 года [6, с. 308], 10 ноября 1809 года был введен мундир Казанского учебного округа: суконный воротник и обшлага темно-синего цвета, серебряное

шитье в виде переплетающихся дубовых ветвей и «белые гладкие» пуговицы. Мундир имел 4 разряда – такие же, как у мундиров Московского университета [6, с. 310, 311].

28 августа 1810 года была установлена форма для чиновников собственно Министерства народного просвещения. 17 мая 1811 года особый мундир назначен для Царскосельского лицея: на красных воротнике и обшлагах, а также на карманных клапанах темно-синих кафтанов лицейских преподавателей и служащих – «шитье частью золотое, частью серебряное». Это единственный случай, когда мундир имел шитье из золотых и серебряных нитей одновременно. В 1832 году вводятся мундиры для Одесского и Киевского учебных округов. При утверждении шитья на них Николай I распорядился упразднить узор, сочтя его «слишком кудрявым» [6, с. 310]. В 1834 году форму получают учебные заведения Закавказья и Сибири, а также Главный педагогический институт в Петербурге. Поскольку многие воспитанники находились на казенном содержании, было проще и экономичнее обеспечивать их унифицированной одеждой. В этих условиях естественно было облекать в мундиры и воспитателей. В первой трети XIX века форма преподавателей и студентов была почти одинаковой, за исключением того, что преподаватели имели обозначения рангов должностей (чинов). По закону от 27 февраля 1834 года студенты и воспитанники всех учебных заведений Министерства народного просвещения имели темно-зеленые мундиры (а не темно-синие, как преподаватели), на темно-синих суконных воротниках – золотые или серебряные петлицы из галуна [6, с. 304]. Ношение форменной одежды для студентов считалось обязательным. Впервые это было установлено в связи с беспорядками в Виленском университете (14 августа 1824 года), для облегчения надзора за студентами вне стен учебных заведений. Министр народного просвещения того периода адмирал А. С. Шишков считал, что форменная одежда «произведет действительную пользу, облегчит присмотр за воспитанниками и придаст заведениям вид порядка и благоустройства» [6, с. 304, 305]. Позднее Николай I

придавал мундирам учащихся, в особенности студентов, и более высокое значение. «Я бы желал, – говорил он в 1849 году, – чтобы эти молодые люди уважали мундир, который они носят, мундир, который уравнивает богатых и бедных, знатных и незнатных [6, с. 305].

Однако 26 мая 1861 года форменная одежда для студентов была отменена ввиду указаний министра народного просвещения А. О. Ковалевского, мотивировавшего это тем, что «обязательное и постоянное ношение мундира предрасполагало к развитию и укреплению в среде студентов корпоративности духа, который... нередко, однако, имел последствием неблагоприятные действия студентов, произведенные скопом...» [2, с. 246]. Но отмена униформы, по отзывам учебной и общей администрации, привела к неряшливости в одежде, к упадку дисциплины среди студентов. В 1885 году министр народного просвещения граф И. Д. Делянов предложил восстановить форму, мотивируя это тем, что, с одной стороны, «ношение мундира поможет водворить дух дисциплины», а с другой – «устранить нередкие случаи появления студентов в университете в самой безобразной одежде» [2, с. 246]. Вопрос детально обсуждался в Комитете министров. В результате было принято положение «О восстановлении форменной одежды студентов в шести университетах, подчиненных действию Общего устава». Вводились темно-зеленые мундирные полукафтаны с галунными нашивками на воротнике и обшлагах. В 1896 году – дополнительно двубортные тужурки с отложным воротником и петлицами на нем. Вслед за университетами в 80–90 годах XIX века в форму были одеты студенты всех без исключения государственных высших учебных заведений [2, с. 246]. В. Пикуль в романе «Честь имею» рассказывает об учебе героя в Императорском училище правоведения: «...формируя будущих законников для обиходных нужд империи, начальство старалось отливать нас по единому стандарту, как отливают пуговицы в кузнечном цеху... Таковы были «чижики», как называли правоведов в петербургском обществе за наши форменные мундиры желто-зеленого колера. Отсюда,

кстати, и произошла дурацкая песенка, в которой указан наш адрес: «Чижик-пыжик, где ты был? На Фонтанке водку пил. Выпил рюмку, выпил две – зашумело в голове...» [3, с. 23].

Конечно же, униформа не стала панацеей от студенческих беспорядков, которые с конца XIX века беспрестанно лихорадили высшую школу, но свою охранительную функцию исполняла исправно, существенно облегчая академической полиции «наружное наблюдение» за студентами, сбор о них агентурных данных, переписывание участников сходов, митингов и демонстраций. Ношение форменного платья обуславливалось строгими предписаниями, за исполнением которых наблюдали чины и служащие инспекции – педели, а также учебные администраторы высшего ранга. Проблема гардероба вставала перед молодым человеком, как только он переступал порог высшего учебного заведения в качестве студента. Абсолютному большинству был не по карману штатный комплект форменного платья, состоящий из парадного мундира с золотым шитьем (да еще с приложением шпаги), сюртука, тужурки, брюк, зимнего и летнего пальто, фуражки [2, с. 326]. Студенты-пансионеры закрытых высших школ снабжались одеждой централизованно. Вносимая ими плата за содержание включала в себя и предполагаемые расходы на форменное платье. По количеству и качеству предметов одежды можно было судить о реальном социальном положении их владельцев. Одежда была зримым показателем имущественного расслоения российского студенчества. Самые состоятельные имели одежду на заказ. На приобретение пристойного обмундирования студента университета в течение четырех лет необходимо было потратить примерно 345 рублей [2, с. 327]. Для большинства студентов цены эти были за пределами. Чаще всего все траты на необходимую одежду ограничивались покупкой пальто и тужурки в магазинах готового платья, по случаю у товарищей, на рынках и даже у старьевщиков. Реальное представление о гардеробе учащихся дают материалы анкеты 1907 года студентов Казанского университета. Ее 9 вопросов были специально посвящены одежде. Из ответов

на них 999 человек следует, что 4,3% анкетированных вовсе не имели зимних пальто. Среди харьковских студентов в 1909 году не имели зимнего пальто 16,7%. Среди участников анкетирования не было ни одного владельца парадного мундира, да и форменный сюртук позволяли себе иметь всего 13%, наверняка, самых состоятельных [2, с. 328]. Мундир предназначался для экстраординарно-торжественных случаев. Форменный сюртук предписывалось одевать в торжественных случаях – публичные лекции, представление начальству, годичный акт учебного заведения и пр. После Первой русской революции предписание надевать форменный сюртук в торжественных случаях безнаказанно нарушалось студентами. Инспекция смотрела на это сквозь пальцы. Ношение студенческой униформы сохранялось в традициях университетской жизни до начала XX века.

Таким образом, унифицированная одежда студентов и преподавателей высших учебных заведений имеет свою историю, начавшуюся еще в период средневековья, когда только зарождалась система университетского образования в Европе. В студенческой и преподавательской среде форменной одежде, с момента ее введения, уделялось достаточно большое внимание, наряду с такими важными для высшей школы вопросами, как структура образования, качество и методика преподавания и др. До начала XIX века существовали мундиры учебных округов, а позже – мундиры для центральных учреждений ведомства. Цвет, форменные отличия, украшение мундиров, предназначенных для представителей различных университетов, отличались не только между собой, но и в преподавательско-студенческой среде каждого учебного заведения. Они указывали на чин, ранг, принадлежность к классу, должность его носящего. Глубоко символичны были внешние формы, в которых протекала университетская жизнь. Иногда предписания и требования к ношению униформы были слишком строгими и не всегда уместными, делали студентов фактически беззащитными перед унижающими придирками со стороны инспекции и полиции, но свою дисциплинирующую роль она, несомненно, играла. Подчеркивая

принадлежность к особому – ученому, университетскому – миру, форменная одежда способствовала укреплению его престижа в обществе, формировала особый – студенческий – дух и чувство гордости за принадлежность к этой социальной группе. Студенческая и преподавательская форма в значительной мере выполняла свою воспитательную, дисциплинирующую и организующую роль. Есть прецеденты использования формы и сегодня. В различных учебных заведениях мира либо полностью сохранены традиции обязательного ношения формы, либо – только ее элементы. Целесообразность возрождения таких традиций на современном этапе – вопрос неоднозначный. Но история формирования и развития этих традиций, бесспорно, весьма интересна и познавательна.

Список литературы

1. *Вандермеш П. А.* Преподаватели / П. А. Вандермеш; Публ. подгот. О. Попов // *Alma mater.* – 2000. – № 9. – С. 45–52.
2. *Иванов А. Е.* Студенчество России конца XIX – начала XX века: социально-историческая судьба / А. Е. Иванов; РАН. Ин-т рос. истории. – М.: РОСПЭН, 1999. – 414 с.
3. *Любжин А. И.* Академические гимназии при Московском университете / А. И. Любжин // *Педагогика.* – 2002. – № 4. – С. 69–75.
4. *Пикуль В.* Честь имею: Роман / В. Пикуль. – М.: Просвещение, 1991. – 586 с.
5. *Сорочан С. Б.* Средневековый школяр: штрихи университетского быта / С. Б. Сорочан // *Universities = Университеты.* Наука и просвещение. – 2001. – № 2. – С. 62–80.
6. *Шепелев Л. Е.* Чиновный мир России XVIII – начала XX в. / Л. Е. Шепелев. – СПб.: Искусство–СПб., 1999. – 497 с. (Федер. целевая программа книгоиздания России).

Резюме

У статті розглядається питання виникнення та розповсюдження обов'язкової студентської та викладацької уніформи. Акцентується увага на історії питання у часи середньовіччя та на початку становлення університетської освіти в Російській імперії. Наведено приклади

з історії уніформи студентів і викладачів Харківського імператорського університету.

Summary

The problem of introduction and prevalence of compulsory students' and teachers' uniform is discussed in the article. The attention is focused on its history in Middle ages and on the history of education in the Russian Empire. Examples of the history of students' and teachers, uniform in Kharkiv Imperial University are supplied.

УДК: 316.74:37.046

Д. Е. Шевченко

НЕПРЕРЫВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ЗАДАЧА РАЗВИТИЯ СИСТЕМ ОБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

Ключевые слова: непрерывное образование, общественное развитие, социокультурный контекст, образование «через всю жизнь», самореализация личности, гуманизация образования.

Современные социально-экономические потребности общества обусловили расширение сети образовательно-воспитательных учреждений и формирование более прогрессивных систем образования. Под *системой образования* следует понимать совокупность образовательно-воспитательных учреждений, функционирующих в том или ином обществе, связь между ними и те общие принципы, на основе которых эти учреждения строятся и работают. В нее обычно входят учреждения, осуществляющие 1) дошкольное образование, 2) общее среднее образование, 3) внешкольное обучение и воспитание, 4) средне-специальное образование, 5) высшее образование, 6) подготовку научных и научно-педагогических кадров, 7) последипломное образование, 8) повышение квалификации и переподготовку кад-

ров. Имевшие ранее немалое значение такие формы образования, как семейное или «домашнее» обучение, репетиторство и т. п. в современных условиях выступают в качестве дополнения к образованию, получаемому в государственных и других форм собственности учебных заведениях.

Требования, выдвигаемые проблемами развивающегося общества современности, диктуют усовершенствование существующей системы образования, поднятие на более качественный уровень работы всех ее звеньев, установление более тесной связи между всеми подсистемами с целью обеспечения возможности непрерывного развития личности каждого члена общества на протяжении всей его жизни. В данном контексте речь идет о *единой системе непрерывного образования*, направленной на выявление, развитие и применение познавательной потребности человека, его возможностей и интересов. Идея непрерывного образования – одна из наиболее прогрессивных идей XXI века, острота которой обусловлена поиском путей самореализации личности, ее индивидуальных особенностей в новых социально-экономических условиях. XIX Генеральная конференция ЮНЕСКО определила непрерывное образование как «неограниченное во времени относительно сроков обучения и в объеме относительно методов обучения; оно объединяет всю деятельность и ресурсы в области образования и направлено на достижение гармонического развития потенциальных способностей личности и прогресса образования в обществе». С этой точки зрения непрерывное образование является институтом последовательности преобразования и развития знаний и разнообразных форм деятельности с целью дальнейшего их использования.

Исходя из главной задачи непрерывного образования, состоящей в постоянном и всестороннем раскрытии и развитии способностей человека в течение всей его жизни, коротко очертим его основные принципы, чтобы перейти к освещению поставленной темы. Прежде всего, это – 1) более тесная организационная связь всех звеньев системы образования. Важными принципами определены также: 2) обеспечение всех потребно-

стей в образовании, индивидуализированном во времени, в формах и направленности; 3) гибкость системы (возможность свободного перехода из одного учебного заведения в другое, использование дополнительных форм образования); 4) гуманизация образования, которая позволит человеку овладеть ценностями культуры, искусства, нравственности; 5) демократизация деятельности учреждений народного образования, осуществление реального самоуправления, предоставление учащимся возможности самоутверждения и самовыражения личности.

Стоящая перед данной работой задача предполагает рассмотрение влияния принципов непрерывного образования на развитие звеньев и в целом всей системы образования в социально-психологическом аспекте. Об актуальности этой темы свидетельствуют исследования и заключения, сделанные многочисленными специалистами – педагогами, социологами, психологами. Интересной и важной в этом плане является работа «Формирование самостоятельной, ответственной, творческой личности в условиях непрерывного образования» [5]. В ней рассматривается идея непрерывного образования, непрерывного профессионального образования, предпосылки для перехода к системе непрерывного образования, а также субъективная концепция личности и деятельности, связанной с ориентацией отношения человека к знаниям как основы этого образования.

Рассмотрению концепции непрерывного образования и развитию образования как целостной самоорганизующейся системы, а также основных аспектов, входящих в концепцию непрерывного образования, посвящено исследование В. Л. Калашникова «Непрерывное развитие системы образования» [3]. Проблеме освещения образования как одного из важнейших элементов общественных институтов посвящена коллективная монография «Освіта як чинник розвитку особистості в соціокультурному контексті» [4]. В данной работе образование исследуется в социальном плане – как основа творческого включения личности в инновационные социокультурные изменения.

Мы подошли к вопросу, имеющему самое первостепенное значение для управления процессами развития личности с помощью и на основе социально-психологического содержания системы непрерывного образования.

Уже на самых первых ступенях развития индивида, начиная с раннего детства, необходимо умело выявлять специфику его способностей и всемерно содействовать их реализации в игре, в труде, в техническом и эстетическом творчестве, в социальной активности. То есть уже на первой ступени системы образования (дошкольная подготовка) необходимо опираться на ведущий принцип непрерывного образования – поиск и развитие творческих способностей личности. Творчество – это не удел избранных. Творческий характер суть *всеобщее* свойство человеческого мышления и человеческого труда. Но творческое начало в человеке для развития в определенном направлении, обусловленном и биологической наследственностью, и социальным окружением, требует, с одной стороны, внимания и «пестования» с позиций общества, а с другой – неустанного собственного труда, самообразования и самовоспитания личности, что есть постоянным компонентом непрерывного образования [2].

В соответствии с Законом Украины «Об образовании», его первым структурным элементом является *дошкольное образование* (ст. 29) [1]. Опираясь на особенности условий и положений непрерывного образования, основное внимание в обучении дошкольников обращено на развитие социальной и познавательной активности ребенка, его физическое развитие. Предлагая детям коллективные и индивидуальные игры, педагоги находят и развивают творческие наклонности, возможности и потребности ребенка. В настоящее время нерешенным остается вопрос о целесообразности больших детских комбинатов, которым подчас достаточно аргументированно противостоят мелкие детские сады, в том числе и семейные. Думается, к решению этого вопроса следует подходить с позиций требований непрерывного образования, потому что одному педагогу весьма непросто качественно подойти к работе с каждым ребенком

в многочисленной группе. Это, к сожалению, приводит к стандартизации личности с детских лет, что, безусловно, не отвечает идее возрождения нации.

Социальные и педагогические задачи непрерывного образования явились побудительной основой к созданию учебно-воспитательных комплексов «школа – детский сад», где дошкольники по окончании детсада, как правило, становятся учениками первого класса этого учебного комплекса. Благодаря этому ребенок действительно имеет широчайшую возможность раскрыться и развиваться в своих способностях с первых лет жизни до взрослого возраста.

Следующим компонентом в непрерывном образовании является общеобразовательная средняя школа трех ступеней:

1) *начальная школа* (в ней обучаются дети с 6–7 до 9–10 лет), в этой школе создаются условия для полноценного умственного и физического развития малышей, для становления в них морально-этических качеств личности, воспитывается в детях социальная и интеллектуальная активность. Уже в начальной школе как в определяющем звене непрерывного образования осуществляется удовлетворение познавательных потребностей, интересов, склонностей и способностей учащихся, оказывается помощь в выборе дальнейшего того или иного типа учебного заведения, сеть которых развивается постоянно. Часть талантливых детей после окончания начальной школы могут поступить в специальные учебные заведения – *гимназии*, формирующие свое содержание образования в гуманитарном или естественно-научном направлениях;

2) *основная школа* (охватывает учащихся по окончании школы I ступени), она обеспечивает базовое общее среднее образование на протяжении пяти лет; в этот период создается прочный фундамент общеобразовательной подготовки, обеспечивается разностороннее развитие личности, проводится дифференцированное обучение в соответствии с склонностями учащихся;

3) *старшая школа* (в ней обучаются дети после окончания основной школы и до получения полного общего среднего обра-

зования). Здесь максимально полно задействуются основные характеристики непрерывного образования, которые выступают как актуальные социально-психологические задачи: на основе глубокой дифференциации обучения и наиболее полного учета интересов учащихся идет развитие субъектности, духовности и целостности личности, определяются жизненные установки и цели. Здесь для развития способностей, талантов и одаренности детей создаются профильные классы с углубленным изучением предметов, факультативы и т. п. К этому ряду учебных заведений, решающих задачу непрерывного образования (на уровне общего среднего образования), относятся *лицеи*, которые осуществляют научно-практическую подготовку талантливой молодежи, планирующей обучение в вузе. Как и гимназии, они имеют различное профилирование – гуманитарное, техническое, естествознательское и пр. К ряду подобных заведений относятся и другие, целью которых является начальная допрофессиональная подготовка на уровне общеобразовательной средней школы. Это – *коллегиумы* филологическо-философского и культурно-эстетического профилей и *колледжи* – полные трехступенчатые средние общеобразовательные учреждения для одаренных детей.

Средняя школа сегодня – далеко не конечная стадия обучения, она должна научить человека учиться в течение всей его жизни. Социально-психологические задачи, решаемые в системе образования, выдвигают требование продолжения, усовершенствования с целью практического применения способностей личности; то есть в результате достигается основное требование, заложенное в систему непрерывного образования. На достижение этого требования направлено обучение в высших учебных заведениях III и IV уровня аккредитации. К ним относятся: 1) *университеты* – ведущие многопрофильные учебные заведения, которые готовят высококвалифицированные кадры по многим специальностям для экономики, науки, культуры; 2) *академии* – многопрофильные, но одноотраслевые, военные или гражданские учебные заведения, деятельность которых направ-

лена на развитие образования, науки, культуры; 3) *институты* – политехнические, многопрофильные, построенные в соответствии с отраслями научно-промышленных комплексов; индустриальные, художественные, торговые, медицинские и педагогические, экономические и финансовые и т. п. К сети высшего образования относятся также *колледжи, техникумы, высшие технические училища, педагогические, медицинские и художественные училища*, где младшие курсы приближаются к старшим классам, а старшие курсы – к высшему учебному заведению.

Другая часть непрерывного образования – система дальнейшего повышения квалификации, переквалификации и самообразования, которая имеет огромное значение в современных условиях социально-экономического развития государства. Организация послевузовского обучения – важная и перспективная задача для вузов, стоящая на порядок выше по сложности в сравнении с обучением студентов. Это обусловлено стратегией непрерывного образования как ведущей задачи образовательной системы, нацеленной на воспитание творчески мыслящего специалиста, где критерием оценки качества работы является научно-исследовательская работа.

Не менее важна проблема переподготовки и переквалификации рабочих и служащих. Принцип непрерывного образования в данном аспекте играет существенную роль в общей системе образования, поскольку предусматривает систему мер, направленных прежде всего на обеспечение кадрами специалистов и квалифицированных рабочих новых направлений в технике и технологии. Более того, поставлена задача, чтобы подготовка кадров опережала освоение новой техники, а это, в свою очередь, значительно увеличит темпы социально-экономического развития общества.

Говоря о решении социально-психологических задач системы образования, необходимо остановиться еще на *дополнительном образовании*, как одной из ее составляющих. Если говорить о школьном образовании, то оно, естественно, дополняется системой внешкольных детских учреждений, активно участвующих

щих в воспитании молодежи и способствующих развитию способностей детей и подростков (дворцы и дома детского творчества, детские музыкальные, художественные, хореографические школы, юношеско-спортивные школы и т. п.). Высшее образование органично дополняется еще одним «этажом» – аспирантурой, докторантурой, выполняющими ответственную функцию подготовки высококвалифицированных кадров для научных учреждений и вузов. Важные функции «посредника» между средней и высшей школой выполняют формы организованной предвузовской подготовки: подготовительные курсы, призванные устранить разрыв между требованиями высшей школы к абитуриентам и уровнем школьной подготовки.

В систему непрерывного образования традиционно входит *самообразование*, которое осуществляется на основе целенаправленно формируемой потребности личности в постоянном пополнении и обновлении знаний с помощью разнообразных источников: специальной, общественно-политической, художественной, научно-популярной литературы, средств массовой информации, общения с образованными людьми и т. п. В свете решения социально-психологических задач системы образования самообразование есть самопознание человеком своих сущностных сил, его сознательное стремление постоянно пополнять свои знания, шлифовать умения, приобретать новые, причем не стихийно, а именно в процессе целенаправленной, избирательной и свободной деятельности.

Список литературы

1. Закон України «Про освіту» // Голос України. – 1991. – 25 черв.
2. Концепція психологічної служби в системі неперервного образования: Метод. пособие: для практ. психологов, рук. образоват. учреждений / М. В. Удовенко, А. Г. Разумная, И. В. Каук; Нар. укр. акад. – Х., 2002. – 48 с.
3. Калашников В. Л. Непрерывное развитие системы образования // Социология образования: Дайджест рос. и зарубеж. прессы. – 2000. – № 10. – С. 29–31.

4. *Освіта* як чинник розвитку особистості в соціокультурному контексті: Монографія / Є. А. Подольська, В. М. Назаркіна, А. О. Яковлев; М-во охорони здоров'я України, Нац. фармац. акад. України. – Х.: Золоті сторінки, 2002. – 235 с.

5. *Формирование самостоятельной, ответственной, творческой личности в условиях непрерывного образования* / М-во образования Украины, Харьк. обл. гос. админ., Нар. укр. акад.; [Редкол.: В. И. Астахова и др.]. – Х., 2003. – 131 с.

6. *Школа XXI века – школа самореализации личности: Программа и материалы XI науч-практ. конф. учителей, работающих в системе непрерывного образования*, Харьков, 3 апр. 2004 г. / Харьк. обл. гос. админ., Нар. укр. акад.; [Редкол.: В. И. Астахова и др.]. – Х.: Изд-во НУА, 2004. – 122 с.

Резюме

У даній роботі розглядається та доводиться важливість соціально-психологічного аспекту впливу принципів безперервної освіти на розвиток окремих ланок і в цілому на всю систему сучасної освіти як інструмента виявлення, розвитку та практичного застосування пізнавальної потреби та можливостей особистості.

Summary

The author of the article examines and proves the importance of social-psychological aspect of the influence of the uninterrupted education principles on the development of separate aspects and the whole modern educational system as an instrument of revealing, developing and practical application of the need of knowledge and a personality potential.

336.748.12:334 (477)

*Д. С. Курбанов***ВЛИЯНИЕ ИНФЛЯЦИИ НА ФИНАНСОВО-
ХОЗЯЙСТВЕННУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ПРЕДПРИЯТИЯ**

Ключевые слова: инфляция, экономический анализ, финансовые показатели.

Важными задачами экономики Украины на данном этапе развития являются: установление реального контроля общества за деятельностью государства, демонополизация многих сфер экономики, окончание процесса разгосударствления и оздоровление кредитной и денежной системы. На пути решения данных проблем встречается множество преград, столкновение с которыми откладывает завершение трансформационных процессов на неопределенный период времени. Одним из таких камней преткновения экономики Украины является инфляция.

Задача исследования – изучение влияния фактора инфляции на финансово-хозяйственную деятельность предприятий нашего государства.

Исследованиями в этой области занимаются такие известные ученые, как В. П. Савчук, И. А. Бланк, Л. В. Стоянова.

В процессе инфляции происходит относительное снижение стоимости отдельных материальных активов, используемых предприятием (основных производственных фондов, товарно-материальных запасов и т. д.); снижение реальной стоимости денежных и других финансовых активов (дебиторской задолженности, нераспределенной прибыли); снижение себестоимости произведенной продукции, что, в свою очередь, приводит к искусственному увеличению прибыли и, соответственно, увеличению налоговых отчислений. Рассмотрим каждую из проблем в отдельности более подробно.

В условиях инфляции балансовая стоимость основных средств, которая определяется на основании цены приобретения этих активов [2], перестает адекватно отображать их реальную стоимость. Возникает разрыв между бухгалтерской и реальной ценностью основных средств. В результате размеры амортизационных отчислений отстают от фактической динамики инфляционного процесса [4]. Таким образом, происходит существенное сокращение роли амортизации, которая не полностью обеспечивает воспроизводство средств труда. Такое состояние воспроизводства основного капитала нельзя считать нормальным, и дело тут не столько в низких нормах, сколько в инфляционном повышении цен. Проведение индексации основного капитала не в полной мере решает данную проблему, так как проводится не систематически и не всегда объективно отражает увеличение реальной стоимости машин, оборудования, транспортных средств, находящихся на балансе предприятия. В результате часть амортизационных отчислений перетекает в налогооблагаемую прибыль, завышая ее, и предприятие уплачивает налог на прибыль, не соответствующий экономически достоверным результатам его деятельности.

В условиях высоких темпов инфляции необходимо также корректировать стоимость производственных запасов предприятия. При наличии достаточных финансовых ресурсов предприятие, опасаясь повышения цен, стремится приобрести материальные ресурсы впрок. В результате на себестоимость готовой продукции сырье списывается по более низким ценам, нежели текущие. Стоимость конечных производственных запасов также не соответствует реальности, в результате чего оборотные средства предприятия, облагаясь налогами, изымаются в бюджет [3].

При высоких темпах инфляции необходимо обратить внимание на стоимость собственного капитала предприятия. Происходит обесценивание вложенного капитала, то есть суммы, уплаченной акционерами в обмен на акции, или капитал, внесенный в уставный фонд в виде зданий, сооружений, оборудования и т. д.

Таким образом, можно сделать вывод, что бухгалтерская отчетность зачастую отображает искаженную информацию о состоянии предприятия. При проведении финансового анализа появляется риск получения ошибочных результатов, что может привести к принятию неправильных управленческих решений и в значительной мере снизить эффективность управления бизнесом.

Попытаемся оценить влияние инфляции на расчет финансовых коэффициентов прибыльности предприятия, которые являются одними из важнейших при проведении финансового анализа [5]. Чтобы избежать влияния инфляции на расчет финансовых коэффициентов и определения их реального значения, необходимо выполнить ряд мер:

- корректирование бухгалтерской отчетности на текущий уровень цен;
- расчет реальных финансовых коэффициентов на основании скорректированной на уровень инфляции бухгалтерской отчетности;
- сравнение финансовых коэффициентов, рассчитанных до и после корректировки.

При проведении такой корректировки возникает ряд трудностей в связи с тем, что индексация основных средств предусмотрена законодательством Украины, а индексация производственных запасов и акционерного капитала нет. Индексация производственных запасов и акционерного капитала приведет к несоответствию между активом и пассивом баланса. Чтобы избежать этого, международный бухгалтерский стандарт «IAS 29» предусматривает корректировку размера нераспределенной прибыли предприятия на ту сумму, которая даст возможность сохранить равенство баланса. Эти расчеты приведены в формулах (1) и (2) [5]:

$$DOC + ДПЗ = ДАК + ДНП + ДПК_{дон}, \quad (1)$$

откуда

$$ДНП = DOC + ДПЗ - АК - ДПК_{дон}. \quad (2)$$

где $ДОС$ – изменение стоимости основных средств в результате индексации;

$ДПЗ$ – изменение стоимости производственных запасов;

$ДАК$ – изменение стоимости акционерного капитала;

$ДНП$ – необходимое изменение суммы нераспределенной прибыли;

$ДПК_{доп}$ капитал – изменение стоимости прочего дополнительного капитала в результате индексации.

Учитывая данные особенности влияния инфляции на бухгалтерскую отчетность предприятия, проведем анализ влияния на коэффициенты, необходимые для проведения объективного финансового анализа. Из разнообразия коэффициентов рассмотрим коэффициенты прибыльности, так как они наиболее полно отображают эффективность деятельности предприятия [5]. Для наглядного примера проанализируем бухгалтерскую отчетность одного из украинских предприятий за 2000 год. Данные представлены в таблицах 1 и 2. Для того чтобы определить, как может повлиять инфляция на значение коэффициентов прибыльности предприятия, необходимо рассчитать коэффициенты, вначале используя данные номинальной отчетности, а затем по скорректированным на уровень инфляции. Расчет и сравнение полученных коэффициентов дадут возможность оценить меру влияния инфляции на бухгалтерскую отчетность предприятия, а также степень искажения коэффициентов прибыльности.

Для проведения анализа будут использованы следующие коэффициенты.

Коэффициент рентабельности собственного капитала (ROE). Данный показатель характеризует эффективность использования исключительно собственных источников финансирования предприятия.

$$ROE = \frac{2 \cdot ЧП}{СК_{н.г} + СК_{к.г}}, \quad (3)$$

где $ЧП$ – чистая прибыль;

$СК_{н.г}$ – собственный капитал на начало года;

$СК_{к.г}$ – собственный капитал на конец года.

Коэффициент рентабельности оборотного капитала отображает способность компании получать прибыль от осуществления основной деятельности.

$$K_{об.} = \frac{ОП}{(ОБС_{н.г} + ОБС_{к.г}) / 2}, \quad (4)$$

где $ОП$ – операционная прибыль;

$ОБС_{н.г}$ – оборотные средства на начало года;

$ОБС_{к.г}$ – оборотные средства на конец года.

Коэффициент рентабельности используемого капитала (либо рентабельность чистых активов). Суть данного показателя состоит в анализе эффективности использования капитала компании. Под капиталом имеется в виду указанная в балансе сумма собственного капитала и долгосрочных обязательств. Эта величина может быть получена путем вычитания из суммы активов величины краткосрочной задолженности.

$$K_{чист.акт.} = \frac{ЧП}{ЧА}, \quad (5)$$

где $ЧА$ – чистые активы.

$$ЧА = \frac{A_{н.г} + A_{к.г} - ТО_{н.г} - ТО_{к.г}}{2}.$$

Таблица 1

**Основные показатели отчета о финансовых результатах,
тыс. грн**

Наименование показателя	01.01.01	Абсолютное отклонение	С учетом инфляции
Себестоимость реализованной продукции (товаров, работ, услуг)	15960	+240,2	16200,2
Валовой доход	1279,2		1039
Операционная прибыль	472,4		232,2
Прочие доходы	170	+240,2	410,2
Чистая прибыль	552,4		552,4

Для корректировки баланса соответственно к уровню инфляции необходимо пересчитать стоимость основных средств и производственных запасов, а также скорректировать стоимость собственного капитала.

Для перерасчета стоимости основных средств используется индекс цен, который определяется согласно Закону Украины «О налогообложении прибыли предприятий» по формуле [1]:

$$K_i = \frac{I - 10}{100}, \quad (6)$$

где I – индекс инфляции года, по результатам которого проводится индексация.

Для проведения конкретных расчетов будем использовать такие показатели [5]:

– общий индекс цен за 2000 год составил 125,8% (цены выросли на 25,8%);

– индекс цен для индексации стоимости основных средств, рассчитанный по формуле (6), за 2000 год составил 1,158 или 115,8%;

– общий индекс цен за период с января 1998 до декабря 2000 года составил 179,6%.

Общая формула пересчета статей финансовых отчетов будет иметь вид:

$$B_n = B_\phi \cdot (I_1 / I_0), \quad (7)$$

где B_n – значение статьи, скорректированной по уровню инфляции;

B_ϕ – значение статьи в фактической оценке по данным традиционных отчетов;

I_1 – индекс цен на момент времени;

I_0 – индекс цен на момент времени, начиная с которого учитывается статья.

После корректировки баланса необходимо внести изменения в отчет о финансовых результатах. Согласно Закону Украины «О налогообложении прибыли предприятий», в случае

Таблица 2

Основные показатели баланса предприятия, тыс. грн

Актив	01.01.00	01.01.01	Абсолютное отклонение	01.01.01 с учетом инфляции
1. Необоротные активы				
Основные средства, остаточная стоимость	15966,0	15202,4	+2402,0	17604,4
Итого по разделу 1	16852,0	16387,8	+2402,0	18789,8
2. Оборотные активы				
Производственные запасы	5610,0	4658,0	+1201,8	5859,8
Итого по разделу 2	8124,0	8863,4	+1201,8	10065,2
БАЛАНС	25015,4	25332,8	+3603,8	28936,6
ПАССИВ				
1. Собственный капитал				
Уставной капитал	2538,0	2538,0	+2020,2	4558,2
Прочий дополнительный капитал	14194,8	14194,8	+2402,0	16596,8
Нераспределенная прибыль (непокрытые убытки)	514,2	1066,6	-818,4	248,2
Итого по разделу 1	17247,0	17799,4	+3603,8	21403,2
Текущие обязательства	4674,0	5160,4	0	5160,4
БАЛАНС	25015,4	25332,8	+3603,8	28936,6

проведения индексации основных фондов предприятие обязано признать капитальную прибыль, которая отражается в статье «Прочий дополнительный капитал» в пассиве баланса, а также включить ее часть, которая равняется сумме амортизационных отчисления от этой прибыли, определенной по норме амортизации, используемой на предприятии, в валовые доходы предприятия. В отчете о финансовых результатах эта часть дохода отображается в статье «Прочие доходы».

Капитальный доход от индексации основных средств составил 2402 тыс. грн, а норма амортизации равна 10%, таким образом, амортизационные отчисления, а, значит, и себестоимость продукции возрастут на 240,2 тыс. грн. На эту же сумму возрастет и значение статьи «Прочие доходы», поэтому проведенная корректировка не повлияет на значение чистой прибыли предприятия, поскольку увеличение амортизационных отчислений и, как следствие, увеличение себестоимости продукции

компенсируется за счет дополнительной прибыли в этом же размере.

Для определения текущей стоимости собственного капитала, вложенного акционерами в предприятие, воспользуемся формулой (7). Но так как капитал был вложен три года назад, для расчета необходимо использовать общий индекс цен за период с 1998 по 2000 год, который составил 179,6 %.

Результаты расчетов представлены в таблице 3.

Таблица 3

Коэффициенты прибыльности предприятия, %

Коэффициенты прибыльности (рентабельность)	01.01.01	01.01.01 с учетом инфляции
Рентабельность оборотного капитала	5,56	2,55
Рентабельность собственного капитала (ROE)	3,15	2,51
Рентабельность чистых активов	2,73	2,50

Таким образом, мы получили реальные доказательства недостоверности результатов финансового анализа предприятия под действием даже незначительных для нашей страны темпов инфляции. Возникает вопрос: при каком уровне инфляции целесообразно проводить индексацию бухгалтерской отчетности? Рассматривая формулу (6), можно констатировать, что при значении индекса инфляции меньше 10% – корректировка не будет иметь смысла.

Проведенное исследование позволяет сделать следующие выводы: инфляционные процессы в экономике Украины искажают бухгалтерскую отчетность предприятия, что повышает риск принятия неправильных управленческих решений руководителями предприятий, а также ошибочных инвестиционных решений инвесторами. Необходимо заметить, что инфляция оказывает влияние на все виды финансового анализа, основанного на бухгалтерской отчетности (анализ ликвидности баланса, анализ финансовой устойчивости и т. д.).

Под влиянием инфляции происходит обесценивание основных и оборотных средств, денежных и других финансовых активов (дебиторской задолженности, нераспределенной прибыли), а также акционерного капитала предприятия, что приводит к увеличению налоговых обязательств, что, в свою очередь, сказывается на финансовом состоянии предприятия в целом [6].

Список литературы

1. *О налогообложении* прибыли предприятий: Закон Украины от 28.12.94 г. № 334/94 – ВР с изм. и доп. по состоянию на 01.03.04 г. / Уклад. Ф. Федорченко. – Х.: Фактор, 2004. – 138 с. – (Б-ка законодательства).
2. *Положение* (стандарт) бухгалтерского учета 2 «Баланс»: Утв. М-вом фин. Украины от 31.03.99 № 87 // Баланс. – 2005. – № 2. – С. 11–14.
3. *Положение* (стандарт) бухгалтерского учета 3 «Отчет о финансовых результатах»: Утв. М-вом фин. Украины от 31.03.99 № 87 // Баланс. – 2005. – № 2. – С. 16–19.
4. *Мельник А.* Влияние инфляции на экономическое состояние предприятий / А. Мельник // Экономика Украины. – 1997. – № 11. – С. 30–37.
5. *Савчук В. П.* Вплив інфляції на оцінку показників прибутковості підприємства / В. П. Савчук, О. В. Москаленко // Фінанси України. – 2002. – № 1. – С. 50–60.
6. *Чорна О. Є.* Вплив рівня інфляції на вартість короткострокового позикового капіталу / О. Є. Чорна // Фінанси України. – 2004. – № 9. – С. 92–99.

Резюме

У статті розглянуто вплив чинника інфляції на фінансовий стан підприємства, а також економічну достовірність бухгалтерської звітності. Запропоновано методику коригування даних бухгалтерської звітності відповідно до поточного рівня цін.

Summary

The influence of inflation factors on the company's financial state and economic reliability of accounting reports are considered. Method of the accounting report data correction in accordance with the level of current prices is suggested.